PAKISTAN STUDY CENTRE

تاريخ سنڌ

سمن جي سلطنت

غلام محمد لاکو

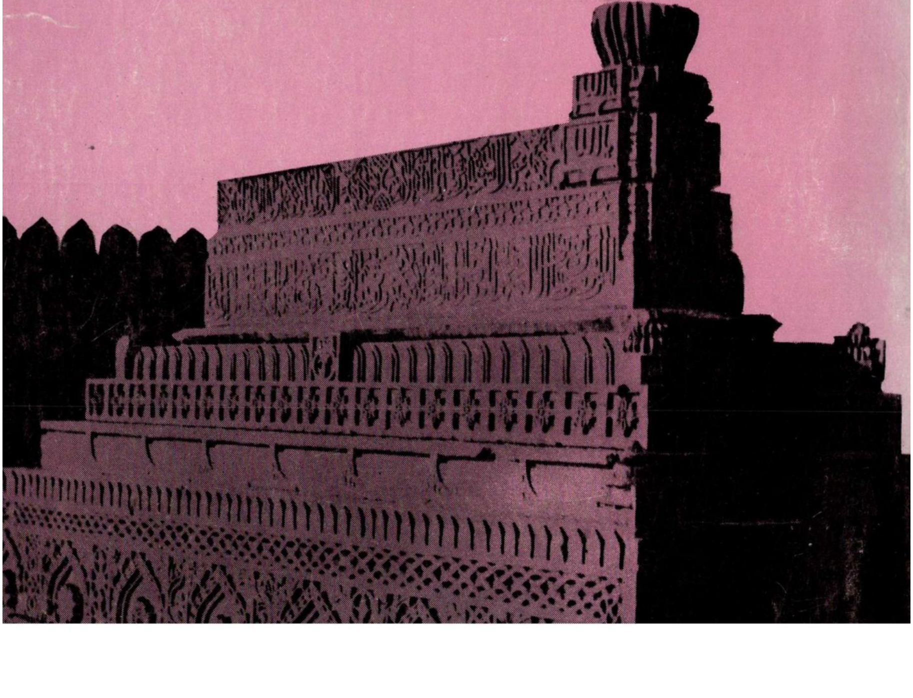

سمن جي سلطنت

(تاريخ سنڌ)

غلام محمد لاکو

پاڪستان اسٽڊي سينٽر
يونيورسٽي آف سنڌ
ڄام شورو

[مصنف جا حق ۽ واسطا محفوظ]

ڪڱلاگ

ڪتاب جو نالو... سمن جي سلطنت
ليکڪ........ غلام محمد لاکو
ڇپيندڙ........ سنڌ يونيورسٽي پريس حيدرآباد سنڌ
ڇپائيندڙ....... پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو
ٽائيٽل ڊزائن.... منصور عالم ابڙو
ڪور تي تصوير.. مزار دولهه درياخان، مڪلي ٺٽو سنڌ
ڇاپو پهريون.... جمادي الاول ١٤٠٨ھ / ڊسمبر ١٩٨٧ع
تعداد........ هڪ هزار
قيمت........ ٣٥-٠٠ رپيا

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Samman Ji Sultanat: (Kingdom of Sammas-A book on History of Sindh).
Written By: ....Ghulam Muhammed Lakho.
Published By: .. ..Prof. Dr. M. Yakub Mughul
Director Pakistan Study Centre,
Sind University, Jamshoro.
Edition First: ....1987 A.D./1408 A.H.
Price: .... Rs: 35.00
Printed in: ....Sind University Press, Hyderabad.
Phone No. 27039

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

پبلشر پاران

پاڪستان تحريڪ ۾ سنڌ بي مثال خدمتون سر انجام ڏنيون. قوم جي ابي قائد اعظم محمد علي جناح ڪيڏو نه سچ فرمايو هو، ته پاڪستان ان وقت قائم ٿي چڪو هو جڏهن هن ڪنڊ جي پهرئين انسان اسلام قبول ڪيو. محمد بن قاسم فتوحات سان گڏ سنڌ ۾ اسلامي روايتن، قدرن ۽ اصولن جو پرچار جاري ڪيو. انگريزن جي غلاميءَ واري زماني ۾ سنڌ جي ماڻهن آزادي لاءِ وڏيون قربانيون ڏنيون. سال ١٨٥٧ع کان ڪري پاڪستان جي قيام تائين هتان جي ماڻهن باقي ننڍي کنڊ جي مسلمانن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي آزادي جي جدوجهد ۾ ڪم ڪيو. خدا تعاليٰ جي فضل سان قائد اعظم جي قيادت ۾ جڏهن پاڪستان وجود ۾ اچي ويو، تڏهن ان جو پهريون دارالحڪومت سنڌ ۾ ٿيو.

ان ڪري جڏهن به تحريڪ آزادي جو ذڪر ٿيندو تڏهن سنڌ جو نالو عزت ۽ احترام سان ورتو ويندو. ان فرض کي لاهڻ لاءِ "پاڪستان اسٽڊي سينٽر" سنڌ يونيورسٽي پاران پاڪستان جي تاريخ ۽ خاص ڪري سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت تي ڪتابن ڇاپڻ جي رٿا هٿ ۾ کنئي وئي آهي. هن رٿا جو هي مقصد آهي ته نئين نسل کي سنڌ جي شاندار ماضيءَ کان واقف ڪيو وڃي ۽ سنڌي زبان جي واڌاري واري تحريڪ ۾ عملي طرح شرڪت ڪجي ۽ اهڙي طرح "پاڪستان اسٽڊي سينٽر" کي به ان صف ۾ شامل ڪجي.

هن پيري اسان جو هي شايع ٿيندڙ ڪتاب پاڪستان اسٽڊي سينٽر جي هڪ استاد محترم غلام محمد لاکي جي تحقيق جو ڦل آهي. اميد ته علم دوست ۽ ادب پرور حلقا اسان جي هن نمائي ڪوشش کي قدر جي نگاه سان ڏسندا. اميد آهي ته عالمن ۽ اديبن کان علاوه طالب العلمن هن محنت مان فائدو وٺندا. جناب عبدالغني عبدالله "تاريخ سنڌ: سومرا ۽ سمان" عنوان تحت هڪ ڪتاب تيار ڪيو هو. هڪ طرف هي ڪتاب سمن حاڪمن بابت تفصيلي ڄاڻ نه ٿو ڏئي ۽ ٻئي طرف ان ۾ سراسري طرح سمن کي تمام گهٽ صفحا مليا هئا. ان ڪميءَ کي دور ڪرڻ لاءِ هي ڪتاب شايع ڪيو پيو وڃي، جنهن ۾ پهريون ڀيرو سمن بابت تفصيلي ڄاڻ کان علاوه، ذڪر هيٺ آيل دور جي هر پهلوءَ تي نهايت تحقيق سان لکيو ويو آهي. مرحوم عبدالغني جي ڪتاب ۽ محترم غلام محمد لاکي جي ڪتاب ۾ هي به فرق آهي ته هي ڪتاب تحقيق جي جديد اصولن کي آڏو پيش نظر رکي تحرير ڪيو ويو آهي، ان ڪري ڪم ڪندي مصنف ڪافي قديم توڙي جديد ماخذن کان به مدد ورتي آهي. اهل علم ۽ دانش جي اها روايت رهي آهي، ته تحقيق جي ڪم ڪندي مختلف زاوين ۽ نقطن کي آڏو رکي ڪنهن به دور جو مطالعو ڪيو وڃي. اسان طرفان هي ڪتاب شايع ڪندي ان روايت کي به برقرار رکڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. بهرحال محبت ۽ محنت جو ثمرو هيو اميد ته پڙهندڙن وٽ قبول پوندو.

آخر ۾ آئون محترم مظهرالحق صديقي صاحب وائيس چانسيلر ۽ چيئرمين بورڊ آف گورنرز" پاڪستان اسٽڊي سينٽر" سنڌ يونيورسٽيءَ جو بہ ٿورائتو آهيان، جنهن جي ڪاوشن جي نتيجي ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تعليم ۽ تحقيق لاءِ سازگار ماحول قائم ٿيو آهي. هاڻي محقق ۽ اسڪالر دلجمعي سان علمي ۽ تحقيقي ڪم ڪري سگهن ٿا. انشاالله اسين ۽ اسانجا ساٿي علمي ڪاوشن کي جاري رکندي پنهنجي منزل لاءِ رواں دواں اڳتي وڌندا رهنداسين.

علم و ادب ۽ تاريخ جو شيدائي
پروفيسر ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل
ڊائريڪٽر پاڪستان اسٽڊي سينٽر
سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو

فهرست

— انتساب

— پيش لفظ

۱— پس منظر: ۱—۱۲

۲— سمان سلاطين هڪ نظر ۾: ۱۳—۴۲

فيروزالدين ڄام انڙ؛ سمن سلطانن جي لسٽ؛ صدرالدين ڄام بابينو؛ رڪن‌الدين ڄام تماچي؛ علاؤالدين ڄام جوڻو؛ رڪن‌الدين ڄام تماچي؛ ڄام صلاح‌الدين؛ ڄام نظام‌الدين؛ ڄام علي شير؛ ڄام ڪرن؛ صدرالدين ڄام سڪندر اول؛ ڄام فتح خان؛ ڄام تغلق شاه؛ ڄام مبارڪ خان؛ ڄام سڪندر شاه ثاني؛ ڄام سنجر؛ ڄام نظام‌الدين عرف ڄام نندو؛ ڄام فيروز؛ ڄام صلاح‌الدين؛ وري ڄام فيروز؛ حوالا ۽ حاشيه.

۳— ارغوني يلغار ۽ سنڌ جي فتح: ۴۳—۵۵

مرڪزي ايشيا ۾ تبديليون؛ ارغونن جي سنڌ طرف پيش قدمي؛ سنڌ جي فتح ۽ سمن جو خاتمو؛ حوالا.

۴— سمن جي دور جو عام جائزو: ۵۶—۱۰۶

(الف) حڪومتي جوڙجڪ: انتظام؛ حڪومت جو نمونو؛ ملڪي صورتحال ۽ حدون؛ پاڙيسري ملڪن سان لاڳاپا؛ فوجي صورتحال ۽ جنگي

طور طريقو؛ عدالتي سرشتو؛ تعليم؛ معاشي
۽ اقتصادي اپياس؛ سڪا.

(ب) سماجي ۽ ثقافتي صورتحال: قبيلا ۽ ذاتيون؛
صوفيائي ۽ مذهبي زندگي؛ تمدن ۽ آرٽ.

(ت) علم ۽ ادب: عربي زبان؛ فارسي ادب،
سنڌي ساهت؛ حوالا ۽ حاشيا.

۵- سنڌ کان ٻاهر سمن جون حڪومتون: ١٠١٣–١١، ١٠١
جهوناڳڙهه ۾ حڪمراني؛ ڪڇ ۾ حڪومت؛
لس ٻيلي ۾ حاڪميت؛ حوالا ۽ حاشيا.

٦- متفرقات: ١٢٥–١١ ١٣٥
سنڌ جا اوائلي فلوسي ڪتبا ـ سمن بادشاهن جون
مٽيون ـ ملتانيون ـ درياهه ـ درياخان؛ حوالا ۽ حاشيا.

— شجرا:
(الف) سمن قبيلن جو شجرو.
(ب) سمن سلطانن جو شجرو.

— ببليوگرافي
— انڊيڪس

سيد حسام الدين راشدي مرحوم جي نالي

پيش لفظ

سنڌ جي ڏيهي تاريخ ۾ سمن جي دور کي وڏي اهميت حاصل آهي. سمن ڄامن صحيح معنيٰ ۾ اسلامي دور اندر، سنڌ جي وطني تشڪيل ڪئي ۽ صلح سانت رکڻ سان گڏ، انهن علم ۽ ادب، اقتصاديات ۽ آرٽ جي واڌاري لاءِ ڪم ڪيو. سمن بادشاهن وڏي همت ۽ جرئت ڏيکاري، امن امان جي صورتحال سڌاري ۽ ان ريت واپار ۽ زراعت، کي هٿي ڏئي اقتصادي بهتريءَ جا امڪان پيدا ڪيا. اهڙيءَ طرح هندي نندي ڪندي، ۾ خوشحال سنڌ نسري نروار ٿي. هن دور ۾ سنڌ جون سرحدون ڪشاديون، ۽ هيون ته محفوظ ۽ رهيون. ڄام نندي جي وفات سان سمن جو زوال شروع ٿي ويو.

سمن جي دور جي تاريخ ۾ جيتري اهميت آهي، انکي ايترو ئي نظر انداز ڪيو ويو آهي. شايد ان جو وڏو سبب همعصر ماخذن ۽ مددي مواد جي کوٽ ڏسجي ٿو. پاڪستان ٺهڻ بعد مرحوم سيد حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ۽ ايم. ايڇ. پنهور هن دور تي نمايان ڪم ڪيو آهي. دوست عبدالله ورياه پهريون پيرو، سمن جي پنهنجي سڪي جو پتو لڳايو آهي. نئين تحقيق جي آئيني ۾ هن دور، بابت اڳوڻا سڀ مفروضا رد ٿي چڪا آهن.

سمن جي سلطنت بابت مونکي ابتدا کان دلچسپي ئي رهي آهي. هن دور بابت منهنجا چند پيپر اڳ ۾ ڇپيل آهن، جن ۾ مون پنهنجي سوچ آهر توضيح پيش ڪئي آهي. سنڌ جي تاريخ جو هي سونهري زمانو، ٻن صدين تي ڦهليل آهي. هن دور کي

مطالعو ڪندي ، جيڪي بہ پهلو اپرن ٿا ، انهن بابت هاڻي وافر مواد موجود آهي . ان هوندي بہ سنڌي ، اردو يا انگريزي زبان ، ۾ هن دور بابت ڪو الڳ ڪتاب موجود ڪونهي ، بوءِ اهو ڪٿي ڪيترو بہ مختصر ڇو نہ هجي . سنڌ جي سمن بابت هي پهريون ڪتاب پيش ڪندي، مون کي خوشي محسوس ٿي رهي آهي . ڪتاب مختصر آهي مگر جامع انداز سان ، تمام مکيہ عنوانن تي روشني وڌي وئي آهي . اميد آهي تہ ايندڙ وقت ۾ ڪم ڪندڙ محقق ، سمن جي سونهري زماني بابت اچا ، بہ وڌيڪ تحقيق سان مواد مهيا ڪندو .

پنهنجي پيش لفظ کي ختم ڪرڻ کان اڳ ، آءٌ انهن صاحبن جو شڪريو مڃڻ پنهنجو فرض سمجهان ٿو ، جن هن ڪتاب جي تياريءَ کان وٺي اشاعت تائين پنهنجا پال پلايا . سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر جناب مظهرالحق صديقي صاحب، پاڪستان اسٽڊي سينٽر جي بورڊ آف گورنرز جي چيئرمين جي حيثيت، ۾ هن ڪتاب جي ڇپائيءَ جي منظوري ڏني . جيتوڻيڪ سائين مظهرالحق صديقي صاحب جي شخصيت ڪنهن رسمي شڪرادائي کان مٿي آهي ، تاهم آءٌ هن علم نوازيءَ لاءِ سندن ٿورو مڃڻ پنهنجو فرض سمجهان ٿو . ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل ڊئريڪٽر پاڪستان اسٽڊي سينٽر، هن ڪتاب کي پنهنجي اشاعتي سلسلي ۾ شامل ڪيو ۽ ان جي اشاعت، سنائ ۽ تڪميل لاءِ مون کي مڪمل آزادي ڏني . ڊاڪٽر مبارڪ علي صاحب ابتدا ۾ هي ڪتاب، مون کان سنڌ رسرچ سوسائٽي لاءِ تيار ڪرايو ، ليڪن انجمن جي ختم ٿيڻ بعد هن ڪتاب جي ڇپائي ، لاءِ ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل صاحب جي هٿ ڏس ڪئي . پنهنجي

ڪتاب جي تڪميل واسطي، مون ايم . ايڇ . پنهور صاحب ، جي ڪم مان سڌي توڙي اڻ سڌي، طرح گهڻو فائدو ورتو آهي. سماٽ قبيلن جو شجرو مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب ”قديم سنڌ“ ۽ سمان سلطانن جو شجرو ”تاريخ معصومي“ اردو تان مناسب سڌاري بعد ورتو ويو آهي. سنڌ يونيورسٽي پريس جي عملي ۽ خاص ڪري موجوده مئنيجر ۽ ڪمپازيٽر انچارج مولانا گل محمد، مون سان ڪلندي ڪڏندي هر طرح جو تعاون ڪيو. ان لاءِ هنن سڀني عالمن، استادن توڙي بزرگن ۽ دوستن جو ٿورائتو آهيان.

غلام محمد لاکو
ليڪچرار
پاڪستان اسٽڊي سينٽر
سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو سنڌ

سمن جي سلطنت

(١)

پس منظر

سنڌ ۾ ايامن کان ڪري، هي ڪهاوت مشهور آهي ته:

”سنڌ سمو، ڪاڇي چنو، ڀٽي جيسلمير،
چوٽون پاڻ هو چغدو، جنهنجو اڳڻ مٿي پير.“

ان جو مطلب ته سنڌ ملڪ ۾ ”سمون“ قبيلو خاص اهميت وارو ڏسجي ٿو. اڳتي هلي جڏهن هي قبيلو وڏيو ۽ ٽڙيو پکڙيو توڙي ان جي ذاتين ۽ قبيلن ۾ وڏيڪ تقسيم ٿي، تڏهن ان سان منسلڪ سڀني گروهن کي ”سمات“ جو گڏيل نالو ڏنو ويو. سمن جو قبيلو سنڌ ۾ ڪڏهن آباد ٿيو يا وري ڪهڙي طرف کان ڪوچ ڪري هتي آباد ٿيو، ان متعلق اسان کي تصديق جوڳو مواد نه ٿو ملي. تاهم انهن جي نچ نسل سنڌي ڪتب هجڻ ۾ ڪوبه شڪ شبهو ڪونهي. سندن حسب نسب متعلق ڪجهه ڇڙو ڇڙ حوالا ملن ٿا، پر انهن مان ڪوبه خاطر خواه نتيجو نه ٿو نڪري. هيٺ اسين موجود مواد جي آڌار تي، هن قبيلي جي اصل نسل، سندن لقب ۽ تاريخي پس منظر جو سرسري ذڪر ڪري، بعد ۾ سندن سياسي اپٿاس ڪنداسين.

سڀ کان اول مير علي شير قانع هن مسئلي تي بحث ڪيو هو. ان دور ۾ سمن بابت ٽي رايا موجود هئا: هڪ ته هو جمشيد بادشاه جو اولاد آهن، ٻيو ته سندن تعلق عرب جي قريش قبيلي سان

آهي، ۽ تيون تہ هو سام جو اولاد هجڻ ڪري حضرت نوح نبيءَ سان واسطو رکن ٿا(١). تي صديون اڳ ڏنل هي راءِ، هاڻي ڪو خاص وزن نہ ٿي رکي. موجوده دور ۾ بين عالمن کان علاوه ڊاڪٽر ليمبرڪ پڻ — سمن ۽ سومرن — کي راجپوت نسل جو سڏي ٿو(٢). عربن جي حملي وقت ”سمن“ اسلام قبول ڪيو. البت ڪجھ گھرن نئون مذهب اختيار ڪرڻ بجاءِ، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ڏي لڏ پلاڻ ڪئي ۽ آخر ڪار اتي پنهنجا راڄ قائم ڪيائون.

سمن جي قبيلي چوڏهين صديءَ ۾، سياسي طاقت حاصل ڪرڻ سان پنهنجو لقب ”ڄام“ رکيو. ڄام اکر جي اصليت بابت پڻ عالمن ۾ اختلاف ڏسجي ٿو. مير علي شير ان جو واسطو بہ جمشيد سان ڏيکاريو آهي. ليڪن ان جي برعڪس هڪ ٻئي عالم اسان کي ٻڌايو آهي تہ:

”ڪاٺياواڙ جي راجا ڪرشن جي زال ڄاموتيءَ مان، راجا سامبا ٿيو، جنهن سنڌ ۾ ميناننگر تي سماننگر نالو رکيو، ان کي پنهنجو تختگاه مقرر ڪيو. هي سلطنت ”سنڌ - سما“ سڏبي هئي. راجا سامبس سندس نسل مان هو. ڄاموتيءَ مان هجڻ ڪري ”ڄام“ سندن لقب هو“(٣).

مير علي شير جي پيٽ ۾، هي راءِ ڪجھ زياده موزون ڏسجي ٿي. ٻئي طرف سنڌ جون قديم تاريخون ۽ تذڪرا — ان حقيقت جي چٽائي ڪن ٿا تہ، هنن حاڪمن پاڻ هي لقب اختيار نہ ڪيو؛ البتہ سمن ماڻهن گڏ ٿي، انڙ کي ”ڄام“ جو لقب ڏئي پنهنجو سردار چونڊيو هو(٤).

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ”ڄام“ لقب متعلق هن ريت سمجھائي ڏني آهي:

”ڄام - سنڌ جي سمه بادشاهن جو لقب . امير ، رئيس، سردار ، وڏگهراڻو ، هڪ ذات جو نالو“(٥).

سمن جي پهرئين حاڪم ڄام فيروزالدين انڙ جو اولاد ڪافي وقت تائين سنڌ تي حڪومت ڪئي وڏيو ۽ سنڌ ۾ ڦهليو پکڙيو. سنڌس نالي جي نسبت سان، پوءِ سنڌ ۾ ”انڙ“ قبيلو مشهور ٿيو. موجوده وقت ۾ هي قبيلو قديم لاکات پرڳڻي (قاضي احمد) ۾، اڪثريت سان رهي ٿو ۽ سندن دعوا آهي ته هو سموري ”سمات“ برادريءَ جا سردار آهن. اڄ تائين هي خاندان ”ڄام“ لقب اختيار ڪيو اچن ٿا.

سمن جي اصليت ۽ قدامت بابت حقيقت ڇا به هجي ، ليڪن ان ۾ شڪ جي گنجائش بلڪل ڪانهي ته، هو سنڌ جا قديم رهاڪو آهن. تمام آڳاٽي وقت کان ڪري، هن قبيلي مادر وطن سنڌ جي سياست ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. سن ٣٢٥ قبل مسيح ۾، جڏهن يوناني فاتح سڪندر اعظم سنڌ مان لانگهائو ٿيو هو ، تڏهن هتان جي متعدد رياستن ۽ قبيلن کيس للڪاريو هو. اڄوڪي زماني جي دادو ۽ سيوهڻ علائقن تي ، ان دور ۾ راجا سامبس حڪم هلائيندو هو. وٽس هزارن جي تعداد ۾ سوار ۽ پيدل سپاهي هئا، جن کي هن سڪندر اعظم جي خلاف ميدان جنگ تي لاٿو هو. سندس مرڪز ”سيوهڻ“ هو ، جنهن کي يونانين ”سنديمانا“ سڏيو آهي. بادشاه فاتحانه جوش ۾ اچي سامبس کي قتل ڪرايو ، سندس رعيت کي غلام بنايو ۽ متعدد شهرن کي باهه ڏئي ساڙي ويران ڪرايو. ان کان علاوه يوناني فاتح هن خطي ۾ قتل عام پڻ ڪرايو. عالمن جي راءِ آهي ته، هي راجا سمن قبيلن مان هو ۽ پتالا ، ديبل توڙي پيا علائقا سندس ماتحت هئا(٦).

سنڌ جي تاريخ جي پوءِ جي هڪ هزار سالن جي زماني تي اونده جو پردو پيل آهي. ان ڪري سمن جي قبيلي متعلق پڻ اسان کي وڌيڪ ڄاڻ نه ٿي ملي. تاهم "راءِ" خاندان جنهن -- ۵۵۰ع کان ۶۵۲ع تائين -- سنڌ تي راڄ ڪيو، انهن کي پڻ هاٿي "سمن" قبيلن سان روشناس ڪيو ويو آهي (۷). راءِ گهراڻي جي بادشاهن جي سنڌ شناسي، عوام دوستي، سورهيائي ۽ بهادري عالم آشڪار آهي. سندن حڪومتي دور ۾، سنڌ جي بچاءَ لاءِ چوطرف قلعا ۽ ڪوٽ اڏيا ويا. راءِ جي بادشاهن ملڪ جي جوڙجڪ جي نئين سر تنظيم ڪئي ته، ان ۾ چار صوبا وجود ۾ آندا ويا. هڪ صوبي جو نالو "برهمڻ آباد" هو. هي صوبو سمات قبيلن جو مرڪز ڏسجي ٿو.

"هڪ برهمڻ آباد ۾، نيرون ڪوٽ کان وٺي ديبل، لوهاڻو يعني لاکه ۽ سمه ايراضين وارو علائقو سمنڊ تائين"(۸).

ان مان اندازو آهي ته راءِ گهراڻي جي راڄ ۾ هنن قبيلن کي خاص اهميت حاصل هئي. هنن قبيلن جو واسطو ٻڌ ڌرم سان هو ۽ خود بادشاه به گوتم ٻڌ جا پوڄاري هئا. راءِ گهراڻي جي زوال بعد سنڌ تي برهمڻ گهراڻي جي حڪومت قائم ٿي. راجا چچ جي سرڪار ۾-- چنن، لاکن، سهتن ۽ سمن -- تي ڪارا قانون مڙهجي ويا. سندن اٿي ويٺي، عام لاڳاپن ۽ ملڪي معاملن ۾ دخل اندازيءَ کي گهٽايو ويو. اهوئي سبب آهي جو جڏهن عربن سنڌ تي حملو ڪيو، تڏهن هنن قبيلن حملي آور جي مدد ڪئي. البت جن فردن يا ڪٽنبن اسلام قبول نه ڪيو، انهن سنڌ کي ڇڏي پر پاسي جي ملڪن ڏي لڏ پلاڻ ڪئي، ۽ اتي وڃي پنهنجون حڪومتون قائم ڪيائون.

عربن سنڌ تي ٽن گهراڻن جي شڪل ۾، اٽڪل روءِ ٽي صديون (۷۱۲ع -- ۱۰۱۰ع) حڪومت ڪئي. هن دور ۾ سمن جي ڪنهن

خاص ڪردار جو هتو نہ تہ هوي . تاهم سنڌ جي اڪثر قبيلن اسلام قبول ڪيو ۽ ان سان گڏ عربن ڪان رعايتون وٺي پنهنجي وجود کي برقرار رکيو. ان بعد سومرن ٽن صدين ڪان بہ وڌيڪ (١٣٥٠ع) عرصو سنڌ تي حڪم هلايو. هن دور ۾ ”سمان“ قبيلي کي، دربار ۾ خاص درجو حاصل رهيو. هو حملي جي صورت ۾، سر زمين سنڌ جي دفاع واسطي سپاهہ ۽ لشڪر جو بندوبست ڪندا هئا.

سومرن جي سلطنت جي انتها پڻ، سندن ابتدا جيان چٽي ڪانهي. چوڏهين صدي عيسوي شروع ٿيندي ئي، سومرن جو سياسي زوال شروع ٿي ويو، ۽ هتي جي قومي توڙي ملڪي معاملن تي سمن جو قبيلو اثرانداز ٿيڻ لڳو. سومرن جو آخري حاڪم ڪمزور هو. هو محمد تغلق جو ڏن ڀرو ڏسجي ٿو. سندس زماني ۾ بکر ۽ سيوهڻ تي مرڪزي گماشتا مقرر ٿيا ۽ لاهري بندر جي آمدني پڻ، دهلي سرڪار جي ضابطي ۾ رهندي هئي (٩). ان دور ۾ آهستي آهستي سنڌ جي سياسي سوچ تبديل ٿي رهي هئي. ان ريت سومرن جي جاءِ تي سمن کي اسرڻ جو موقعو ملي رهيو هو. محمد تغلق جو دور هر قسم جي برائين سان ڀريل ڏسجي ٿو. ڏڪار خونريزي، بغاوتون، بيروزگاري ۽ بدامني— سندس دور جا اهم اهڃاڻ آهن. مشهور مؤرخ برني ان متعلق لکي ٿو تہ:

”هند ۽ سنڌ ۾ قحط ۽ وبا، بغاوتن ۽ سرڪشين، بدامني ۽ سياسي ابتري سبب، عوام سرڪار ڪان نفرت ڪندو هو. خاص ۽ عام، دانشمند ۽ درويش، ڪلرڪ ۽ منشي، رذيل ۽ شريف، سوداگر ۽ هاري، ڪمي ۽ ڪاسبي هر طرف پريشان هئا. هر طبقي ۽ گروهہ ۾ ابتري، پريشاني، تفرقو ۽ نفاق هو. ڪي ڏڪر سبب پئي مئا، تہ ڪي وبا ۾. ڪي سياست سبب پئي ڪٺا، تہ ڪي لڏ پلاڻ ۾

مصروف هئا. ڪي جهنگلن طرف ٿي ويا، ته ڪن وري جبلن ڏي رخ رکيو هو"(١٠).

اهڙي طرح هند - پاڪ جو سمورو علائقو، سياسي طرح افراتفريءَ جو شڪار ڏسجي ٿو. ملتان، سنڌ، گجرات، ديپال پور، دهلي ۽ بنگال — مطلب ته پوري ننڍي کنڊ ۾ بغاوتن منهن ڪڍيو. ماٺهن بادشاه کي بلڪل پسند نه ٿي ڪيو. هرطرف لڏ پلاڻ سبب تباهي ۽ بربادي پئي ڏٺي. محمد شاه تغلق عدل ۽ انصاف، سياست ۽ ڏاهپ توڙي عقل ۽ تدبر جي راه ڇڏي، ظلم، وحشت، بربريت ۽ خونريزي طرف لاڙو رکيو هو. هن پس منظر ۾ دهلي سلطنت جي ڏاڍاين ۽ دست اندازي سبب، پهرين منظم بغاوت سنڌ ۾ ٿي.

دهلي سلطنت سن ١٣٣٣ع ۾، ملڪ رتن نالي هڪ غير مسلم کي، سيوهڻ ۾ عملدار مقرر ڪيو. هو وڏو هوشيار ۽ علم حساب جو وڏو ماهر هو. بادشاه کيس علم ۽ جاگير ـان گڏ، پين نعمتن سان پڻ نوازيو (١١). هن مقرريءَ سيوهڻ ۾ زبردست بي آرامي پيدا ڪئي. ان ڪري امير قيصر رومي ۽ ملڪ انڙ، ارڙهن سؤ سوارن جو لشڪر وٺي ملڪ رتن تي حملو ڪيو. جنگ ۽ جدل ۾ رتن قتل ٿي ويو ۽ سندس مال متاع تي قبضو ڪيو ويو. هن سوڀ جي خوشيءَ ۾ عوام هڪ وڏو جشن ملهايو ۽ انڙ کي پنهنجو سردار تسليم ڪيو. سنڌ جي سياست ۾ سمن جي قبيلي جي هي پهرين ڪاميابي هئي. هتان ئي کين سنڌ جي سلطنت ئاهڻ جو موقعو مليو.

جيئن ئي ملڪ رتن جي قتل جي خبر ملتان پهتي، تيئن اتان عمادالملڪ سرتيز بغاوت کي ڪچلڻ لاءِ سيوهڻ تي مقرر ٿيو. فيروز انڙ صورتحال جي شدت ڏسي، ئٽي ڏي نڪري آيو ۽ امير قيصر

شاهي لشڪر کي منهن ڏنو. مقامي لشڪر ۽ شاهي فوج ۾ چاليهه ڏينهن جنگ جاري رهي. جڏهن سرتيز کي سوڀ جي ڪا به صورت نظر نه آئي، تڏهن امير قيصر طرف پاڻ صلح جو پيغام موڪليائين. امير قيصر صلح کي قبول ڪري هٿيار ڦٽا ڪيا. آخر ۾ سرتيز کيس گرفتار ڪري قتل ڪرائي ڇڏيو. ان بعد سيوهڻ ۾ عام قتل جو حڪم ڏنو ويو. ابن بطوطه مشهور آفريقي سياح پيدا ٿيل صورتحال بابت لکي ٿو ته:

”تڏهن سائن وعده خلافي ڪري، سندن مال ضبط ڪري، انهن جي قتل جو حڪم ڏنائين. پوءِ هر روز انهن مان چونڊ ڪري ڪن کي قتل ڪرائيندو هو ۽ ڪن جون کلون لهرائي، اهي کلون بهه سان پرائي، قلعي جي ديوار تي لٽڪائيندو هو، جنهن ڪري قلعي جي اڪثر حصي تي اهي کلون لڙڪنديون هيون، جن کان ڏسندڙ دهلجي ويندا هئا. انهن جون سسيون وري وچ شهر ۾ گڏ ڪرايون هئائين، جيڪي هڪ ٽڪريءَ وانگر پيون لڳيون...“(١٢)

ان ريت عمادالملڪ سرتيز سخت ترين قدم کڻي، سيوهڻ تي مرڪزي قبضو بحال ڪيو. ان هوندي به لاڙ تي فيروز انڙ ۽ همير سومرو حڪمراني ڪري رهيا هئا. چند سال پوءِ ملتان ۾ بغاوت ٿي، تڏهن سلطان محمد پنهنجي سر ان جي خاتمي لاءِ روانو ٿيو. ملتان ۾ شاهو لوڌي نالي هڪ امير، اتان جي نائب بهزاد کي قتل ڪيو ۽ قوام الملڪ کي تڙي ڪڍيو. ان ريت شاهو لوڌي ملتان جو حاڪم بڻيو. بادشاه شاهو لوڌيءَ جو خاتمو ڪري، ٻين بغاوتن کي ختم ڪرڻ لاءِ ملتان کان روانو ٿي ويو.

سلطنت هند ۾ سال ١٣٤٧ع ۾ هڪ اهم واقعو پيش آيو. هن واقعي بادشاه جي ته پڇاڙي ڪئي، ليڪن ان سنڌ جي سياست

۽ جيوت تي بہ گھرو اثر ڇڏيو. ان سال "طغي" نالي، بادشاه جي هڪ غلام بغاوت ڪئي. بغاوت ڪرڻ سان باغي گجرات ڀڄتو. بادشاه محمد تغلق کيس سيکت ڏيڻ لاءِ گجرات روانو ٿي ويو. هي سلطنت هند جو باغي آخرڪار ڪنپات، ڀڙوچ، گرنار، لڪوٽ، جاتي ۽ موجوده سجاول ڪان ٿيندو ننگر ٺٽي ڀڄتو، جتي سومرن حاڪمن کيس پناه ڏني. رستي ۾ ڪڇ جي جاڙيجن سمن طغيءَ جي مدد ڪئي. بادشاه ڇهونا ڳڙه ۾ پنهنجي اميرن ۽ جنرلن جي هڪ اهم گڏجاڻي ڪئي. آخرڪار سلطنت هند جو ڪثير لشڪر سومرن ۽ باغيءَ کي سزا ڏيڻ لاءِ سنڌ طرف روانو ٿيو. ان سان گڏ بادشاه جي حڪم موجب دهلي ۽ ملتان مان فوج ۽ پيڙن جو وڏو تعداد پڻ ٺٽي طرف موڪليو ويو. دهلي سلطنت، سنڌ جي ڪاميا‌ب مهم لاءِ وچ ايشيا جي منگولن کان پڻ فوجي مدد طلب ڪئي. محمد تغلق گرنار، ننگرپارڪر، ڏيپلو، مٺي، ڊگهڙي، ٽري ۽ ملان ڪاتيار کان سفر ڪندي سونڊا شهر وٽ اچي منزل انداز ٿيو. هن ڪڇ جي طرف کان اچڻ ۾ زبردست خوف محسوس ڪيو(١٣). سنڌ طرف هن قسم جي لشڪرڪشي مايوسي پيدا ڪئي ۽ سمن قبيلن مان ڪجهہ ڪٽنبن ڪڇ طرف لڏ پلاڻ جي تياري ڪئي. محمد تغلق ۽ منگول اچا ٺٽي تي حملي جي تياري ڪري رهيا هئا، تڏهن ٢٠ مارچ ١٣٥١ع تي سونڊا وٽ بادشاه فوت ٿي ويو.

سنڌس اوچتي موت لاءِ جدا جدا رايا ڏنا ويا آهن. مصنفن جي هڪ راءِ موجب محمد تغلق جي وفات پلي جي خوراڪ سبب ٿي هئي. جڏهن تہ ٻي راءِ موجب سنڌس خاتمو هڪ ڳجهي سازش تحت ٿيو هو.

محمد تغلق جي اوچتي موت سبب صورتحال تبديل ٿي وئي. هندستاني لشڪر ڇڙ وڇڙ ٿي ويو. سنڌ تي حملي لاءِ گهرايل منگولن جي فوج، هاڻي خود هندستانين کي تنگ ڪرڻ شروع ڪيو. برني لکي ٿو ته:

”ٺٽي جا فسادي پنهنجن خيمي تي ٿي پيا. لشڪر جا ماڻهو، سوار ۽ پيادا توڙي مرد ۽ عورتون سڀ ڇڙ وڇڙ ٿي ويا. ان ريت ڪوچ ڪندي، لشڪر تي مصيبت نازل ٿي. جڏهن لشڪر اڳتي هليو ٿي ته، ڪين مغلن ٿي لٽيو ۽ جي پوئتي ٿي هٽيو ته، ٺٽي جي فسادين ٿي ڪين ڦريو“(١٤).

ضياءُالدين برني درباري مورخ هو، ان ڪري هن ٺٽي ننگر جي رهاڪن لاءِ فسادي اکر ڪتب آندو آهي. ابتدا کان ڪري دربار جي مورخن هيٺن ۽ ڪمزورن لاءِ ڪڏهن به همدردي نه ڏيکاري آهي. ان ڪري برنيءَ تي به تعجب نه ڪائڻ گهرجي. محمد شاه جي موت بعد، فيروز تغلق لاءِ شاهي سيج تيار ٿي. فيروز وڏي تڪليف ۽ پريشانيءَ ۾ سيوهڻ پهتو، جتي قلندر شهباز جي مزار جي پير ۾، فوت ٿي ويل بادشاه کي امانت طور دفنايو ويو. سنڌ ڇڏڻ کان اڳ فيروز ڪجهه نين مقررين جو اعلان ڪيو. مير علي شير موجب: ساگره ڊنڊ تي امير نصر مقرر ٿيو، جنهن پوءِ نصرپور جو شهر اڏايو. هتي ملڪ بهرام فوجدار بنيو. سيوستان لاءِ ملڪ علي شير ۽ ملڪ تاج‌الدين ڪافور ۽ بکر لاءِ ملڪ رڪن‌الدين ۽ ملڪ عبدالعزيز مقرر ٿيا. ان سان گڏ بادشاه سموري سنڌ لاءِ ملڪ رڪن‌الدين کي خاص نائب مقرر ڪيو ۽ کيس ”اخلاص خان“ جو لقب پڻ مليو(١٥). فيروز سيوهڻ ۾ ڪجهه ماڻهن کي وظيفا، انعام

۽ اڪرام ڏنا. ان کان علاوه فيروز تغلق سيوهڻ ۾ صوفي بزرگ لعل شهباز قلندر جي مزار تي روضي جي اڏاوت جو به حڪم ڏنو. ڪم جي نگراني ملڪ رڪن الدين کي سونپي وئي. هي مقبرو سن ١٣٥٨ع ۾ تهي راس ٿيو. اندازو آهي ته اتر ۽ وچ سنڌ تي، دهلي سلطنت جو اثر گهڻو وقت جاري رهيو. جڏهن ته لاڙ تي سومرن جي حڪمراني قائم رهي. فيروز تغلق دهليءَ طرف وڃي رهيو هو، ته واٽ تي ڪيس باغي غلام طغيءَ جي قتل جي خبر ڏني وئي. فيروز تغلق جي هي ناڪام مهم هئي، تاهم ايندڙ پروگرام ۾ سنڌ جي فتح کي اوليت حاصل رهي.

پٺي طرف شاهي لشڪر جي ناڪامي ۽ واپسيءَ تي سومرن ۽ سمن سڪ جو ساه کنيو. هن واقعي کان ٿورو اڳ درياه سنڌ جي رستي تبديل ٿيڻ سان تختگاه "محمد طور" برباد ٿي چڪو هو ۽ ان ريت ننگر ٺٽو سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ بنيو هو. درياهي ڦيرگير سبب سنڌ جو اوپر وارو حصو ڪافي حد تائين ويران ٿي ويو ۽ اولاهون حصو سرسبز ٿي ويو. هن زماني ۾ ننگر پارڪر ويران ٿيو ته هتان جا واپاري پهرين پوڏيسر، ۽ پوءِ گجرات طرف لڏي ويا. هن تڪليف واري دور ۾ سومرن ۽ سمن ۾ مڪمل اتفاق ڏسجي ٿو. تمام جلد حالات تبديل ٿيا. ان ريت سومرن جو زوال شروع ٿي ويو ۽ سندن جاءِ سمن والارڻ شروع ڪئي. سومرن جي پڇاڙي ۽ سمن جي سلطنت برپا ٿيڻ بابت اسين ايندڙ صفحن ۾ بحث ڪنداسين.

حـــوالا

(١) مير علي شير قانع "تحفة الڪرام" (سنڌي ڇاپو)، ص ١٢١، ١٢٢.
(٢) ايڇ. ٽي . ليمبرڪ "سنڌ هڪ عام جائزو" (سنڌي ڇاپو)، ص ٣٨٠.
(٣) مولائي شيدائي "تاريخ تمدن سنڌ"، ص ١٠٣.
(٤) مير علي شير قانع "تحفة الڪرام" (سنڌي)، ص ١٢٢، ١٢٣.
(٥) "جامع سنڌي لغات"، جلد پيون، ص ٩٤٢.
(٦) "تاريخ تمدن سنڌ"، ص ١٠٣.
(٧) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "سنڌي موسيقيءَ جي تاريخ"، ص ٤.
(٨) علي ڪوفي "چچ نامه" فارسي طبع جديد، ص ١٠.
(٩) "سفرنامه ابن بطوطه"، سنڌي، ص ٤١.
(١٠) "تاريخ فيروز شاهي" (اردو ترجمو)، ص ٧٩٩، ٨٠٠.
(١١) "سفرنامه ابن بطوطه" (سنڌي ڇاپو)، ص ١٠.
(١٢) "سفرنامه ابن بطوطه"، ص ١١، ١٢.
(١٣) ايم ايڇ. پنهور "ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ"، ص ٣٠٠ ۽ ٣٠١.
(١٤) "تاريخ فيروز شاهي"، (اردو ترجمو)، ص ٧٥٤.
(١٥) "تحفة الڪرام" (سنڌي)، ٨٩، ٩٠.

(٢)

سمان سلاطين هڪ نظر ۾

سومرن جي دور جي آخري واقعن جو اپياس ڪندي، اسين پس منظر ۾ هي ڏسي چڪا آهيون ، ته ڪهڙي ريت مختلف حادثن ۽ واقعن سبب ، هن گهراڻي جي حڪمراني ڪمزور ٿي ۽ سمن ڪي سنڌ تي راڄ ڪرڻ جو موقعو ملي ويو. هن باب ۾ تاريخي سلسلي موجب ، سمن بادشاهن جو سرسري اپياس ڪري ڏسبو ته ؛ هنن حاڪمن ڪهڙيءَ طرح سنڌ جي شان ۽ مان توڙي خود مختياري ۽ وقار کي بحال ڪري ، تاريخ ۾ پنهنجي عظمت قائم ڪئي. سمن بادشاهن جي پوري سلسلي کي، سنڌن حڪمرانيءَ جي دور سميت ، سامهون هڪ چارٽ ذريعي نروار ڪيو ويو آهي.

فيروزالدين ڄام انڙ

ڄام انڙ جو ذڪر پهريون پيرو سيوهڻ واري معرڪي جي حوالي سان ملي ٿو، جڏهن هن دهلي سلطنت جي هڪ نائب کي قتل ڪيو هو. ان بعد سنڌ جي مختلف قبيلن کيس پنهنجو سردار چونڊيو. ليڪن ان کان پوءِ به ، هن کي سنڌ جي اقتدار والارڻ ۾، سورهن سالن جو عرصو لڳي ويو. هڪ طرف فيروز تغلق سنڌ جي سرحدن کان ٻاهر نڪتو ۽ ٻئي طرف ڄام انڙ پنهنجي حاڪميت جو اعلان ڪيو. هي واقعو سن ١٣٥١ع ۾ ٿي گذريو.

سمن سلطانن جي لسٽ

نمبر	بادشاهه جو نالو	آغاز	پڇاڙي
١	فيروزالدين شاه ڄام انڙ اول	١٣٥١ع	١٣٥٢ع
٢	(الف) صدرالدين شاه ڄام بابينو ثاني	١٣٥٣ع	١٣٦٨ع
	(ب) علاؤالدين ڄام جوڻو اول		
٣	(الف) رڪن‌الدين شاه ڄام تماچي	١٣٦٨ع	١٣٧٠ع
	(ب) خيرالدين ڄام توگاچي		
٤	علاؤالدين ڄام جوڻو- پيو پيرو	١٣٧٠ع	١٣٨٨ع
٥	رڪن‌الدين شاه ڄام تماچي - پيو پيرو	١٣٨٨ع	١٣٩٢ع
٦	سلطان صلاح‌الدين شاه ڄام انڙ ثاني	١٣٩٢ع	١٤٠٤ع
٧	ڄام نظام‌الدين اول	١٤٠٤ع	١٤٠٦ع
٨	ڄام علي شير	١٤٠٦ع	١٤١٢ع
٩	ڄام ڪرن	ڏيڍ ڏينهن	—
١٠	صدرالدين ڄام سڪندر اول	١٤١٣ع	١٤١٣ع
١١	ڄام فتح خان	١٤١٣ع	١٤٢٨ع
١٢	ڄام تغلق شاه جوڻو ثاني	١٤٢٨ع	١٤٥٣ع
١٣	ڄام مبارڪ	١٤٥٣ع	—
١٤	سڪندر شاه ثاني ڄام محمد عرف ڄام انڙ	١٤٥٣ع	١٤٥٤ع
١٥	صدرالدين شاه ڄام سنجر عرف راءِ ڏنو	١٤٥٤ع	١٤٦١ع
١٦	سلطان نظام‌الدين ثاني عرف ڄام ننڍو	١٤٦١ع	١٥٠٨ع
١٧	ناصرالدين ابوالفتح سلطان فيروز ثاني	١٥٠٨ع	١٥١٢ع
١٨	سلطان صلاح‌الدين شاه	١٥١٢ع	١٥١٢ع
١٩	سلطان فيروز ثاني- پيو پيرو	١٥١٢ع	١٥٢٠ع

سومرن جي آخري حاڪم همير متعلق ، تاريخ ۾ الڳ الڳ رايا ملن ٿا. مير معصوم هن جو نالو ارميل لکيو آهي. سندس خيال ۾ ارميل ظالم حڪمران هو، ان ڪري صبح جو سوير سندس گهر ۾ ڪجهه ماڻهو داخل ٿيا ۽ کيس قتل ڪري ڇڏيائون. مير علي شير قانع ٺٽوي قيرقار سان همير متعلق لکيو آهي ته: هو جنهن صورت ۾ ظالم هو، تنهنڪري سمان قوم جي ماڻهن کيس تخت تان لاهي ڇڏيو. هنن انڙ کي ”ڄام“ جو لقب ڏئي کيس پنهنجو اڳواڻ چونڊيو. هي واقعو سن ١٣٥١ع (٧٥٢هه) ۾ ٿي گذريو (١) خداداد خان به پنهنجي ڪتاب ۾ همير جي ظلمن جو ذڪر ڪيو آهي. محترم حسين پنوهر جو رايو آهي ته سومرن جي سياسي زوال ۾ ، سنڌ ۾ آيل طبعي تبديلين کي وڏو دخل حاصل آهي. سومرن جي خاتمي بعد مختصر مدت لاءِ سمن حڪمن ”ساموئي“ شهر کي پنهنجو مرڪز مقرر ڪيو. هي شهر ننگر ٺٽي جي ويجهو، مڪلي ٽڪريءَ جي اترين پڪ سان واقع آهي.

مير علي شير ۽ ٻين مؤرخن موجب، همير سومرو مٿي ذڪر ڪيل معرڪي ۾ قتل ٿي ويو. جديد تحقيق موجب ڄام انڙ جي ڪامياب بغاوت بعد ، سومرن جي حاڪميت ختم ٿي، ليڪن همير گجرات طرف ڀڄڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ڄام اڍائي سالن جي حڪومت بعد وفات ڪئي. سندس اثر لاڙ تائين ڏسجي ٿو. تذڪره نويسن موجب ڄام انڙ هڪ معرڪي ۾ قتل ٿي ويو. ليڪن هي درست ڪونهي.

صدرالدين ڄام ٻابينو

ڄام فيروزالدين انڙ جي وفات بعد ، سندس پٽ صدرالدين ڄام ٻابينو سنڌ جو بادشاهه بڻيو. سندس چاچو علاؤالدين ڄام جوڻو پڻ ساڻس اقتدار اعليٰ ۾ ڀاڱي ڀائيوار بڻيو. سندس زماني ۾ ننگر ٺٽو

وري تختگاهہ مقرر ٿيو. ڄام بابينو جڏهن سنڌ جو سلطان ٿيو، تڏهن ملڪي توڙي غير ملڪي صورتحال ڪجهہ هن ريت هئي: سيوهڻ، بکر ۽ نصرپور ۾ تغلقن جا نائب موجود هئا. سمن جو اثر صرف لاڙ تائين ڏسجي ٿو. ملتان تي عين الملڪ ماهرو جهڙو ذهين ۽ چالاڪ عملدار مقرر ڪيو ويو هو، تہ جيئن سنڌ متعلق درست اطلاع مهيا ڪندو رهي. فيروز تغلق، ڄامن کي ناڪام بنائڻ لاءِ، گجرات ۽ ملتان جي نائبن کي تاڪيد ڪيو، تہ همير سومري جي هر طرح مدد ڪئي وڃي ۽ کيس هر قيمت تي وري سنڌ جو حاڪم بنايو وڃي.

ڄام صدرالدين دلير، سورهيہ ۽ وطن دوست انسان هو. سنڌ جي خودمختياري ۽ عزت سندس رڳ رڳ ۾ سمايل ڏسجي ٿي. هو پنهنجي ملڪ جي معاملن ۾، ڌارين مداخلت جو سخت مخالف هو. سندس پيٽ ۾ ڄام جوڻو ڪمزور ۽ اعتدال پسند هو. ڄام بابينو حالات جو اپياس ڪندو رهيو ۽ دهلي سلطنت جي اثر کي ختم ڪرڻ لاءِ، ڪنهن مناسب موقعي ۽ مهل جي تلاش ۾ رهيو. هن سڀ کان اول پاڻ کان ڪيئي ڀيرا زياده طاقتور دشمن سان مقابلو ڪرڻ لاءِ وچ ايشيا ۽ قنڌار جي منگولن کان فوجي مدد وٺڻ خاطر هڪ معاهدو ڪيو. سال ١٣٥٩ع ۾ فيروز تغلق بنگال جي پين مهم تان ناڪام ٿي موٽيو، تڏهن پاڻ ۽ سندس لشڪر ڇهن مهينن تائين ناڪپور جي گهاٽن ٻيلن ۾ ڀٽڪندو رهيو(٢). هن خبر جي پکڙجڻ شرط سلطنت دهليءَ جي مخالفن جا حوصلا بلند ٿيا. ان ريت ڄام بابيني کي پنهنجي پراڻي خواهش پوري ڪرڻ جو موقعو ملي ويو. ان متعلق سيد حسام الدين راشدي لکي ٿو تہ:

”سلطان فيروز جي وفات جو افواه مشهور ٿيو ۽ ڄامن وقت جو فائدو وٺي، آزاديءَ جي تحريڪ کي ازسر نو زور وٺرائيندي،

پنهنجيون فوجون ملتان جي حد اندر پهچايون. سيوهڻ ۾ پڻ نئيا نئيا حملا ڪري ماڻهن ۾ بيداري پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائون" (٣).

هي پهريون موقعو هو، جو سمن ڄامن همٿ ڪري سنڌ مان، دهلي سلطنت جا آثار ۽ اهڃاڻ ختم ڪرڻ طرف وک وڌائي. هن سال (١٣٥٩ع) تائين بکر، سيوهڻ ۽ نصرپور تي تغلقن جا عملدار موجود هئا. ان جو ثبوت سيوهڻ ۾ لعل شهباز قلندر جي درگاه تي لڳل هڪ فارسي ڪتبي مان ملي ٿو. هي مقبرو سن ١٣٥٨ع ۾ تغلق گورنر ملڪ اختيارالدين جي نظرداريءَ ۾ ٺهي راس ٿيو.

سنڌ جي معاملن لاءِ سلطنت هند جو خاص نمائندو ۽ ملتان جو وائسراءِ عين الملڪ ماهرو، سنڌو ماٿر ۾ آيل تبديلين کي وڏي ڳڻتي ۽ غور سان ڏسي رهيو هو. ان صورتحال ۾ هن تيزيءَ سان صورتحال کي پنهنجي ضابطي ۾ آڻڻ لاءِ ڪجهه فيصلا ڪيا. هڪ طرف هن سنڌ جي اقتدار اعليٰ ۾ ڪمزوري پيدا ڪرڻ واسطي، ڄامن ۾ اندروني اختلاف پيدا ڪرڻ جو جتن ڪيو، ۽ ٻئي طرف همير سومري کي وري سنڌ جو حاڪم بنائڻ جي مهم پڻ تيز ڪري ڇڏيائين. آخرڪار همير سومري ٺٽي تي دٻاءُ وڌائڻ لاءِ، گجرات ۽ ملتان جي شاهي لشڪر جي مدد سان لاڙ ۽ ترڪان حملا شروع ڪري ڏنا. هنن حملن جو انجام ڏسڻ کان اڳ ئي، عين الملڪ ماهرو سن ١٣٦٣ع ۾ مري ويو(٤). ٻي صورت ۾ پاڻ پڪ سان ان متعلق پنهنجي خطن ۾ مواد ڇڏي ها. روايتن موجب جڏهن همير سومري سنڌ تي حملو ڪيو، تڏهن مختلف قبيلن ڄام هالي جي قيادت ۾ دشمن خلاف مورچي بندي ڪئي. هڪ شاعر هن جنگ ۾ شريڪ قبيلن جو ذڪر هن ريت ڪيو آهي:

جيهو، جوڻو، جکرو، هوٿي، هڱورو،
ڀلي ڀاٽي نہ ڀٽي، ڏمرہو ڏيرو،
اتي ڏيو ديرو، جتي ڀائين لڳو مهڻو (٥).

روايتن موجب سمن ۽ سومرن جو هڪ خونريز معرڪو، موجوده شهر عمرڪوٽ جي آس پاس تي گذريو. هن جنگ ۾ همير قتل تي ويو. ان بعد سمن پنهنجي اختيار ۽ اقتدار کي توسيع ڏني. همير جو اولاد ۽ سندس ڀائر گجرات طرف نڪري ويا، جتي کين جاگيرون ڏنيون ويون (٦).

سمن جي خودمختياري، سرڪشي، ارڏائي ۽ همير جي قتل کان پوءِ، فيروز تغلق سنڌ تي حملي جي تياري ڪئي. فيروز آڪٽوبر ١٣٦٥ع ۾ سنڌ تي چڙهائي ڪئي. هندي سلطنت هن حملي ۾ سنڌ خلاف، اسي هزار سپاهہ ڪٽب آندو، جنهن ۾ پنج سؤ بحري ٻيڙا بہ شامل هئا. سنڌين ۽ تغلقن ۾ خوفناڪ جنگ تي، جنهن ۾ حملي آورن جو پورو بحري اٽالو تباهہ ڪيو ويو ۽ کين عبرتناڪ شڪست ملي. آخرڪار فيروز ناڪام تي ڪڇ جي رستي کان گجرات طرف روانو ٿيو. محمد تغلق سنڌ تي حملي وقت نوت ٿيو ۽ فيروز تغلق ناڪام ٿيو. ان پس منظر ۾ هڪ ڪهاوت مشهور تي:

هڪ مئو، هڪ ڀڳو،
بابرڪت، پير پٺو!

فيروز تغلق کي گجرات ويندي، ڪڇي ماڻهن بہ زبردست پريشان ڪيو. منزل تائين پهچندي پهچندي، بادشاهہ جو بي انداز لشڪر مارجي ويو يا وري رستي نہ لهڻ سبب رلي ويو. سن ١٣٦٨ع ۾ ڄڳ جهان جو لشڪر گڏ ڪري، فيروز تغلق وري سنڌ تي حملو

ڪيو. هن پيري ڄامن جو گهڻو نقصان ٿيو، ليڪن پوءِ به تغلقن جي ناڪامي ڏسڻي پئي. آخرڪار سلطنت دهلي شڪست کي سوڀ ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ، شيخ الاسلام صدرالدين ملتاني ۽ اچ جي مخدوم جهانيه جهان گشت جو سهارو ورتو. هنن صاحبن معرفت ڄامن ۽ فيروز وچ ۾ ڳالهيون ٿيون. جيئن ته سنڌ جا حاڪم اچ جي مخدومن جا مريد هئا، ان ڪري هو ڪين ٽاري نه سگهيا. پنهي ڌرين ڳالهين جي نتيجي ۾ هڪ معاهدو ڪيو:

”سنڌي دهليءَ کي ساليانو خراج ڏيندا، بابينو ۽ جوڻو دهلي هلي رهندا ۽ پنيان سندن وارث حڪمراني ڪندا رهندا. ان ريت سنڌ سٿان سمن جي برتري جاري رهندي“(٧).

جڏهن جنگ جدل ختم ٿيو ۽ صلح ٿي ويو، تڏهن ڄامن هڪ شڪارگاه ۾ پهچي فيروز سان ملاقات ڪئي. ان وقت ڄام جوڻي، امير حسن سجزيءَ جي شعر جي هي سٽ پڙهي:

شاه بخشنده تو ئي، بنده شرمنده منم (٨).

معاهدي موجب ڄام جوڻو ۽ ڄام بابينو، شاهي لشڪر سان گڏ دهلي روانا ٿيا، جتي انهن لاءِ ساليانو ٻه لک ٽنڪا وظيفو مقرر ٿيو. سنڌ تي ڄام تماچي ۽ ڄام توغاچي گڏجي حڪم هلائڻ لڳا. ان ريت سمن جي سرداري، سلطنت هند جي طفيلي رياست بڻجي وئي.

رڪن الدين ڄام تماچي (ٻهريون پيرو)

رڪن الدين ڄام تماچي، مٿي ذڪر ڪيل معاهدي موجب سنڌ جو حاڪم بڻيو. سندس سوٽ ڄام توغاچي پڻ ساڻس شريڪ ڪار ٿيو. ڄام تماچي پنهنجي پاءُ ڄام بابيني وانگر وطن پرست ۽ دلير انسان هو. جڏهن ته توغاچي بزدل ۽ وطن فروش ثابت ٿيو. پڻ سالن جي

مختصر عرصي ۾ جام تماچي، سنڌي ماڻهن کي امن امان ۽ سلامتي توڙي تحفظ واري حڪومت ڏني. ٻاهر ملڪي اثرات کي ختم ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي وئي ۽ هن حقيقتن کي پختو ڪيو، ته عوام جو پنهنجي حاڪمن ۽ ملڪ بابت ڀروسو قائم ٿئي. بگڙيل صورتحال درست ڪرڻ بعد، جام تماچي سلطنت هند کان بغاوت ڪئي ۽ دهلي ويندڙ خراج کي بند ڪيو ويو. هي خبر دهلي پهتي تڏهن هڪ ڀيرو وري اچ جي مخدوم کي مدد لاءِ طلب ڪيو ويو. جام جوڻو مرڪزي سلطنت سان وفاداري ڏيکارڻ لاءِ اڳتي آيو. جام ۽ مخدوم ٽئي پهتا. اتڪل ۽ حرفت سان، تماچي قيد ڪري دهلي موڪليو ويو. هي واقعو جنوري ١٣٧١ع ۾ پيش آيو. ان بعد جام جوڻو مرڪز جي مخلص نائب جي حيثيت ۾ سمن جو سردار بڻجي ويو. جام بابينو ۽ جام تماچي، فيروز تغلق جي موت (١٣٨٨ع) تائين دهليءَ ۾ نظر بند رهيا.

علاؤالدين جام جوڻو

جام جوڻو هن ڀيري ڪنهن ٻه قسم جي اشتراڪ کان سواءِ ارڙهن سال سنڌ جو حڪمران رهيو. مير معصوم سنڌس دور ۾ بکر طرف ٿيل بغاوتن جو ذڪر ڪيو آهي (٩). ائين ٿو لڳي ته جام تماچي جنهن وقت معزول ٿيو، ان وقت پوري سنڌ ۾ غم ۽ غصي سبب، جوڻي خلاف بغاوتن منهن ڪڍيو. ان ناراضپي کي شاهي قوت جي مدد سان چيپاتيو ويو. جوڻي پوري احتياط ۽ ذميداريءَ سان، دهلي سلطنت سان پنهنجي وفاداري نباهي ۽ شاهي پاليسين کي سنڌ ۾ نافذ ڪرڻ جو وڏو جتن ڪيو. ان دور ۾ دهلي سلطنت جي درٻاري ٻولي فارسي هئي. جام جوڻي ٻهريون ڀيرو هن زبان

ڪي سنڌ جي دربار ۾ تعليم تدريس ۾ اختيار ڪرڻ جي پيروي ڪئي. اهڙو ثبوت ڳجهي پرسان شيخ ابو تراب جي مقبري تي لڳل فارسي ڪتبي مان ملي ٿو. ياد رهي ته هي مقبرو ڄام جوڻي جي زماني ۾، سن ٧٨٢هه (١٣٨٠ع) ۾ تعمير ٿيو هو. تاهم جڏهن هي ملڪ تغلقن جي اثر کان آجو ٿي ويو، تڏهن فارسي زبان جي هي پوزيشن ختم ٿي ۽ وري عربي ٻولي سنڌ جي سرڪاري ۽ تعليمي ٻولي بني. جيتوڻيڪ ڄام جوڻو ڏکهي عرصي لاءِ سنڌ جو حاڪم بنيو رهيو، ليڪن پوءِ به ڪڏهن سنڌي ماڻهن توڙي فقيرن ۽ درويشن کيس پسند نه ڪيو. وقت جي مشهور بزرگ شيخ حماد جمالي اهڙو اظهار ڪندي چيو هو ته:

جوڻو مت اوڻو، ڄام تماچي آهه،
سپاجهي پاجهه پئي، توسين تنو راءِ!

رڪن‌الدين ڄام تماچي (ٻيون پيرو)

دهلي سلطنت آڪٽوبر ١٣٨٨ع ۾، فيروز تغلق جي موت سان منتشر ٿيڻ شروع ٿي. ان صورتحال ۾ سنڌ جا جلاوطن شهزادا ڄام ٻابينو، ڄام تماچي ۽ ڄام صلاح‌الدين— دهليءَ جي قيد مان آزاد ٿي وطن واپس وريا. ڄام ٻابينو وطن ڏي ايندي راهه ۾ فوت ٿيو. جڏهن تماچي ۽ صلاح‌الدين ٺٽي ڏي ايندي، کيبرن وٽان لنگهيا تڏهن درويش نوح هوٿياڻي هي شعر چئي کين ڀليڪار ڪئي:

جوڻو وڃين جهوري ماريو،
ڄام تماچي شهرين چاڙهيو!

ان ريت ڄام تماچي جتان به گذريو، سنڌ جي ماڻهن کيس مان ٿي ڏنو. ٺٽي پهچڻ تي سندس وڏي آجيان ٿي. ڄام جوڻي

جي حشر متعلق تاريخ خاموش آهي. البت هي خاطري آهي ته ڄام تماچي هتي ڀهچي خود مختيار سنڌ جو سلطان بڻجي ويٺو. هاڻي سنڌس سالن جي آرزو پوري ٿي هئي. هن غيرن جي غلامي جو هر اهڃاڻ ۽ علامت مٽائڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي. ڄام سنڌي ماڻهن کي مطمئن ڪرڻ لاءِ ڪيئي اهم فيصلا ڪيا. پاڻ ملڪ اندر خانقاهن، مدرسن ۽ مڪتبن جي اڏاوت لاءِ ڪثير رقمون خرچ ڪيائين. ان جو هڪ زنده مثال شيخ حماد جي خانقاه ۽ مدرسي جي تعمير جي حوالي سان ملي ٿو. هن سنڌ جي سرحدن جو گشت ڪيو ۽ دفاعي نوعيت جا حڪم جاري ڪيا. جڏهن هر لحاظ کان مطمئن ٿيو، تڏهن سندس اڪثر وقت شيل ۽ شڪار ۾ گذرڻ لڳو. مير محمد معصوم لکي ٿو ته: ”هو آرام پسند هو، جنهنڪري عيش ۽ خوشيءَ ۾ وقت گذاريندو هو. تيرهن سالن جو عرصو بادشاهيءَ جي گاديءَ تي ويهي طاعون جي بيماريءَ ۾ گذاري ويو“ (١٠) هن زماني ۾ ڄام تماچي ڪينجهر ڪنارن تي شڪار ڪندي، مهاڻن جي نينگري نوريءَ سان نينهن جو پيچ پاتو.

جنهن وقت تماچي سنڌ جي نئين اڏاوت ۾ مشغول هو، تڏهن اوڀر ۾ سلطنت هند جي نائب ظفر خان، آزاد گجرات جي سلطنت جو اعلان ڪيو. هي سلطنت بعد ۾ ”مظفر شاهي“ نالي سان مشهور ٿي ۽ اڳتي هلي سنڌ جي سمن ۽ گجرات جي بادشاهن ۾ سٺا لاڳاپا پيدا ٿيا. گجرات ۽ سنڌ جي تعلقات جو ذڪر اڳتي هلي ڪيو ويندو. ڄام تماچي سن ١٣٩٢ع ۾ وفات ڪئي. هڪ روايت موجب نوري ۽ سندس مقبرو ڪينجهر جي ڪنڌيءَ تي آهي. جڏهن ته آرڪيالاجي وارن موجب، سندن مزارون مڪلي تڪر تي آهن.

ڄام صلاح الدين

ڄام صلاح الدين پنهنجي پيءُ ڄام تماچيءَ کان پوءِ سنڌ جو تاجدار بڻيو. سندس حڪمراني ٻارهن سالن تي پکڙيل آهي. هن زماني ۾ امير تيمور هندستان تي حملو ڪيو. تيمور جي جنگين ۾ لکين بيگناه هندستاني مارجي ويا ۽ نندي ڪنڊ ۾ وڏي تباهي آئي. تيمور جي پوٽي مرزا پير محمد ملتان تائين قرلٽ ڪئي. مير معصوم موجب سنڌ جو ملڪ، هن تباهي ۽ بربادي‌ءَ کان، مير ابوالغيث بکريءَ جي سفارش سبب محفوظ رهيو. سن ١٣٩٨ع ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو جد امجد سيد حيدر هرات کان هالا ڪنڊيءَ پهتو. سيد حيدر سنڌ ۾ شادي ڪئي. سندس اولاد پوءِ متعلوي سادات سڏيو ويو. امير تيمور جي حملي کان پوءِ دهلي سلطنت جو مڪمل خاتمو ٿي ويو ۽ هر طرف بغاوتون ۽ ڦيڙ ڦاڙ ڏسڻ ۾ آئي. تيمور ملتان تي خضر خان کي نائب مقرر ڪيو. مير معصوم ڄام صلاح الدين جي دور کي هن ريت بيان ڪيو آهي:

”ڀهريائين سرحد جي معاملن ڏانهن متوجه ٿيو، جي ڪن رذيلن جي سرڪشيءَ ڪري، هيٺ مٿي ٿي ويا هئا. انهيءَ ٽوليءَ جي انتظام ۽ گوشمالي ڏيڻ لاءِ هڪ لشڪر موڪليائين. آخر هن ٽوليءَ جي تاديب ۽ تنبيهه کان پوءِ ڪڇ ڏانهن متوجه ٿيو. ڪڇي ماڻهن سان هن جون سخت لڙايون ٿيون، مگر سڀني جنگين ۾ فتح جو سهرو صلاح الدين جي سر تي آيو، ۽ فتح ۽ غنيمتون هٿ ڪري سوني آيو. هو لشڪر ۽ رعيت جي چڱيءَ طرح پرگهور لهندو هو“(١١)

ڄام نظام الدين (پهريون)

سنڌ تي ڄام نظام الدين مختصر مدت لاءِ حڪومت ڪئي. مؤرخن لکيو آهي ته جڏهن پاڻ سنڌ جو سلطان بڻيو، تڏهن پنهنجن

چاچن کي جيڪي قيد ۾ بند هئا، هڪدم آزاد ڪرڻ جو حڪم ڏنائين. سندس دور ۾ اندروني توڙي ٻاهرين سطح تي ڪوبه خطرو موجود نه هو. ان ڪري ملڪي معاملا منشين جي حوالي ڪري، پاڻ سلطنت جي ڪمن کان گهڻي حد تائين لاپرواه ٿي ويو. ان صورتحال ۾ سندس چاچن ڪيس قتل ڪرڻ جو پروگرام ٺاهيو. ليڪن ڪيس وفادار سپاهين ان جو اطلاع مهيا ڪيو. هي حقيقت ٻڌي پاڻ گجرات طرف نڪري ويو. سندس وفات رستي ۾ ٿي. هن اوچتي تبديليءَ سبب ٺٽي ۾ سخت بدامني پکڙي. آخرڪار اميرن جي فيصلي موجب ڄام علي شير سنڌ جو بادشاه بڻيو.

ڄام علي شير

ڄام علي شير سنڌ جو تخت سنڀاليندي، ملڪ ۾ پيدا ٿيل ابتريءَ کي ختم ڪيو. هن خلق سان انصاف ۽ احسان سان پيش اچي، اڳين حڪمرانن جي ڪوتاهيءَ جو ازالو ڪيو. هي نهايت دانائُ، ۽ دلير انسان هو. هن سنڌ ولايت جو جوڳو انتظام رکيو. سندس حڪومت جي زماني ۾ ملڪ ۾ امن امان قائم ٿيو ۽ ماڻهو خوش گذارڻ لڳا. آخر ۾ ڄام علي شير سير سفر ۽ شڪار تي شوق رکيو. هڪ رات درياه جي سير تان گهر واپس اچي رهيو هو، تڏهن حويليءَ جي دروازي تي، باغي سمن سردارن جي هٿان قتل ٿي ويو.

ڄام ڪرن

ڄام علي شير جي قتل بعد، ڄام ڪرن ڀائرن جي اتفاق سان، سنڌ جو حڪمران بڻيو. ڄام ڪرن کي ٺٽي جي مکيه اميرن ۽ درٻارين سان سخت اختلاف هو. ان ڪري هن سلطنت جي واڳن وٺڻ شرط، انهن جي قتل جو پروگرام ٺاهيو. ان مقصد لاءِ هن ٻئي

ڏينهن تي شاهي دربار سڏائي ۽ عام خاص ماڻهن سان مختلف عنوانن تي بحث ڪندو رهيو. آخر ڪاڏي جو دسترخوان وڇايائون ۽ هو ڪاڏو کائي جاءِ طهارت ڏي ويو، ته ڪجهه ماڻهن جي جماعت مٿس حملو ڪيو ۽ ڪيس اتي ئي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيائون. سندس حڪومت جي مدت ڏيڍ ڏينهن ڇٽي وڃي ٿي.

صدرالدين ڄام سڪندر (اول)

ڄام ڪرن جي قتل کان پوءِ، صدرالدين ڄام سڪندر اول سنڌ جو حاڪم بڻيو. مير معصوم ۽ مير علي شير سندس ذڪر نه ڪيو آهي. البت جديد دور جي محققن ڄام سڪندر اول متعلق مختصر مواد مهيا ڪيو آهي. ڄام سڪندر جو نالو سندس دور ۾ ٺيل اڌاوتن تان مليو آهي. هن دور ۾ خوشحال ۽ ڪشادي سنڌ ملڪ جو پتو پوي ٿو.

ڄام فتح خان

جملي مؤرخن ڄام فتح خان جي دور حڪومت جي ساراه ڪئي آهي. سندس حڪومت پندرهن سالن تي پکڙيل ڏسجي ٿي. ڄام فتح خان تخت سنڀالڻ شرط حڪومت جي قاعدن ۽ سلطنت جي ضابطن کي مضبوط ڪري، سرڪاري معاملن ۾ ڏاڍي سجاڳي ۽ هوشياري ڏيکاري. سندس سخاوت، بهادري ۽ مروت مشهور هئي.

ڄام فتح خان جي زماني ۾ سنڌ کان ٻاهر ٻه اهم واقعا ٿي گذريا. منگولن سنڌو درياه ٽپي دهلي ۽ ديبال پور تائين ڦرلٽ جي بازار گرم ڪئي. هن دور ۾ ١٤١٤ع ۾ دهلي سلطنت تي "سيد" خاندان قبضو ڪيو. سمن سلطانن ۾ ڄام فتح خان پهريون حاڪم آهي، جنهن گجرات سان سياسي لاڳاپن سان گڏ سماجي تعلقات به

قائم ڪيا . هن پنهنجي نياڻي ”ڄام زادي“ گجرات ۾ مخدوم جهانيه جي پوٽي قطب عالم (١٣٨٨—١٤٥٤ع) سان پرڻائي ڏني . سنڌين ۽ گجراتين ۾ مٽي مائٽيءَ جو هي سلسلو پوءِ گهڻو عرصو جاري رهيو . ڄام فتح خان سن ١٤٢٨ع ۾ وفات ڪئي .

ڄام تغلق شاه جوڻو (ثاني)

ڄام فتح خان وفات ڪان تي ڏينهن اڳ ، پنهنجي ڀاءُ ڄام جوڻي (ثاني) کي ”تغلق“ جي لقب سان حڪومت لاءِ نامزد ڪيو . ڄام تغلق سنڌ جي سلطان بڻجڻ بعد ملڪ جي سرحدن جو دورو ڪيو. امن امان کي مستحڪم ڪرڻ لاءِ ، هن پنهنجن ڀائرن کي بکر ۽ سيوهڻ طرف روانو ڪيو . هڪ موقعي تي بروچن جي فساد ۽ فتني کي ختم ڪرڻ لاءِ ، ڄام تغلق پنهنجي سر بکر طرف روانو ٿيو . ڄام جي حڪمن تحت ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ، هر هڪ پرڳڻي جي حدن ۾ ٿاڻا قائم ڪيا ويا . سندس دور ۾ ”ڪلان ڪوٽ“ جي قلعي جي اڏاوت شروع ٿي ، جا سندس موت بعد به جاري رهي. ڄام تغلق جي زماني ۾ سنڌ ۽ گجرات جا تعلقات اڃا به وڌيڪ مستحڪم ٿيا . سيد حسام الدين راشدي ان متعلق لکي ٿو:

”ڄام جوڻو ان وقت اندروني اختلافن سبب پريشان ۽ ٻاهرين مدد جو خواهان هيو . . . مولانا محمد صديق ملتاني ، ڄام جوڻي جو پير هيو . هن ڪيس مشورو ڏنو ته پنهنجيون نياڻيون گجرات ۾ پرڻائي . . . هڪ سلطان محمد سان ٻي قطب عالم جي فرزند شاه عالم سان . . . انهيءَ سڳابنديءَ مان ڪيس سياسي فائدو ۽ تقويت مدنظر هئي .“

هن فيصلي بعد ڄام پنهنجيون نياڻيون ، مولانا محمد صديق ملتاني ۽ ڄام خيرالدين ۽ ڄام صلاح الدين (ڄام جوڻي جا پٽ) جي

جميعت ۾ گجرات موڪليون . بي بي مغليءَ جو نڪاح سلطان محمد سان ٿيو. سلطان محمد کي هن گهر مان سن ١٤٤٥ع ۾ هڪ پٽ ڄائو، جو اڳتي هلي گجرات جي تاريخ ۾ سلطان محمود بيگڙي جي نالي سان مشهور ٿيو. جڏهن ته ڄام جي ٻي نياڻي بيبي مرڪي، قطب عالم جي پٽ شاهه عالم (١٤١٤—١٤٧٥ع) جي عقد ۾ آئي (١٢).

ڄام جوڻو ان وقت اندروني پريشانين کان علاوه بيروني جارحيت جي فڪر ۾ پڻ دامنگير هو. وچ ايشيا ۽ قنڌار جا منگول ابتدائي دور ۾ سمن سلطانن جا سهڪاري رهيا هئا . ليڪن ڄام جوڻي جي زماني ۾ انهن سنڌ کي پنهنجي تابع بنائڻ چاهيو ٿي. ان مس منظر ۾ سنڌ ۽ گجرات کي اڃا به وڌيڪ ويجهو آڻڻ لاءِ، ڄام جوڻي ان قسم جي سڱا بندي ڪئي ڏسجي ٿي. هن زماني ۾ ملتان ۾ شيخ يوسف دهلوي سلطنت کان قطع تعلق ڪيو. اڳتي هلي لانگاهن هن شيخ کي شهيد ڪري پنهنجي سلطنت جو اعلان ڪيو. سن ١٤٥١ع ۾ لوڌي گهراڻي دهلي سلطنت تي قبضو ڪيو. ياد رهي ته دهلي سلطنت جو هي آخري گهراڻو هو. بعد ۾ بابر، لوڌين جو خاتمو ڪري مغل شهنشاهت جو بنياد رکيو.

ڄام جوڻي ڏکي حڪومت بعد وفات ڪئي، تڏهن سندس لاش گجرات ۾ "ملڪ ڪوٽ" ڏي روانو ڪيو ويو. هي ڪوٽ ڄام جي پڻ آباد ڪيو، جڏهن هو ملتاني بزرگ سان گڏ اوڏي ويا هئا . هتي سندن محل ۽ ماڙيون ٽوڙي جاگيرون هيون .

ڄام مبارڪ خان

ابتدا ۾ هي ڄام جوڻي جو وزير هو. ڪجهه مؤرخن ڪيس غاصب سڏيو آهي. هن کي اقتدار جي مسند ماڻڻ جو صرف ٽي

ڏينهن موقعو مليو. ٽن ڏينهن کان پوءِ کيس تخت ۽ تاج کان الڳ ڪيو ويو. شاهي خاندان سان سندس تعلق ڇتو ڪونهي، تاهم خاطري آهي ته هو حڪمران گهراڻي جو هڪ فرد هو. تاريخ معصومي کيس دربان سڏيو آهي. مبارڪ خان ٽن ڏينهن بعد معزول ڪيو ويو.

ڄام سڪندر شاهه (ثاني)

هن کي ڄام محمد عرف ڄام انڙ ۾ سڏيو ويو آهي. ڄام سڪندر ثاني ڏيڍ سال سنڌ تي حڪومت ڪئي. جڏهن اقتدار جي مسند تي ويٺو تڏهن اڃا ننڍي عمر جو هو. ان ڪري بکر ۽ سيوستان جي مقامي حاڪمن سندس خلاف بغاوت ڪئي. هي اطلاع ملندي ڄام سڪندر ڪثير لشڪر سان بکر طرف روانو ٿيو. اڃا مس نصرپور پهتو ته پٺيان کيس مبارڪ خان جي شورش جو اطلاع پهتو. جنهن صورت ۾ تختگاه جا امير ۽ عوام ڄام سڪندر سان ڀانڊاپيل هئا، ان ڪري ٽن ڏينهن بعد مبارڪ خان کي اقتدار تان هٽايو ويو. بهرحال ٺٽي جي غير يقيني صورتحال سبب، ڄام سڪندر بکر ۽ سيوهڻ جي عملدارن سان صلح ڪيو(١٣).

ڄام سڪندر جي حڪم تي گجرات جي عالم مولانا علاؤالدين مينگلوري، هڪ عربي درسي ڪتاب ”شمه في الميزان“ جو آسان شرح ”الزبدة“ جي نالي سان تيار ڪيو ۽ ان کي ڄام جي نالي منسوب ڪيائين. هي ڪتاب پوءِ گهڻي عرصي تائين سنڌ ۽ گجرات جي نصاب ۾ شامل رهيو.

ڄام سنجر عرف راءِ ڏنو

ڄام سڪندر کان پوءِ ڄام سنجر سنڌ جو سلطان بڻيو. مير

علي شير ۽ مير محمد معصوم چام سنجر ۽ راڻ ڏني کي الڳ الڳ ذڪر هيٺ آندو آهي. ليڪن نٿين ڪوجنا موجب سمن جي سلسلي جو هي هڪ ٿي بادشاه هو، جنهن کي سلطان صدرالدين شاه جي نالي سان به سڏيو ويو آهي. محترم محمد حسين پنهور راڻ ڏني جي جاءِ تي سندس نالو "راڏڻ" تجويز ڪيو آهي (١٣). اصل صورتحال ڇا به هجي، ليڪن راڏڻ نالو اڄ به، سمات قبيلن ۾ رکيو وڃي ٿو.

چام سنجر گهڻو وقت ڪڇ ۾ مقيم هو. جڏهن ڪيس چام سڪندر جي وفات جو اطلاع مليو، تڏهن هڪدم نگر ٺٽي پهتو. اميرن سندن حڪومت تي اتفاق ڪيو ۽ هو سنڌ جو نئون بادشاه بنجي ويو. گمان آهي ته سڪندر جي مختصر دور حڪومت ۾ مقامي عملدارن خود سري ڪئي هئي ۽ هر طرف بدامني ۽ پريشاني پکڙجي وئي هئي. چام سنجر صورتحال جي سڌاري لاءِ ترت فيصلا ڪيا. مير معصوم لکي ٿو:

"هن ڏيڍ سال جي عرصي ۾ ساري سنڌ ولايت سمنڊ ڪان وٺي ماٿيلي ۽ اپاوڙي جي سرحد گاجريلي ۽ ڪنڌي تائين پنهنجي قبضي ۾ آندي".

مؤرخن چام سنجر جي دور ۽ شخصيت جي وڏي واکاڻ ڪئي آهي. هي چام بيحد خوبصورت ۽ سهڻو هو. سوين سندس عاشق هئا ۽ بنا اجوري جي هن جي دربار ۾ ڪم ڪندا هئا. هڪ فقير مٿس فدا هو ۽ هر وقت سندس بادشاهي ماڻڻ لاءِ دعاگو رهندو هو. هڪ ڀيري چام کي هڪ قاضيءَ جي رشوت وٺڻ جي شڪايت پهتي. چام ملازمن جي پگهارن وڌائڻ جو اعلان ڪري، رشوت جهڙي مرض جي خاتمي جي ڪوشش ڪئي. سندس زماني ۾ سنڌ

جا ڪي ۽ گجرات سان بهتر لاڳاپا برقرار رهيا. هن دور ۾ سنڌ جي دفاع خاطر، ڪڇ ملڪ ۽ جوڌپور جي سرحدن تي چوڪيون قائم ڪيون ويون. هنن سرحدن تي سوڍن ۽ سومرن ماڻهن کي آباد ڪيو ويو.

جام سنجر جي موت بابت جدا جدا رايا ملن ٿا. هڪ راءِ آهي ته ڪيس زهر جو پيالو پياري ختم ڪيو ويو. ٻي راءِ موجب هو طبعي موت مئو هو. ان ريت سندس اقتدار کان الڳ ٿيڻ بابت به ٻه خيال ملن ٿا. هڪ تحرير موجب سندس وفات کان پوءِ جام نظام الدين نالي سندس پٽ سنڌ جو بادشاه بڻيو. جڏهن ته پنهور صاحب جو دليل آهي ته، جام نظام الدين کي اقتدار جي واڳ سونپي، جام سنجر پنهنجن ٻچن، ٻن پٽن سميت گجرات ڏي نڪري ويو. ان صورت ۾ سندس وفات به اتي ٿي هوندي. تاريخن ۾ جام جي هنن پٽن جا نالا محفوظ نه رهيا آهن، تاهم انهن سان هڪ جي پٽ جام صلاح الدين (جام سنجر جو پوٽو)، جام نظام الدين کان پوءِ سنڌ جي تخت ۽ تاج جي دعوا ڪئي هئي.

جام نظام الدين عرف جام ننڍو

جام سنجر کان پوءِ جام نظام الدين سنڌ جو بادشاه بڻيو. هي واقعو سن ١٤٦١ع (٨٦٦هه) ۾ ٿي گذريو. هي سلطان سنڌي ماڻهن ۾، جام ننڍي جي نالي سان به مشهور آهي. سندس ٻن ڀائرن جو ذڪر مٿي ٿيو، انهن جا نالا مولائي شيدائي — ابراهيم ۽ بايزيد — لکيا آهن (١٥). حقيقت ۾ هي سنڌ جي شاهي دربار جا ٻه امير هئا، ۽ سنڌن شاهي خاندان سان ڪوبه واسطو نه هو(١٦). ياد رهي ته هي امير ڪنهن ڳالهه تي جام ننڍي کان ناراض ٿي، لانگاهن جي جي ملتاني دربار ۾ وڃي رهيا هئا.

سلطان ڄام نظام الدين انتهائي بخت واري وقت سنڌ جو تخت ڌڻي بڻيو. چؤطرف صلح سانت هو. چئني پاسن ۾ سندس جهڙا معتبر سياستڪار حڪم هلائي رهيا هئا. انهن بادشاهن کي اندروني استحڪام حاصل هو. نه ته ڪين ڪنهن بغاوت سان منهن ڏيڻو هو ۽ نه وري ڪو پاڙيسري قومن تي حملو ڪري ڦرلٽ جو خواهشمند هو. هندي نندي ڪنڊ ۾ تاريخ اهڙي خوش بخت يڪسوئي مشڪل سان پيدا ڪئي هوندي. جڏهن سمي سلطان ڄام نظام الدين سنڌ تي حڪومت ڪري رهيو هو، ان وقت سندس ملڪ جي آس پاس هن ريت حڪمراني ۽ حڪومت جو سلسلو موجود هو. اولهه ۾ گجرات تي محمود بيگڙو (۱۴۵۸-۱۵۱۱ع)؛ اتر ۾ ملتان تي حسين لانگاه (۱۴۶۰-۱۵۰۲ع)؛ دهلي سلطنت تي بهلول لوڌي (۱۴۵۱-۱۴۸۹ع) ڪشمير تي سلطان زين العابدين (۱۴۲۰-۱۴۷۰ع) ۽ مارواڙ جوڌپور تي راجا جوڌا (۱۴۳۸-۱۴۸۸ع)- آزادي، اطمينان، خود سري ۽ وقار سان حڪومت ڪري رهيا هئا. نندي کنڊ کان ٻاهر ڪابل، قنڌار ۽ هرات تي سلطان حسين مرزا بايقرا (۱۴۵۸-۱۵۰۶ع)، پوري آب تاب ۽ حشمت سان بادشاهي ڪري رهيو هو. ڄام نندي جي دور ۾ حسين مرزا سنڌ تي حملو ڪرايو، جنهن کي ڄامن زبردست شڪست ڏني.

ڄام نظام الدين عرف ڄام نندو، سنڌي اتهاس جو مثالي بادشاه ۽ حاڪم ٿي گذريو آهي. هن پورا اٺيتاليهه سال سنڌ ۽ سنڌين جي دلين تي راڄ ڪيو. مير معصوم سندس تخت نشيني بابت لکي ٿو:

”هن جي ويهارڻ تي سڀ ماڻهو، عالم، صالح، رعيت ۽ سپاهي متفق هئا. هن خود مختيار ٿي سربلنديءَ جو جهنڊو بلند ڪيو.“

جام ننڊو بادشاه بنجڻ کان اڳ ، اڪثر وقت خانقاهن ۽ مدرسن ۾ گذاريندو هو. پاڻ نهايت وڻندڙ صفتن ۽ سهڻن اخلاقن جو مالڪ هو. حد درجي جو زاهد ۽ عابد هو. سندس دور کي لفظن ۾ بيان ڪرڻ ڏاڍو مشڪل آهي. هن سنڌ جو حاڪم بنجڻ شرط ، امن امان کي مستحڪم ڪرڻ ۽ سرحدن کي مضبوط ڪرڻ جا فيصلا ڪيا. جام هڪ وڏي لشڪر سان بکر پهتو. اتان جي بدنظمي ختم ڪري دلشاد کي مقامي عملدار مقرر ڪري ، پاڻ ننگر ٺٽي واپس موٽيو. سندس دور ۾ رعيت خوش ۽ ماڻهو خوشحال هئا. عالم ، صالح ، فقير ، سپاهي ۽ امير مطلب ته هر قسم جا ماڻهو ، جام ننڊي جي دور ۾ مطمئن هئا. مير معصوم سنڌس امن پسند طبيعت جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

”هو هر هفتي پنهنجي طبيلي ۾ ويندو هو ، ۽ گهوڙن جي پيشاني تي هٿ ڦيري چوندو هو ته اي بختاورؤ! جهاد بغير اوهان تي سواري نه ڪندس ؛ چو ته چئني سرحدن تي اسلامي حاڪم آهن. دعا ڪريو ته شرعي سببن کان سواءِ ، ڪٿي به نه وڃان ۽ نه وري پيو ڪو هتي اچي ، متان مسلمانن جو خون بنا ڏوه جي وهي ۽ الله سبحانه و تعالىٰ وٽ شرمندو ٿيان“.

سندس دور ۾ اسلام جي اشاعت ۽ نبوي سنت جي تمام گهڻي پيروي ٿي. جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو ته سندس زماني ۾ ، چارئي پاسا دوست رياستون موجود هيون ، انڪري سنڌ کي مثالي سياسي استحڪام نصيب ٿيو. ان پس منظر ۾ عوامي زندگيءَ ۾ اطمينان هو ۽ هاري توڙي پورهيت ملڪي معيشت جي واڌاري لاءِ ڪوشان هئا. زراعت ۾ بهتري آئي ۽ وڻج واپار ۾ وسعت پيدا ٿي ، هن جام جي

زماني ۾ متعدد واه بہ کوٽيا ويا (١٧). ان ريت سموري سنڌ سرسبز ۽ خوشحال بنجي وئي.

جام نندي سن ١٤٩٥ع (٩٠٠هه) ۾، ننگر ٺٽي کي نئين سر اڏايو. سندس دور ۾ هي شهر تهذيب ۽ تمدن جو بين‌الاقوامي مرڪز بنجي ويو. هتي ڪيئي خانقاهون، مڪتب ۽ مدرسا تعمير ڪيا ويا. مختلف قسمن ۽ درجن جي ماڻهن لاءِ جدا جدا پاڙا ۽ محلا تعمير ڪري، ننگر ٺٽي کي هڪ نئون روپ ڏنو ويو. جام جي سعيي ۽ ڪوشش سان، سنڌ جو هي تختگاهہ بغداد ۽ دمشق جي سطح تي پهچي ويو. هڪ طرف مڪليءَ تي محفلون هيون ۽ ٻئي طرف ساموئي پڻ صوفين جو اهم مرڪز ڏسجي ٿو. جنهن دور ۾ سنڌ ۾ ”ٺٽو“ ننگر اوج تي هو، ان زماني ۾ گجرات ۾ ”احمدآباد“، مرڪزي ايشيا ۾ ”هرات“ ۽ هند ۾ ”ملتان“ ۽ ”دهلي“ پڻ اهم شهر ڏسجن ٿا.

جام نظام‌الدين حڪومت جي انتظام ۾ مناسب سڌارا آندا ۽ چند لائق وزيرن ۽ اميرن کي پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪيو. اهڙن ناليرن اميرن ۾ دريا خان جو نالو عالم آشڪار آهي. سنڌ جون مقامي تاريخون ۽ تذڪرا جام نندي جي دور ۾ ڪنهن بہ لڙائي ۽ جنگ جو اطلاع ڏيڻ کان قاصر آهن. تاهم سنڌ کان ٻاهر لکيل ڪتابن، هن دور ۾ ڪجهہ چڪتاڻ جي نشاندهي ڪئي آهي. سلطان محمود بيگڙو گجرات جو بادشاهہ، سال ١٤٧١ع ۾ ڇما نيرو ويندي ٻارڪر پهتو. ڪيس هتان جي مسلم ۽ هندو قبيلن ۾ تڪراءَ جو اطلاع ڏنو ويو. سلطان محمود کي ٻارڪر ۾ چوويهہ هزارن جي لشڪر سان منهن ڏيڻو پيو. مقامي لشڪر ۾ ڪلهوڙا،

سومرا ۽ سوڍا شامل هئا. محمود بيگڙي هر طرح سان ويڙهه ڪانئ پاسو ڪيو ۽ آخرڪار پنهنجي ڌرين ۾ ٺاهه ٿيو. سلطان کي هي معلوم ڪري تعجب ٿيو ته ٿر ۽ پارڪر جا ماڻهو مسلمان هوندي به اسلامي ريتن ۽ رسمن کان اڻ واقف هئا. بادشاهه جي آڇ تي هتان جي اڪثر قبيلن، گجرات ۾ شهر سورٺ ڏي لڏ پلاڻ ڪئي، جتي سندن تعليم ۽ تربيت جو مناسب بندوبست ڪيو ويو (١٨).

ڪڇ جي ڪناري سان سال ١٤٧٢ع ۾، سنڌي قبيلن جي هڪ بغاوت جو اطلاع مليو ٿو، جنهن ۾ چاليهه هزار فردن حصو ورتو هو. ان وقت گجرات جو سلطان محمود بيگڙو ڪڇ ۾ موجود هو. ڪيس جڏهن سنڌ ۾ ان شورش جي خبر پهتي، تڏهن پاڻ هڪ وڏو لشڪر ڄام جي مدد لاءِ موڪليائين. سنڌي ۽ گجراتي فوجن بگڙيل صورتحال کي ضابطي ۾ آندو. ڄام نندي اهڙي مدد لاءِ بيگڙي جا ٿورا محيا ۽ پنهنجي نياڻي گجرات موڪلي ڏني، جنهنجو نڪاح خانديش جي شهزادي قيصر خان سان ٿيو (١٩). هندي ذخيرن موجب محمود بيگڙو، سنڌي حاڪم ڄام نندي جو ڏوهٽو هو، ان ڪري ان صاحب هر موقعي تي سنڌين جي مدد ڪئي. اصل ۾ هي بادشاهه، ڄام تغلق (نمبر: ١٢) جو ڏوهٽو هو.

ڄام نندي جي دور ۾ هرات تي سلطان حسين بايقرا جو حڪم هلندو هو. سلطان حسين جي فوج سنڌ جي سرحدي شهر "سبي" تي ڪاهه ڪئي. هن شهر تي امير بهادر، ڄام جو نائب هو. منگولن جي موت مار حملي ۾ سنڌي فوج شڪست کاڌي ۽ شهر تي هراتين قبضو ڪيو. هي واقعو سن ١٤٨٥ع ۾ ٿي گذريو. هتي محمد ارغون (پاءُ: شاهه بيگ ارغون) کي عملدار مقرر ڪيو

ويو. سوڀ جي نشي ۽ طاقت جي غرور ۾، منگولن هن واقعي بابت هڪ اعلان جاري ڪيو، جنهن ۾ حملي کي جائز قرار ڏيڻ ۽ پنهنجي فتح جو اظهار هن ريت ڪرڻ کي ترجيح ڏنائون:

”صبح تائين ٻئي فوجون منهن مقابل اچي ٿيون. اسلامي فوج انهن بد بخت هندن* جي لاشن جا ڍير لڳائي ڇڏيا. خدا تعاليٰ جي فضل ۽ ڪرم سان فتح عظيم حاصل ٿي (مڪلي نامه: ص ۱۸۳).

منگولن عارضي سوڀ جي نشي ۾، پنهنجي پڌرنامي ۾ مسلمانن (سنڌين) کي به هندو سڏيو. هوڏي ڄام ننڊي هميشه مسلمانن تي ڪاهه ڪرڻ کان پاسو ڪيو. ليڪن جڏهن هي صورتحال پيدا ٿي، تڏهن دريا خان ڪثير لشڪر سان، سنڌ جي اترين سرحد ڏي روانو ٿيو. سال ۱۴۹۰ع ۾ ارغونن ۽ دريا خان ۾ معرڪا ٿيا، جن ۾ سلطان محمد مارجي ويو. ان ريت سنڌ جو وڃايل علائقو واپس ورتو ويو. اهل سنڌ جي هن فتح جي نشاندهي مڪلي نڪر تي، دريا خان جي مزار تي لڳل ڪتبن ذريعي ٿي آهي. جيسين ڄام ننڊو زنده هو، منگولن سنڌس ملڪ تي وري حملو نه ڪيو(۲۰).

سن ۱۵۰۰ع ۾ ميران محمد جونپوري ننگر ٺٽي ۾ داخل ٿيو. هن ڏيڍ سال جو عرصو هت رهي پنهنجي خيالن جي تبليغ ڪئي. پين بزرگن کان علاوه دريا خان ۽ قاضي قادن به سندس حلقي ۾ داخل ٿيا. بعد ۾ ڄام جي هدايتن تي کيس ملڪ بدر ڪيو ويو. سن ۱۵۰۵ع ۾ سلطان محمود بيگڙو ننگر پارڪر ۾ ڏسجي ٿو. هتي سوڍن قبيلن چڪتاڻ واري صورتحال پيدا ڪئي هئي، جنهن کي بيگڙي حرفت ۽ حيلي سان ضابطي ۾ آندو. روايتن موجب هن دور ۾ پوڏيسر ۾ هڪ مسجد تعمير ٿي، جنهن لاءِ گجراتي سلطان رقم مهيا ڪئي هئي.

سمن جي سلطنت سورهين صديءَ جي ابتدا ۾ پنهنجي اوج کي پهتي. جيتوڻيڪ ڄام نندو اڃا زنده هو، تاهم هندي سمنڊ کان ڪري هرات، سمرقند ۽ ايران تائين تبديلين ۽ انقلابن جا آهڃاڻ ظاهر ٿي رهيا هئا. گجرات جي ساموندي ڪنارن تي پورچوگيز پهچي چڪا هئا. انهن کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ گجراتين، مصرين ۽ ترڪن گڏجي محاذ آرائي ڪئي. ليڪن هزارين مسلم سپاهي، چند سؤ يورپي ملاحن هٿان شڪست کائي ويا. امڪان آهي ته سنڌي فوج پڻ انهن لڙاين ۾ حصو ورتو هوندو. روايتن موجب هن دور ۾ ئي لاشارين ۽ رندن جي ٽيهه سالہ گهرو لڙائي شروع ٿي. هن ويڙهه ۾ وڏي خونريزي ٿي ۽ آخرڪار لاشارين سنڌ ۾ اچي پناه ورتي. اولهه ۽ وچ ايشيا ۾ مختلف منگول قبيلا پاڻ ۾ لڙندا رهيا، جنهن سبب سمرقند، هرات، ڪابل ۽ قنڌار ۾ بي آرامي ۽ بربريت جاري رهي.

جيئن ته ڄام نندي اڌ صدي سنڌ تي پوري عزم ۽ استقلال سان حڪومت ڪئي هئي، ان ڪري سندس دور ۾ سمن جي سلطنت پنهنجي وسعت جي انتها کي پهتي. ڪڇ کان سبي ۽ بندر لاهري کان اچ تائين سندس حڪم هلندو هو. هن دور ۾ سنڌ جو سياسي ۽ معاشي توڙي علمي ۽ فني اوج ڏسجي ٿو. ڄام نندي جي پنهنجي سڪي ملڻ سان، هن دور جي مثالي هجڻ ۾ ڪنهن به شڪ جي گنجائش باقي نه رهي آهي. ليڪن جيئن جيئن پوڙهي ڄام نظام الدين جي عمر جو سج لهي رهيو هو، تيئن تيئن تاريخ جي يڪسوئي ۽ خوشگوار پلڪ پوري ٿي رهي هئي. سڀ کان اول ڪشمير جو سلطان زين العابدين فوت ٿيو (١٤٧٠ع). ان بعد راجا

جوڙا (مرتيو: ١٤٨٨ع)، ۽ بهلول لوڌي (وفات: ١٤٨٩ع) چالاڻو ڪيو. سلطان حسين لانگاه (وفات: ١٥٠٢ع)، ۽ حسين بايقرا مرزا (موت:١٥٠٦ع) بعد ۾ فوت ٿيا. سال ١٥٠٧ع ۾ شاه اسماعيل "صفوي" بادشاهت جو بنياد رکيو. هن واقعي مرڪزي ايشيا ۽ ايران توڙي سنڌ تائين پنهنجا اثرات ڇڏيا. هڪ سال پوءِ سن ١٥٠٨ع ۾ ڄام نظام‌الدين به هن جهان کي ڇڏيو. جڏهن سياست توڙي سفارتڪاري ۽ ملڪي معاملن جي ڇيڙي نبيري جا اهي مثالي اهڃاڻ، چند سالن جي گهيري ۾ هڪ ٻئي پٺيان هي جهان ڇڏيندا ويا، تڏهن تاريخ ۾ معتبر سياستڪارن ۽ ڏاهن جو هڪ زبردست خال پيدا ٿيو. ان ريت مختلف ملڪن جي معاملن ۾ ابتري شروع ٿي، جنهن ۾ سمن جي حاڪميت جا بنياد پڻ ڍهڻ شروع ٿي ويا. جيتوڻيڪ اتهاس جو هڪ خوش قسمت بادشاه محمود بيگڙو اڃا زنده هو، ليڪن هڪ طرف کيس پورچوگيزن پريشان ڪيو هو، ۽ ٻئي طرف جهڙس جهڙا لائق ۽ سنڌس صحبتي سلاطين هن جهان مان اڳ ۾ ئي لاڏاڻو ڪري چڪا هئا. ان پس منظر ۾ هن مڙني ئي گاڏي کي کهليو! ڄام نظام‌الدين جي وفات ١٥٠٨ع (٩١٤هه) ۾ ٿي. سنڌس مقبرو مڪلي ٽڪريءَ تي موجود آهي.

ڄام فيروز (ڇهريون پيڙهو)

ڄام ننڍي جي وفات وقت، ڄام فيروز اڃا ننڍي عمر جو هو. ان ڪري ننڍي جي هدايتن موجب، سلطنت جا سڀ معاملا درياخان جي حوالي ٿيا. ٺٽي جي شهرين دريا خان ۽ سارنگ خان جي فيصلي موجب، ڪم عمر فيروز کي سنڌ جو جائز حڪمران تسليم ڪيو. ٽن سالن جي مختصر مدت ۾، سنڌ جي سياسي فضا ڪافي

تبديل ٿي وئي. هر طرف بدامني، بي آرامي ۽ افراتفري پکڙجي وئي. سلطنت جا امير جائز مرتبي نه ملڻ سبب، نراس ۽ مايوس ٿيڻ لڳا. شريف جي جاءِ رذليل والاري. عالم جي جاءِ جاهل ورتي. ڏاهن جي جاءِ تي نادان پهتا. اميرن جي پيٽ ۾ مسخرن کي ترجيح ملي.
مير محمد معصوم ان متعلق لکي ٿو:

”جام فيروز ابتدا جوانيءَ ۾ تخت تي ويٺو هو. تنهنڪري عيش کي لڳي ويو ۽ گهڻو ڪري اندر حرم ۾ رهڻ لڳو. ڪڏهن ڪڏهن ٻاهر ايندو هو ته مخنث ۽ مسخرا سندس مجلس ۾ هوندا هئا ۽ رازداري ۽ مسخري پيا ڪندا هئا. سندس وقت ۾ سما ۽ خاصخيلي شهر جي ماڻهن تي ڏاڍا ظلم ڪندا هئا، دريا خان روڪيندو هون ته انهيءَ جي بي عزتي ڪندا هئا، جنهنڪري درياخان موڪل وٺي اچي پنهنجي جاگير تي ڳاهن ۾ رهيو“ (٢١).

هڪ طرف فيروز ملڪ جي اندروني معاملن ۾ غلط پاليسي اختيار ڪئي، جنهن سبب درياخان ۽ ٻيا مکيه صلاحڪار ڪانئس الڳ ٿي ويا، ۽ ٻئي طرف ڪڇ ۽ گجرات سان پڻ سندس سلوڪ اطمينان جوڳو برقرار نه رهيو. ان ريت سلطان مظفر گجراتي جي مدد سان، جام صلاح‌الدين ننگر ٺٽي تي چڙهائي ڪئي. مارچ ١٥١٢ع (محرم ٩١٨هه) ۾، سنڌ جي اميرن ۽ گجراتي لشڪر جي مدد سان، هن سنڌ جي حاڪميت تي قبضو ڪيو. جام فيروز ڪنهن جنگ ڪان سواءِ، تختگاهه کي خالي ڪري هليو ويو. ان دور ۾ دريا خان جو شهر ”ڳاهه“ علمي سطح تي وڏي رتبي کي پهتو. محدث عبدالعزيز ابهري ۽ سندس ٻه پٽ — دريا خان جي آچ تي ”ڳاهه“ پهتا ۽ اتي مدرسو ۽ مڪتب کولي ڊگهي عرصي تائين درس ۽ تدريس جاري رکيائون.

ڄام صلاح‌الدين

صلاح‌الدين صرف اٺ مهينا (مارچ کان آڪٽوبر ۱۵۱۲ع) سنڌ جو حڪمران رهيو. سندس دور ۾ ڪڇ ۽ گجرات سان، سنڌ جا سٺا لاڳاپا وري قائم ٿيا. ڄام صلاح‌الدين جي حڪومت ڪيئن رهي، ان متعلق مير معصوم لکي ٿو:

"ڄام صلاح‌الدين ٺٽي جي شهر ۾ بادشاهيءَ جي تخت تي ويٺو ۽ ڄام فيروز جي ماڻهن تي وٺ پڪڙ ۽ چٽيون وجهي مال طلب ڪرڻ لڳو".

سنڌ جو هي شهزادو، غلط ڪارڪردگي ۽ دريا خان جي حڪمت عمليءَ سان، صرف اٺ مهينا حڪمراني ڪري سگهيو. ياد رهي ته ڄام صلاح‌الدين، سمن جي مشهور بادشاه ڄام سنجر جو پوٽو هو (۲۲).

ڄام فيروز (ٻيو ڀيرو)

ڄام صلاح‌الدين جي ٺٽي تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، فيروز کي دريا خان جي اهميت جو اندازو ٿيو. آخرڪار سنڌ جو هي بدبخت شهزادو، پنهنجي ماءُ کي ساڻ ڪري ڳاها پهتو. دريا خان سندس منٿ ميڙ کي وزن ڏنو ۽ بکر توڙي سيوهڻ مان لشڪر گڏ ڪري ٺٽي تي حملو ڪيائين. هن جنگ ۾ صلاح‌الدين سوڀارو ٿيو. ليڪن اٽڪل ۽ حرفت سان، دريا خان ناڪاميءَ کي فتح ۾ تبديل ڪيو. ان ريت صلاح‌الدين ٺٽي مان نڪتو گجرات هليو ويو. دريا خان شهر تي قبضو ڪيو ۽ ڄام فيروز عيد جي ڏينهن (ٻهرين شوال ۹۱۸هه)، فاتحانه انداز ۾ ٺٽي ۾ داخل ٿيو. هن ڪاميابيءَ ۽ حاصلات جي خوشيءَ ۾ هڪ جشن ملهايو ويو. ان نسبت سان اثيرالدين ابهري، ڄام فيروز جي شان ۾ هڪ قصيدو چيو:

از آن آسمانست فيروزه رنگ
که نقش نگين تو داده بچنگ
شب و روز گردد بفيروزيت
تو فيروز شاهي و بهروزيت
همي خواهد از کردگار جليل
که باشي تو اندر جهان بيعديل (٢٣).

فيروز جي شان ۾ هي قصيدو، درياخان جي حڪم تي چيو ويو هوندو. تاهم فيروز نہ تہ ساراه جي لائق هو ۽ نہ وري تعريف جو حقدار هو. شاعر تہ سندس بخت ۽ پاڳ توڙي تخت ۽ تاج جي حق ۾ دعائون گهريون، ليڪن نياڳ جنهنجو مقدر بنجبي چڪو هجي ۽ بد بختي سندس مستقبل تي چڪو هجي، اهو ماڻهو ڪتي تو ملڪ کي ايندڙ خطرن کان محفوظ رکي سگهي. هن پيري ۾ جام فيروز مملڪت جي پراڻن خادمن سان سٺو سلوڪ نہ ڪيو، ۽ نہ وري درياخان کي حڪومت جي معاملن ۾ شريڪ ڪيو ويو. ان جي پيٺ ۾ سنڌ جي دربار تي، ڪم ظرف ۽ پاچوڪڙ ماڻهو اهم مرتبي جا مالڪ بنجبي ويئا. ان کان علاوه بيروني سطح تي پڻ ملڪ هر طرح کان خطرن ۾ گهيرجي ويو. جنهن سبب سمن جي سلطنت زوال طرف تڪڙي وک کنئي.

جيتوڻيڪ فيروز جو دور سياسي لحاظ کان ساراه جوڳو ڪونهي، ان هوندي بہ ملڪ اندر معاشي بهتري ڏسجي تي. اهوئي سبب آهي جو هن پنهنجو سڪو جاري ڪيو. فيروز جي آخري دور ۾، هرات جو شهزادو مرزا بديع‌الزمان، شاه بيگ هٿان بيدخل ٿي ننگر ٺٽي پهتو، جتي جام سندس سٺو آڌر ڀاءُ ڪيو. ايم. ايڇ. پنوهر جو رايو آهي تہ هن دور ۾، پورچوگيزن لاهري بندر تي قبضو

ڪري ، اتي پنهنجي واپاري ڪوٺي قائم ڪئي هوندي (٣٢). سنڌ ۾ فيروز جو خاتمو ڪيئن ٿيو ۽ ارغونن ڪيئن هتي پنهنجو قبضو قائم ڪيو، ان متعلق ايندڙ صفحن ۾ تفصيلي بحث ڪيو ويندو.

حوالا ۽ حاشيه

(١) مير علي شير قانع "تحفة الڪرام"، (سنڌي)، ص٩٩، ١٢٢ ۽ ١٢٣.

(٢) "ڪيمبرج هسٽري آف انڊيا"، جلد ٽيون، ص٨٧١، سال ١٩٥٨ع.

(٣) "مڪلي نامه"، ص ١٠٦.

(٤) ايم. ايڇ. پنهور "ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ"، ص٣١٩، سال ١٩٨٣ع.

(٥) روايت حاجي ولي محمد ڪنڀار.

– حاجي صاحب جي عمر ستر سالن کان مٿي آهي. ڪيس شاه لطيف جي شعر ۽ سنڌي سماج تي سٺي ڄاڻ آهي. سائس سال ٨٦–١٩٨٥ع دوران، عمرڪوٽ ۾ رهاڻيون ٿيون.

(٦) سه ماهي "مهراڻ" ص ١١٠ – ١١٤، ١٩٨١/٣.

(٧) "مڪلي نامه"، ص ١٠٤ – ١٠٥.

(٨) سه ماهي "مهراڻ"، ص ٩٠، ١٩٦٨/٤.

(٩) "تاريخ معصومي"، از مخدوم امير احمد، ص ١٠١.

(١٠) "تاريخ معصومي"، ص ١٠٤.

(١١) "تاريخ معصومي"، ص ١٠٤.

(١٢) "مڪلي نامه"، ص ١٢٠ – ١٢١.

(١٣) "تاريخ معصومي"، ص ١٠٩.

(١٤) "ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ"، ص ٣٥٣.

(١٥) "جنت السنڌ"، ص ٣٦٠، سال ١٩٥٨ع.

(١٦) "تاريخ فرشته"، اردو، جلد پيون، ص ٩١٨، لاهور

(١٧) تفصيلي ذڪر ايندڙ صفحن ۾ ڏنو ويندو.

(١٨) "هسٽري اينڊ ڪلچر آف انڊين پيپل"، جلد ڇهون، ص ١٦٣ – ١٦٤، سال ١٩٦٧ع.

(١٩) " ڪيمبرج هسٽري آف انڊيا "، جلد ٽيون، ص ٣٠٦ — ٣٠٧.

(٢٠) " تاريخ معصومي "، ص ١١٣ — ١١٤ .

— هن حملي متعلق هندي مؤرخن گهڻو ڪري ڏڪيبازي ڪئي آهي. ايم. ايڇ. پنهور اهڙن مصنفن کي رد ڏنو آهي (ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ: ص ٣٥٥ — ٣٥٧).

(٢١) " تاريخ معصومي "، ص ١١٤ — ١١٥ .

(٢٢) " تحفة الڪرام " (سنڌي)، ص ١٣٧ .

— جام صلاح الدين کي هڪ ٻئي ذخيري، جام سنجر جو ڏوهٽو سڏيو آهي (تاريخ معصومي، ص ١١٤). هي ترجمي جي غلطي ڏسجي ٿي.

(٢٣) مير علي شير قانع " مقالات الشعرا "، ص ١١، سال ١٩٥٧ع .

(٢٤) " ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ"، ص ٣٦٦ .

(٣)

ارغوني يلغار ۽ سنڌ جي فتح

سلطان حسين مرزا با يقرا جي ڪرندڙ ساک ۽ ڪمزور سلطنت کي ارغونن سهارو ۽ سگهه ڏني ۽ مضبوط ڪيو. خراسان جي هن مثالي بادشاه کي، جڏهن هزاره ۽ تڪدري جي مالڪن تنگ ڪيو، تڏهن حسين مرزا پنهنجي طرفان امير ذوالنون ارغون کي غور ۽ داور جي علائقن تي مقرر ڪيو. ذوالنون چئن سالن جي ڪشت و خونريزي بعد، باغي قبيلن کي مطيع ڪيو ۽ انهن حسين مرزا جي اطاعت قبول ڪئي. مير محمد معصوم ذوالنون جي مهم جوئي ۽ خاصلات کي هنن لفظن ۾ بيان ڪيو آهي:

”مير ذوالنون جي حسن خدمتيءَ قبوليت جو شرف حاصل ڪيو، ۽ فتحمند خاقان سلطان حسين مرزا، قندار، فراه ۽ غور ملڪن جي ساري ڪاروبار جي واڳ سندس هٿ ۾ ڏني. مير ذوالنون انهيءَ ملڪ ۾ استقلال حاصل ڪري شال، مستونگ ۽ انهن جي پسگردائي تي پڻ قبضو ڪري ورتو“(١).

اندازو آهي ته هي ارغون امير، هرات جي طرف کان قندار جو والي سن ١٤٧٥ع (٨٨٠هه) ڌاري مقرر ٿيو هو. ارغون هڪ طرف حسين مرزا سان وفادار رهيا، ۽ ٻئي طرف هنن پنهنجي مستقبل جي رٿا بندي ڪندي، موجوده بلوچستان جي شال، مستونگ ۽ سبيءَ

طرف پيش قدمي جاري رکي. سن ۱۴۸۵ع (۸۹۰ھ) ۾ ڪڇھ واھارين جي شڪايت جي آڌ وٺي، قنڌاري لشڪر سنڌ جي اهم شهر "سبي" تي حملو ڪيو. ڄام نظام الدين پنهنجن علائقن جي واھسيءَ لاءِ، دريا خان کي ڪثير لشڪر سان اترين پرڳڻن ڏي روانو ڪيو. سن ۱۴۹۰ع (۸۹۵ھ) ۾ خونريز لڙائين بعد، سبيءَ جي افغوني ناظم سلطان محمد کي قتل ڪري، دريا خان هي شهر واپس پنهنجي قبضي ۾ ورتو. سلطان محمد، ارغون امير ذوالنون جو پٽ، ۽ شاھ بيگ ارغون جو ڀاءُ هو. ارغونن ۽ قنڌارين جي هن شڪست جو تاريخدانن هن ريت اظهار ڪيو آهي:

"سنڌس بادشاهيءَ جي پوين ڏينهن ۾ "شاھ بيگ" جي لشڪر قنڌار کان اچي، اڪڙي، چانڊوڪي، سنڌيڇه ۽ ڪوٽ ماڇيءَ جي ڳوٺن کي ڦريو. سنڌس پويان، دريا خان سيويءَ تائين ڪاهي ويو ۽ سخت لڙائي ڪري، شاھ بيگ جي ڀاءُ ابو محمد مرزا کي ڪهي، فتح سان موٽي آيو. هن جي ڏينهن ۾ شاھ بيگ وري سنڌ تي لشڪر نه موڪليو" (۲).

شاھ بيگ هن حملي جي قيادت، امير ذوالنون جي حڪم هيٺ ڪئي هئي ۽ هو اڃا پاڻ قنڌار جو والي نه بڻيو هو. مٿين حوالي مان صاف ظاهر آهي، ته ارغونن ڄام ننڍي جي دور ۾، وري سنڌس ملڪ تي حملو نه ڪيو.

ارغون جيئن ته مستقل طرح مرڪزي ايشيا جي وڏين طاقتن جي سياسي ۽ فوجي دٻاءَ تحت رهندا هئا، ان ڪري ڪين ابتدا کان ڪري ڪنهن اهڙي ملڪ جي تلاش هئي، جتي هو آزادي ۽ اطمينان سان پنهنجو حڪم هلائي سگهن. سنڌ طرف سندن هي

حملو، ان نيت ۽ ارادي جي تڪميل طرف هڪ بنيادي قدم هو.
سبيءَ ۾ هن تاريخي شڪست ۽ سلطان محمد جي ملرجهڻ سان ارغونن سنڌ جي فتح ۽ پنهنجي پلاند وٺڻ جو پڪو فيصلو ۽ ارادو ڪيو، ليڪن سنڌ جو طاقتور بادشاهه ڄام نظام‌الدين اڃا زنده هو. ان ڪري هنن سنڌ طرف وڌيڪ حملا ڪرڻ بند ڪيا. ان کان علاوه قنڌار جي سرزمين ۾ اڃا سندن لاءِ ايتري تنگ نه ٿي هئي. ان پس منظر ۾ ارغونن معاملي ڪي، ايندڙ وقت لاءِ ڇڏي حالتن جو انتظار ڪيو!

ڄام نندي جي وفات کان پوءِ، سن ١٥٠٨ع ۾ سندس نندي عمر جو پٽ ڄام فيروز سنڌ جو بادشاهه بڻيو. هو سلطنت جي مامرن ۽ معاملن کي سهڻي نموني سان منهن نه ڏئي سگهيو. پراڻا امير، وزير ۽ درباري — تنگ ٿي آهستي آهستي دربار ڇڏيندا ويا. آخرڪار نندي جو پيارو امير ۽ پنيلو، دريا خان به ننگر ٺٽو ڇڏي، اچي پنهنجي جاگير تي رهيو. ان ريت سمن جي سلطنت ڪمزوري ۽ پيڇ ڏاهه جي مرحلي ۾ داخل ٿي. جڏهن صلاح‌الدين ٺٽي تي قبضو ڪري، فيروز کي بيدخل ڪيو، تڏهن وري به دريا خان حرفت ۽ حيلي سان کيس (فيروز کي)، سنڌ جو ملڪ واپس وٺي ڏنو. ليڪن پوءِ به دريا خان سان سٺو سلوڪ نه ڪيو ويو. فيروز جي هن طور طريقي تي، مير علي شير قانع هن ريت ڏک جو اظهار ڪيو آهي:

”هيءُ هن دفعي پڻ دريا خان سان چڱيءَ طرح نه هليو، بلڪ دولت شاهي ۽ نورڳاهي مغلن جي ٽولي ۽ ڪيڪ ارغون کي — جي سندس وقت ۾ شاه بيگ کان ڇڄي ٺٽي آيا هئا، هن اميد تي ته هو کيس ڪم ايندا ۽ دريا خان جي چنبي مان هن کي ڇوٽڪارو ڏياريندا — پاڻ وٽ نوڪر رکي، کين ٺٽي جي

مغلواڙي محلي ۾ رهايائين؛ پر بيوقوف اهو نه ڄاتو ته اهي ماڻهو سندس مٿان ڪهڙو ڏکيو ڏينهن آڻيندا!"(٣).

درباري ابتري ۽ گهرو ڪمزوريءَ کان علاوه، ڄام فيروز ڪڇ ۽ گجرات سان، پڻ سمن جي سلطنت جي قائم ڪيل، بهتر لاڳاپن کي برقرار نه رکي سگهيو. اهو ئي سبب آهي جو جڏهن ارغونن سنڌ تي ڪاه ڪئي، تڏهن دريا خان کان علاوه ڪوبه فيروز جي مدد لاءِ اڳتي نه آيو. ٻارنهن سالن جي مختصر مدت ۾، سنڌ جي هن بدبخت شهزادي — وڏين مشڪلاتن ۽ قربانين سان پنهنجن بزرگن جي قائم ڪيل سلطنت کي به برباد ڪيو، ۽ خود به دربدر تي ختم ٿي ويو.

مرڪزي ايشيا ۾ تبديليون

سورهين صدي عيسوي شروع ٿيندي ئي مرڪزي ايشيا ۾ تبديلين جو عمل شروع ٿي ويو. سن ١٥٠١ع ۾ ايران ۾ صفوين پنهنجي بادشاهي قائم ڪئي. محمد خان شيباني، هن دور ۾ طاقتور ازبڪ اڳواڻ طور نمودار ٿيو. سن ١٥٠٤ع ۾ بابر ڪابل تي قبضو ڪيو ۽ پوءِ هن هرات جي بادشاه حسين مرزا جي مدد سان، ازبڪن خلاف فوجي رٿابندي ڪئي. ليڪن سن ١٥٠٦ع ۾ حسين مرزا جي فوت ٿيڻ سان، بابر جي هي اميد پوري نه ٿي سگهي. حسين بايقرا جي پٽن ۾ گهرو لڙائي شروع ٿيڻ سان، هرات جو شيرازو منتشر ٿي ويو، جنهن سبب بابر کي سخت مايوسي ٿي. ان صورتحال ۾ ازبڪن هرات تي قبضو ڪيو. امير ذوالنون اڪيلو انسان هو، جنهن هرات کي ڇڏائڻ لاءِ، ازبڪن سان جنگ ڇيڙي. هو وڏي همت سان ميدان جنگ تي لڙندي، سن ١٥٠٧ع ۾ مارجي ويو. شاه بيگ

جيئن ئي قنڌار جو والي بڻيو، تيئن ئي هي شهر بابر جي نرغي ۾ اچي ويو. ارغونن قنڌار جي واپسيءَ لاءِ ازبڪن کان مدد ورتي ۽ ان ۾ ڪامياب ٿيا. سن ١٥١٠ع ۾ محمد خان شيباني (ازبڪ)، مرو جي ميدان تي لڙائي ڪندي، صفوين جي هٿان مارجي ويو. هاڻي مرڪزي ايشيا ۾- بابر ۽ صفوي- ٻه اهم طاقتون طور نمودار ٿيا. طالع آزما شاه بيگ وڏي فڪر ۽ آزمائش ۾ اچي ويو، ڪافي سوچ ويچار بعد هن صفوي دربار ڏي رخ ڪيو، جتي ڪيس قيد ڪيو ويو. ٻن سالن جي قيد بعد وڏي مشڪل سان، هو اتان ڀڄي نڪتو ۽ اچي قنڌار تي پنهنجي قبضي کي مستحڪم ڪيائين. ايرانين ابتدا ۾ قنڌار کي فتح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ليڪن بعد ۾ اهو ارادو ترڪ ڪري، ارغونن کي مطيع بنايائون. ٻئي طرف بابر ٻڻ قنڌار مان ارغونن کي بيدخل ڪرڻ لاءِ فوجي دباءُ جاري رکيو. هن سن ١٥١٧ع ۾ قنڌار طرف ناڪام پيش قدمي ڪئي (٨). ان پس منظر ۾ ارغون ٻن اهم طاقتن جي وچ ۾ پيڙجي رهيا هئا. سر زمين قنڌار هنن لاءِ، ڏينهن و ڏينهن تنگ ٿي رهي هئي. هاڻي وقت اچي ويو هو، جو هو ڪنهن نئين ملڪ جي ڳولا تيز ڪن. ان مقصد لاءِ هنن "سنڌ" جي ملڪ کي منتخب ڪيو. ارغونن وڏي رٿا بندي ۽ مهارت سان، سنڌ جي فتح کي هٿ ۾ ڪنيو.

ارغونن جي سنڌ طرف پيش قدمي

شاه بيگ ارغون جنهن وقت بابر ۽ صفوي بادشاهن جي فوجي ۽ سياسي غلبي سبب سخت پريشان هو، تڏهن ڪيس سنڌ جي فتح لاءِ مختلف قوتن ۽ واقعن تيار ڪيو. اندازو آهي ته سن ١٥٠٩ع ۾، ڄام نندي جي وفات کان پوءِ ارغونن "سبي" تي قبضو ڪري،

اتي پنهنجي طاقت ۽ قوت کي توسيع ڏني. سنڌ تي ارغوني حملي ۽ جلرجيت کي، هيٺين طرح سان بنياد ۽ ميدان مهيا ٿيو.

(١) صفوين جي ڪامياب حڪمراني ۽ بابر جي قنڌار وٺڻ جي خواهش— شاه بيگ ارغون کي ازحد پريشان ڪيو. تلويخن ۾ اچي ٿو:

"... خاقان عاليشان شاه اسماعيل، خراسان جي ولايت پنهنجي قبضي هيٺ آڻدي آهي ۽ حضرت بابر بادشاه ڪابل ۾ تشريف فرما آهي. ٻنهي طرفن کان لڙائيءَ جا دروازا کليل پيا آهن، تنهنڪري اسان کي پنهنجي عاقبت جو فڪر ڪرڻ گهرجي"(٥).

(٢) ڄام فيروز هر قيمت تي دريا خان مان ڇوٽڪارو چاهيو ٿي. درٻارين جي چرچ تي سندس ماءُ "مدينه" سن ١٥١٦ع ۾ قنڌار وڃي شاه بيگ کي سنڌ تي حملي جي دعوت ڏني (٦).

(٣) شاه بيگ ارغون جو مهدي جونپوريءَ سان عقيدت وارو رستو ڏسجي ٿو (٧). ان دور ۾ سنڌ جي مهدوين ۽ بلاولي تحريڪ جي اڳواڻن ۾ زبردست ڇڪتاڻ ڏسجي ٿي. سنڌ جي مهدوين پڻ ارغونن جي حملي ۽ هن ملڪ جي فتح ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو.

(٤) شاه بيگ سبي، شال ۽ مستونگ— تي پنهنجو قبضو مستحڪم ڪري، سنڌ جي فتح لاءِ لشڪر پرتي ڪندي، رنڊن جي قبيلي ۽ سندس حمايتي گروهن کي اهميت ڏني هوندي. ياد رهي ته بلوچن جي هن دور ۾ هلندڙ گهرو لڙائيءَ ۾، سنڌ جي سمن، لاشارين کي، رنڊن جي خلاف مدد مهيا ڪئي هئي(٨).

(٥) نورگاهي ۽ دولت شاهي ماڻهن، جن کي فيروز جيءَ ۾ جلاوطن ڏنيون هيون، انهن سن ١٥١٨ع ۾ سنڌ جي خراب حالتن جي

رپورٽ شاه بيگ کي موڪلي. هن رپورٽ ملڻ شرط ارغونن سنڌ اندر، ڀرين ڪاه ڪئي ۽ گهڻي ڦرلٽ ڪيائون:

"سو ڇا ڪيائون جو سياري جي ابتدا ۾ هزار سوار تيار ڪري سبيءَ ڪان سنڌ موڪليائون. ان ٽولي اچي ڳاهن جي ڪوٽ ۾ باغبان تي حملو ڪيو. هن حملي ۾ مغل هڪ هزار اٺ ڪاهي ويا، جي رات جو باغن ۾ ڪم ڪندا هئا. ٻين شين جو يا ان ملڪ جي آباديءَ جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو. لشڪر آس پاس ۾ هفتو رهي موٽي ويو"(١).

هن حملي ڪان پوءِ، بابر کي سفير موڪلي، شاه بيگ ارغون مڪمل معلومات ڏني.

سنڌ جي فتح ۽ سمن جو خاتمو

هنن ابتدائي حملن ۽ آزمائشن بعد، سن ١٥٢٠ع (٩٢٦هه) جي آخر ۾ ارغونن سنڌ تي حملو ڪري ڏنو. شال، مستونگ ۽ ٻين شهرن جو جوکو بندوبست ڪري، مير فاضل ڪوڪلتاش جي قيادت ۾ اڳائي سؤ چونڊ بهادرن جو لشڪر سنڌ ڏي موڪليو ويو. سموري لشڪر جي نگراني شاه بيگ خود ٿي ڪئي. ارغونن ڀرين ڦرلٽ ڪوٽ ماڇي ۽ چانڊڪا ۾ ڪئي. ارغوني لشڪر باغبان وٽان گذريو، تڏهن دريا خان جي پٽن کيس للڪاريو. ليڪن فاتحن رستو تبديل ڪري ٿٽي طرف پيش قدمي ڪئي. باغبان ۾ مختصر قيام وقت، هتان جي زميندارن شاه بيگ سان نيازمنديءَ جو اظهار ڪيو.

ارغونن "ساموئي" جي ميدان تي ٢٢ ڊسمبر ١٥٢٠ع (١١ محرم ٩٢٧هه) تي، جنگ جو ميدان سينگاريو. هن موقعي تي ڄام فيروز تختگاه ڇڏي، پر پاسي جي علائقن ۾ وڃي پناه ورتي. دريا خان

پنھنجي لشڪر سان، ارغونن کي منهن ڏنو. مؤرخن جنگ جو احوال ڏيندي لکيو آهي ته:

”پنهي ڌرين جي وچ ۾ اهڙي سخت لڙائي لڳي جنهن جي شرح کان قلم جي زبان قاصر آهي. نيٺ امير شاه بيگ فتحمند ٿيو. جام فيروز دريا ٽپي ڀڄي ويو، ۽ دريا خان هڪڙي تنگر بردي قبتاش نالي ارغون جي، جنهنکي قبتاش جي لقب سان سڏيندا هئا، هٿ چڙهيو، ۽ پين سمن سپاهين سان گڏ قتل ٿي ويو. مغل ٢٠ محرم تائين ٺٽي جي شهر کي ڦريندا لٽيندا ۽ ان جي رهاڪن کي ذليل ڪندا رهيا“ (١٠).

ڪجهه عالمن جو خيال آهي ته ارغونن دريا خان کي صلح جي ڳالهين تي گهرايو ۽ بعد ۾ کيس قتل ڪري ڇڏيائون. اصل حقيقت ڪهڙي به هجي، ليڪن سنڌ جو هي فرزند ابتدا کان آخر تائين پنهنجي ملڪ جي خدمت ڪندو رهيو ۽ آخرڪار لڙندي وڙهندي مارجي ويو.

دريا خان جي شهادت کان پوء سنڌ جو تختگاه ”ٺٽو“ ڏهن ڏينهن تائين آگ ۽ خون ۾ سڙندو ۽ لٽ پٽ ٿيندو رهيو. ڏهن ڏينهن جي هن تباهي، شهر جي رونق ۽ ڇهڇٽو ختم ڪري ڇڏيو. سوين گهر اجڙيا ۽ هزارين ماڻهو شهيد ٿيا. ان تباه ڪن حالت ۾ نه شريف جي عزت محفوظ رهي، ۽ نه وري عالم جو علم ۽ ڪتاب بچي سگهيا. ان تباهي ۽ بربادي‌ء کان پوء جام فيروز خوار خراب ٿي شاه بيگ جي آڏو پيش ٿيو. سنڌ کي ٻن ڀاڱن ۾ تقسيم ڪري هيٺيون حصو فيروز کي ڏنو ويو، ۽ سيوهڻ کان مٿي وارو علائقو ارغونن سنڀاليو. هاڻي شاه بيگ سيوهڻ پهتو. قاضي قاذن سائس

گڏ هو. مير عليڪ ارغون، سلطان مقيم بيگلار، ڪيبڪ ارغون ۽ احمد ترخان کي سيوهڻ تي مقرر ڪيو ويو، جڏهن ته بکر جي قلعي تي سلطان محمود ڪوڪلتاش کي مقرر ڪيو ويو. ان وچ ۾ خبر پهتي ته "ٺٽي" ۾ دريا خان جا پٽ ۽ مخدوم بلاول جنگ جي تياري پيا ڪن. شاه بيگ انهن جي سمجهاڻي واسطي قاضي قاڌن کي موڪليو. هن موٽي اچي اطلاع ڏنو ته: ميان محمود، موٽڻ، جام سارنگ ۽ رنمل سوڍو— اچڻ لاءِ تيار هئا ليڪن مخدوم بلاول کين روڪي ڇڏيو. شاه بيگ سمن جي لشڪر تي حملي جو حڪم ڏنو. هن جنگ ۾ سوڍن جمي لڙائي ڪئي ۽ رنمل سوڍو مارجي ويو. ارغونن غلبي حاصل ڪرڻ بعد هتان جي ماڻهن تي زبردست تباهي آندي ۽ شهر کي ويران ڪري ڇڏيائون. شاه بيگ هتان جي انتظام جي خاطري ڪري پاڻ شال طرف موٽي ويو(١١).

ارغوني فتح ۽ سمن جي ڪمزوريءَ جي خبر گجرات پهتي، ته جام صلاح الدين ڏهن هزارن جو لشڪر تيار ڪري ٺٽي تي حملو ڪيو. هن لشڪر ۾ سمان، ڪڇي، جاڙيجا ۽ سوڍا شامل هئا. فيروز هي اطلاع ملندي سيوهڻ هليو ويو. شاه حسن ارغون کي شامل ڪري، فيروز وري حڪومت وٺڻ چاهي ٿي. صلاح الدين هن حملي جو اطلاع ملندي بدين طرف جنگ جو ميدان سنڀاريو. جام صلاح الدين سان سندس پٽ هيبت خان ۽ فيروز جو پٽ فتح خان به شامل هئا. ٻنهي ڌرين ۾ سخت لڙائي ٿي. ابتدا ۾ هيبت خان مارجي ويو. ان بعد جام صلاح الدين خوب لڙائي ڪري خود به ميدان جنگ تي شهيد ٿي ويو. فتح خان گرفتار ٿيو، جنهن کي فيروز جي منٿ ميڙ تي معاف ڪيو ويو. هن لڙائيءَ ۾ ٻنهي ڌرين

جو سخت جاني نقصان ٿيو، جام فيروز وري ننگر ٺٽي تي حڪمران بنجي ويٺو. جڏهن ته شاه حسن ارغون "باغبان" جي ماڇين تي اچي ڪڙڪيو. ماڇين جا تمام گهڻا ماڻهو قتل ڪيا ويا. هنن جا مال ۽ ڍور ڍڳا ڦري لٽي، گهر ٺٺ ۽ قلعو زمين برابر ڪري ڇڏيائون (۱۲).

هنن ڪاروائين بعد ارغونن اتر سنڌ ۾ فوجي مهم جاري رکي. شاه بيگ باغبان مان دلجاءِ ڪري، سيوهڻ جي قلعي جو معائنو ڪيو. هن اتي قلعي کي مضبوط ڪرڻ جا حڪم جاري ڪيا. ان بعد پاڻ بکر طرف روانو ٿيو. بکر ۾ ارغونن سخت قدم کنيا. ڌروچن جا پائيتاليهه گهوٽ ناس ڪيا ويا، ۽ ستيتاليهه ڌاريجا سردارن کي ختم ڪيو ويو. مير معصوم جو اطلاع آهي ته هي فيصلا، قاضي قادن جي مشوري سان ڪيا ويا. هو لکي ٿو:

"قاضيءَ عرض ڪيو ته هيءُ ملڪ سيلابي آهي ۽ هن زمين ۾ ڪنڊا گهڻا ڄمندا آهن، تنهنڪري ڇنجور هميشه هٿ ۾ رکڻ گهرجي. شاه بيگ هن سخت پڌڻ شرط انهن ماڻهن جي قتل جو حڪم فرمايو. سلطان محمود خان هڪدم شهر ۾ پهتو ۽ راتو رات انهن ماڻهن کي قتل ڪرائي، انهيءَ برج ڪان هيٺ ڦٽو ڪرايو جو خوني برج جي نالي سان مشهور آهي"(۱۳).

شاه بيگ ارغون کي جڏهن سنڌ جي قبضي جو يقين ٿيو، تڏهن هن ۵ سيپٽمبر ۱۵۲۲ع (۱۳ شوال ۹۲۸هه) تي، قنڌار جي قلعي جون ڪنجيون بابر بادشاه جي حوالي ڪيون. هڪ سال پوءِ سن ۱۵۲۳ع (۹۲۹هه) ۾، ارغونن محب وطن سنڌي عالم مخدوم بلاول کي شهيد ڪري ڇڏيو. هاڻي ارغونن گجرات جي فتح جي تياري ڪئي. بابر جي خوشاب پهچڻ ۽ هندستان جي فتح جي

ارادي جي خبر، جڏهن شاه بيگ کي پهتي، تڏهن سخت مايوس ٿيو. پاڻ هن اطلاع تي تبصرو ڪندي چيائين :

”حاضرين مجلس کي چيائين ته بادشاه سند ۾ اسان کي پنهنجي حال تي نه ڇڏيندو ۽ اڳي پوءِ نيٺ هي ملڪ اسان کان ۽ اسان جي اولاد کان کسي وٺندو، تنهن ڪري اسان تي لازم آهي ته ڪنهن ٻئي ملڪ ڏانهن پڇون“(١٤).

هزارين ميل لتاڙي اچڻ ۽ قنڌار کي ڇڏي سند کي فتح ڪرڻ بعد، به ارغونن کي پنهنجو مستقل محفوظ ڏسڻ ۾ نه آيو. شاه بيگ ٻئي ملڪ طور ”گجرات“ کي منتخب ڪيو. گجرات طرف ويندي شاه بيگ ”اگهاماڻي“ ۾ قيام ڪيو، جتي ٢٦ جون ١٥٢٤ع (٢٢ شعبان ٩٣٠هه) تي فوت ٿيو (١٥). ٻن سالن بعد سندس تابوت مڪي موڪليو ويو.

شاه بيگ جي مرڻ بعد، شاه حسن ارغون ”نصرپور“ ۾ تخت نشين ٿيڻ تي مبارڪباد به موڪلي— ليڪن شاه حسن ارغون ٺٽي طرف پيش قدمي ڪئي. هن لشڪر ڪشيءَ جو اطلاع ملڻ شرط، جام فيروز شهر ڇڏي ڀڄي ويو. ماڻڪ وزير ۽ فيروز جي ناني شيخ ابراهيم- ارغونن سان بحري جنگ ڪئي پر ڪين ناڪامي ٿي. فيروز ڪڇ طرف نڪري ويو. مرزا شاه حسن ننگر ٺٽي ۾ زبردست خونريزي ڪرائي. هن واقعي کان اثرانداز ٿي هڪ مؤرخ لکيو ته:

”خدا تعالىٰ شال مؤمن يا ڪافر کي به اهڙو ڏينهن نه ڏيکاري“!

جام فيروز پنجاه هزارن جو لشڪر گڏ ڪري، سن ١٥٢٥ع ۾ چاچڪن ۽ راهمن جي آس پاس ۾ ظاهر ٿيو. ارغونن ڏکي بحث مباحثي بعد، فيروز سان جنگ جو فيصلو ڪيو. هن جنگ ۾ ٻنهي

ڏرين جا اٽڪل روهه ويهه هزار ماڻهو مارجي ويا. جام فيروز پريشانيءَ ۽ پشيمانيءَ جي حالت ۾ گجرات ڏي هليو ويو. شاهه حسن هيٺين سنڌ ۾ انتظام نيڪ ٺاڪ ڪري اتر ڏي راهي ٿيو. جتي ماڇيلي، اباوڙي، پٽي واهڻ ۽ ملتان تائين مختلف واهڻ، شهر، ڪوٽ ۽ قبيلا سندس ظلم ۽ بربريت جو نشانو بنيا. ان ڪري هتان جي سوين عالمن، صوفين ۽ ڪاريگرن گجرات ۽ حجاز مقدس ڏي لڏ پلاڻ ڪئي. بلاولي تحريڪ جي مکيه اڳواڻن ۽ ڪارڪنن جي خاتمي بعد، قاضي قادن بکر جي قضا جو عهدو وٺي خاموش ٿي ويو. زندگيءَ جي آخر ۾ قاضي قادن پڻ پنهنجي عهدي تان استعفا ڏئي، حجاز مقدس ڏي هليو ويو. سن ١٥٣٥ع ۾ همايون گجرات تي حملو ڪيو. ان موقعي تي فيروز گرفتار ٿيو ۽ پوءِ ڪيس همايون جي حڪم تي قتل ڪيو ويو. ان ريت سنڌ ۾ سمن جي سلطنت جي پڄاڻي ٿي. ان بعد هي خطو ٻن صدين تائين وري ڏيهي راڄ ڏسي نه سگهيو!

حـــوالا

(١) "تاريخ معصومي"، (سنڌي)، ص ١١٩.

(٢) مير علي شير قانع "تحفه‌ الڪرام"، (سنڌي)، ص ١٣٦.

(٣) "تحفه‌ الڪرام"، ص ١٣٧.

(٤) ڊاڪٽر رياض الاسلام "انڊو پرشين رليشنس"، ص ١—١٨.

(٥) "تاريخ معصومي"، ص ١٤٤.

(٦) مير طاهر محمد "تاريخ طاهري"، (فارسي)، ص ٥٨.

(٧) ڊاڪٽر ايم . ايڇ . صديقي "مهدي جونپوري ۽ سنڌ"، ترجمو: غلام محمد لاکو، رسالو "مهراڻ" ١٩٨٧/٢، ص ١٢٤.

(٨) ايم . ايڇ . صديقي "هسٽري آف دي ارغونس اينڊ ترخانس"، ص ٢١٥.

(٩) "تاريخ معصومي"، ص ١٥٠.

(١٠) "تاريخ معصومي"، ص ١٥٣—١٥٤.

(١١) "تاريخ معصومي"، ص ١٥٥—١٥٧.

(١٢) "تاريخ معصومي"، ص ١٦٠.

(١٣) "تاريخ معصومي"، ص ١٦٣.

(١٤) "تاريخ معصومي"، ص ١٦٦.

(١٥) ايم . ايڇ . پنهور " ڪرانا لاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ"، ص ٣٨٣.

(۴)

سمن جي دور جو عام جائزو

سمن جي سلطنت جي ابتدا ۽ انتها توڙي عروج ۽ زوال سان گڏ، حاڪمن جي الڳ الڳ ڪارڪردگيءَ جي سرسري اڀياس بعد، سين هن دور جو عام جائزو پيش ڪنداسين. هن حصي ۾ هي معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪبي، ته سمن جي سلطنت ۾ انتظام ڪهڙو هو، اثر وارا قومون ۽ قبيلا ڪهڙا هئا، سماجي جيوت ۽ ثقافتي صورت حال ڇا هئي ۽ امن امان توڙي اقتصادي پلي جو ڪيترو امڪان موجود هو؟ ان سان گڏ هتي سمن جي دور جي فن تعمير ۽ علم - ادب جو احاطو پڻ ڪيو ويندو. هن دور بابت هن قسم جي اڀياس جي پهرين ڪوشش آهي. اميد ته مستقبل جو محقق، ان متعلق اڃا به وڌيڪ ڄاڻ مهيا ڪندو.

(الف) حڪومتي جوڙجڪ

انتظام: سنڌ ۾ ابتدا کان حڪومتي جوڙجڪ جو هڪ چڱو خاڪو موجود هو. تاريخ ۾ اسان کي پهرين منظم حڪومت راءِ خاندان جي ملي ٿي. هن خاندان متعلق هاڻي هي خيال آهي، ته اهي سمن قبيلن مان هئا. راءِ خاندان جي بادشاهن وٽ مستحڪم انتظامي نظام ۽ بهتر حڪومت متعلق هڪ چڱو چارٽر ڏسجي ٿو. برهمڻن کان پوءِ جڏهن سنڌ ۾ عربن جي حڪومت قائم ٿي، تڏهن

انهن هتي پنهنجو انتظامي طريقو رائج ڪيو. سومرا سلاطين اها پرپور ڪوشش ڪئي، ته سنڌ کي وري پنهنجو ڏيهي سرشتو مهيا ڪجي. سپاهه، لشڪر، امير، اهلڪار ۽ وزير سڀ هتان جي قبيلن مان کنيا ويا ۽ اهڙي طرح سنڌ جي حڪومت بابت، عوامي اعتماد ۽ ڀروسو بحال ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. سومرن جي حڪومت ۾ سمن جي قبيلي کي خاص اهميت حاصل رهي. سمان خاندان پنهنجو اقتدار اعليٰ قائم ڪندي، ڪنهن حد تائين سومرن جي ڀيٽ ۾، زياده مستحڪم حڪومت قائم ڪئي. ان ريت سمن سلطانن امن امان قائم ڪري، عام انسانن کي بهتر زندگي مهيا ڪئي ۽ اقتصادي سڌاري جا امڪان پيدا ڪيا.

ارغونن فتح جي نشي ۽ طاقت جي غرور ۾ اچي، سنڌ جو سمورو سياسي ۽ علمي رڪارڊ توڙي تذڪره ۽ تاريخون ناس ڪري ڇڏيون، انڪري سمن جي دور جو عام اڀياس وڏي حد تائين مشڪل ٿي پيو آهي. تاهم جديد تحقيق ۽ تلاش، اسان لاءِ ڪجهه راهه متعين ڪئي آهي ۽ ان جي سهاري ئي مطالعو موجود ڪجي ٿو.

حڪومت جو نمونو: سومرن جي دور ۾ سمان خاندان حڪومت کي ويجهو هو. جڏهن تغلقن جي خلاف سنڌ ۾ بغاوت ٿي، تڏهن سومرا اڃا حڪومت جا ڌڻي هئا. تاهم ان بغاوت جي قيادت جام فيروزالدين انڙ ڪئي ۽ سيوهڻ ۾ معرڪا ڪري تغلقن جي طاقت کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. فيروزالدين انڙ دلير، سورهيه، سياسي مدبر ۽ بهترين سفارتڪار هو. هن ڪي ڏيهه نڪالي ڏيڻ بعد، مختلف قبيلن جي ماڻهن گڏجي، انڙ کي پنهنجو حاڪم مقرر ڪري، کيس "جام" جو لقب ڏنو (١). هي سلسلو پوءِ آخر

تائين برقرار رهيو. ممڪن آهي ته جڏهن سمن پنهنجي سلطنت ڪي قائم ڪري ورتو، تڏهن انهن حڪومت جي پائداري ۽ ملڪي استحڪام جي ضمانت لاءِ، سماٽ قبيلن جي چڱن مڙسن ۽ پين سنڌي راڄن جي اثر وارن فردن ڪي، ڪنهن نه ڪنهن طرح مملڪت جي سربراه جي انتخاب جي معاملي ۾ شامل ڪيو هجي. تڏهن به ڏسجي ٿو ته بادشاه جي چونڊ جو آخري فيصلو، شاهي گهراڻي جا فرد پاڻ ڪندا هئا. پهريون پيرو جام مبارڪ شاهي رسم ۽ قائدا ٽوڙي اقتدار تي قبضو ڪيو، پر ڪيس ٿن ڏينهن جي اندر حڪومت ڪان الڳ ڪيو ويو. پنهور صاحب پڻ حاڪم جي انتخاب بابت، هي راءِ ڏني آهي ته ان جي چونڊ، مختلف قبيلن جي اتفاق سان، شاهي گهراڻي سان ڪئي ويندي هئي (٦).

جام فيروزالدين انڙ ڪان پوءِ جام تماچي، بابينو، نظام‌الدين اول، علي شير، ڪرن، سنجر ۽ فيروز (آخري) اميرن جي اتفاق سان گادي نشين ٿيا. جام جوڻو، علي شير، ڪرن ۽ مبارڪ — اهڙا بادشاه آهن، جي يا ته قتل ٿيا يا وري معزول ڪيا ويا. جام سنجر شايد پنهنجي پٽ جام نندي جي فائدي ۾ هٿ ڪنيو. اڪثر سلاطين طبعي موت مئا. ان ريت ظاهر ٿئي ٿو ته سمن جي سلطنت ۾، اندروني انتشار ۽ افراتفري گهٽ هئي. بادشاهن ۾ مذهبي رواداري ڏسجي ٿي. اهوئي سبب آهي جو ڪجهه هندو پڻ وزيرن جي حيثيت ۾ ڪنيا ويا. ان ڏس ۾ جام نندي جي دور ۾ پن هندو وزيرن - چاڱلا ۽ لکدير- جا نالا خاص اهميت رکن ٿا. سومرن جي مطالعي ۾ ظاهر ٿئي ٿو ته، پن عورتن پڻ ڪجهه وقت لاءِ حڪمراني ڪئي. انهن جا نالا — همون بائي ۽ تارا بائي هئا. تاهم سمن جي حڪومت ۾، عورتن جو اقتدار ۾ شراڪت جو، ڪو به مثال

موجود ڪونهي. سومرن بادشاهن سماجي جيوت ۾ ڪجهه بندشن ۽ پابندين کي اختيار ڪيو. سمان سلاطين جي مطالعي ۾، اسان کي شاهي خاندان ۽ ٻين قبيلن ۾ سماجي فرق گهٽ ملي ٿو. اسان جي دور ۾ ڪجهه اديبن هن دور ۾ طبقاتي ويڇا ڳوليندي، ڄام تماچيءَ کي خاص نشانو بڻايو آهي. حقيقت ۾ سنڌ اندر طبقاتي معاشرو، انگريزن خاص مقصد سان وجود ۾ آندو. ذڪر هيٺ آيل دور ۾، سماجي اوچ نيچ ان سطح تي نه هئي، جيڪا اڄ اسان جي دور ۾ پنهنجي انتها کي پهتي آهي. ڄام تماچي سنڌ جي خود مختياري وقار ۽ جدوجهد جو اهم اهڃاڻ آهي. ”نوري“ سان سندس نينهن جو پيوند لڳو ۽ بعد ۾ اها سندس پٽ راڻي بڻي. ان بعد ڄام ننڍي ماڇين جي قبيلي مان شادي ڪئي. ان جو نالو ”مدينه“ هو ۽ هن ڄام فيروز کي جنم ڏنو. وزير اعظم دريا خان جو ”همون“ راڻوڙ سان عشق پڻ پڌرو آهي. هي چند مثال ڏيکارين ٿا، ته سمن بادشاهن ۽ سندن رعيت ۾ تمام گهٽ سماجي بالادستي يا فرق موجود هو. ان ڏس ۾ تنقيد ڪندڙن کي، دنيا جي تاريخ تي پڻ نظر وجهڻ گهرجي.

سمن جي سلطنت ۾ فوجي ۽ سياسي عهدا، هڪ ئي فرد جي هٿ ۾ ڏسجن ٿا. دولهه دريا خان، دلشاد، ڄام سارنگ، ديوان لکدير، حاجي خان، ماڻڪ ۽ چاڳلا — هڪ طرف پنهنجي دور جا نامارا امير ۽ سياسي مداري هئا، ته ٻئي طرف هو پنهنجي زماني جا سٺا سپاهي ۽ سپهه سالار پڻ هئا. جيتوڻيڪ مختلف ڄامن، حڪومت جي ڪارج هلائڻ لاءِ، جدا جدا اميرن ۽ وزيرن کي پرتي ڪيو، تاهم سموري سياسي طاقت ۽ فوجي قوت، بادشاهن پنهنجي اختيار ۾ رکي

هئي. انهن اميرن ۽ وزيرن ۾ البت دريا خان وڏي رتبي ۽ درجي جو مالڪ ٿي گذريو آهي. هو پنهنجي دور جو انتهائي اثر وارو امير هو. اسين پڪ سان هي چئي نه ٿا سگهون، ته سمن حاڪمن حڪومتي ڪم ڪار هلائڻ لاءِ، ڪهڙا الڳ الڳ انتظامي شعبا قائم ڪيا، تڏهن به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته حڪمرانن هرهڪ شعبي تي پرپور ڌيان ڏنو، ۽ سنڌي عوام کي هڪ سٺي حڪومت ڏيڻ جي وڏ ڪان وڏ ڪوشش ڪئي.

ملڪي صورتحال ۽ حدون: راءِ خاندان جي دور ۾ سنڌ جي پکيڙ ۽ وسعت لکين ميلن تي پکڙيل هئي. برهمڻن جي دور ۾ به اهي حدون برقرار رهيون. ملتان، قنڌار، مڪران، ڪڇ، لس ٻيلو ۽ ڪاٺياواڙ- تائين سنڌ جي حاڪمن جو حڪم هلندو هو. عربن جي ابتدائي دور ۾ اڳيون سرحدون برقرار رهيون. ليڪن اڳتي هلي جڏهن سنڌ جو ٻرڪٽو گهرو لڙاين جي لپيٽ ۾ اچي ويو، تڏهن ان جي پکيڙ ۽ ايراضي پڻ گهٽجي وئي. سومرن ٽي صديون راڄ ڪيو. ليڪن اهي انيڪ مشڪلاتن ۽ ڏکاين سبب، سنڌ جي وڇايل علائقن کي حاصل نه ڪري سگهيا. سومرن بادشاهن جو اڪثر ڪري، وچولي ۽ لاڙ تائين قبضو رهيو. دهلي سلطنت جي خلفشار وقت، هو ملتان تائين به پهچندا هئا. بهرحال سومرن لاهري بندر ڪان سيوهڻ تائين مسلسل حڪمراني ڪئي. سمن جي سلطنت ڪان اڳ سنڌ جي ملڪي ۽ سرحدي صورتحال ڪافي بگڙيل هئي.

فيروزالدين جام انڙ پنهنجي حاڪميت جو اعلان ڪندي، ملڪي سرحدن طرف پرپور ڌيان ڏنو، ليڪن ڪيس خاص ڪاميابي حاصل نه ٿي. اينڌڙ ڪجهه سالن تائين بکر، سيوهڻ ۽ نصرپور- تغلقن جي

قبضي ۾ رهيا. جڏهن ته سمن جو لاڙ تي قبضو رهيو. اڳتي هلي جڏهن تغلقن ۽ سمن ۾ ناهم ٿي ويو، تڏهن ڏيهي طاقت جو اثر، موجوده سنڌ جي حدن تائين پهتو. سنڌ جي ٿر واري حصي تي، پندرهين صديء جي اڌ تائين، سومرن جي هڪ مقامي شاخ حڪومت ڪندي رهي. انهن هتي پنهنجو مرڪزي شهر "عمرڪوٽ" جي نالي سان قائم ڪيو. بعد ۾ ٿر تي سوڍن قبضو ڪيو، جي کهڙو ڪري سمن جي ماتحت هئا. ڄام نندي جي دور ۾ سمن جي سلطنت پنهنجي وسعت جي انتها کي پهتي. ٿر جو خطو، اچ، سبي ۽ لس ٻيلو، سنڌ ۾ شامل هئا (٣). گمان غالب آهي ته ڄام سڪندر اول جي دور ۾، اچ ۽ ڀٽي واهڻ (ڀٽا واهڻ؟)— سنڌ جي قبضي ۾ آيا. ڄام سنجر پڻ ملڪي حدن کي مستحڪم رکيو. هن خاندان جي حڪومتي دائري کي ڄام نندي وڏ ۾ وڌ ايراضي مهيا ڪئي. ان بعد ڄام فيروز جي دور ۾ ملڪي ايراضي گهٽجڻ شروع ٿي. هن جي زماني جي ابتدا ۾ "سبي" شهر تي ارغونن قبضو ڪيو، ۽ ان ريت آهستي آهستي ٻيا علائقا به اسان جي اثر مان نڪرندا ويا.

ڄامن حاڪمن سنڌ جو انتظامي جوڙجڪ ڪيئن قائم ڪيو، ان متعلق ڇڙ وڇڙ حوالا ملن ٿا. جڏهن سمن بغاوت ڪئي، تڏهن ننگر ٺٽو سنڌ جو مرڪزي شهر ڏسجي ٿو. ڄام فيروزالدين انڙ پنهنجو تختگاه "ساموئي" مقرر ڪيو. ان بعد "ٺٽو" وري سنڌ جو تختگاه بنيو. هي شهر آخر تائين سمن جو مکيه شهر رهيو. ملڪ تي پنهنجي گرفت مضبوط ڪرڻ لاء، سمن ڄامن سنڌ کي جدا جدا پرڳڻن ۽ صوبن ۾ تقسيم ڪيو. جدا جدا پرڳڻن ۽ صوبن تي حاڪم ۽ اعلىٰ عملدار مقرر ڪيا ويندا هئا، جيڪي موقعو ملندي ڪڏهن ڪڏهن بغاوت

۾ ڪندا هئا. ڄام سڪندر ڪي تخت تي وهڻ سان، بکر ۽ سيوهڻ جي حاڪمن جي بغاوت ڪي ختم ڪرڻ لاءِ قدم کڻڻو پيو هو (٤). شاهي خاندان جي فردن کان علاوه، ٻين مکيه خاندانن جي فردن کي، ٻه اهم عهدا ۽ ذميداريون ڏنيون وينديون هيون. ان ڏس ۾ دريا خان، سارنگ ۽ دلشاد وزيرن جا نالا کڻي سگهجن ٿا. سمن جي دور ۾ سنڌ جي انتظامي ونڊ ورڇ بابت ڪا چٽي ڄاڻ نه ٿي ملي. البت هڪ موقعي تي"سيوهڻ" کي صوبو سڏيو ويو آهي(٥). مطالعي هيٺ آيل دور ۾ ــ جوڻ، بکر، سبي، عمرڪوٽ ۽ نصرپور ـــ اهم سياسي ۽ فوجي مرڪز هئا. هنن شهرن ۾ قلعا ۽ ڪوٽ تعمير ڪري، اتي سپاهه ۽ فوجي ماهر رکيا ويا هئا. سمن جي آخري دور ۾، ڪجهه بلوچ قبيلا سنڌ ۾ داخل ٿيا. ان زماني ۾ بلوچستان ۾ طويل گهرو جنگ لڳي وئي، جنهن سبب لاشاري ۽ سندن حمايتي قبيلا اتر سنڌ ۾ داخل ٿيا. سنڌ جي انتظامي ڍانچي ۾، هنن قبيلن کي خاص اهميت حاصل نه هئي. ابتدائي ڄامن کي ڪجهه وقت، دهلي سلطنت کي ويجهو ڏسڻ جو موقعو مليو هو، ان ڪري پنهنجي حڪومت جو ڍانچو تيار ڪندي، انهن دهلي سرڪار جي طرز حڪومت مان پڻ فائدو ورتو هوندو.

پاڙيسري ملڪن سان لاڳاپا: خارجه پاليسي ڪنهن به رياست، قوم ۽ حڪومت جي زياده ۽ پائدار استحڪام ۾، بنيادي ۽ اهم ڪردار ادا ڪري ٿي. متوازن ۽ موزون ٻاهرين پاليسي، حقيقت ۾ هڪ سٺي حڪومت جي علامت آهي. ابتدا ۾ سمن سلطانن پنهنجي اقتدار اعليٰ جي قيام ۽ ملڪ جي خود مختيار حيثيت بحال ڪرڻ جي جنگ لڙي. ان مقصد خاطر مرڪزي ايشيا جي

منگولن کان، مدد وٺڻ ۾ ڪوبه عيب نه سمجهيو ويو. ڄام ٻاڀني کان، فيروز تغلق ۽ عين الملڪ ماهرو کي، ان مدد وٺڻ تي سخت ناراضگي هئي. ماهرو اهڙو ذڪر پنهنجن خطن ۾ به ڪيو آهي. دهلي سلطنت جي مرڪزيت ختم ٿي، تڏهن سنڌ جي آس پاس ۾، ڪيئي نيون حڪومتون ۽ سلطنتون وجود ۾ آيون. وقت ۽ حالتن جي گهرج آهر، سنڌ جي بادشاهن پاڙيسري رياستن طرف دوستي ۽ صلح جو هٿ وڌايو. ڪڇ تي ڄاڙيجن سمن جو راڄ هو، جن سان سنڌ جي سمن جا سٺا لاڳاپا رهيا. گمان غالب آهي ته هتي جي سمن، ڪڇي سمن جي مدد سان، سومرن کي سنڌ جي اقتدار مان بيدخل ڪيو. ڄام تماچي جڏهن پيرو حڪمراني ڪري رهيو هو، تڏهن سنڌ جي اوڀر ۾ گجرات ۾ ظفر خان پهنجي سلطنت قائم ڪري ورتي. تڏهن کان ٻنهي ملڪن ۾ سٺا لاڳاپا قائم ٿيا. ان زماني ۾ ڪشمير تي سلطان شهاب‌الدين (١٣٥٩—١٣٧٨ع)، حڪومت ڪري رهيو هو. ڪشميري مؤرخن سنڌ تي، شهاب‌الدين جي هڪ حملي جو ذڪر ڪيو آهي(٦). سنڌ ۽ هند جي محققن هن حملي کي، بي بنياد سڏيندي رد ڪيو آهي (٧). ڄام فتح خان (١٤١٣—١٤٢٨ع) جي دور ۾، سنڌ تي ڪشمير جي هڪ وڏيڪ بي بنياد ڪاه جو پڻ ذڪر ملي ٿو. پنهور صاحب جو رايو آهي ته اهو حملو ٺٽي تي نه ڪيو ويو، بلڪ تبت طرف ڪوٽيا (Tatta Kutia) تي ڪيو ويو هوندو(٨). ان وقت ڪشمير تي شيخ علي حڪومت ڪري رهيو هو. حقيقت ۾ سنڌ ۽ ڪشمير ۾، ذڪر هيٺ دور ۾ سٺا لاڳاپا موجود هئا، جيئن هيٺ ذڪر ٿيندو. ڄام فتح خان(نمبر: ١١) جي دور ۾، گجرات ۽ سنڌ جو سماجي تعلق پيدا ٿيو، جنهنڪري ٻنهي ملڪن جا تعلقات وڌيڪ مضبوط ٿيا. ان ڏس

۾ ڄام تغلق جوڻي ثاني (نمبر: ١٢)، وڌيڪ پيش رفت ڪئي. هن پنهنجي ڀڻ نياڻين جي شادي گجرات ۾ ڪئي. ان ريت رسمن ۽ گجراتين ۾ وڌيڪ تعاون، دوستي ۽ صلح جا امڪان پيدا ٿيا. راشدي صاحب جو خيال آهي، ته ڄام تغلق جوڻي ثاني، اندروني پريشانين کان ڇوٽڪاري لاءِ، هي مٽيون مائٽيون ڪيون (٩). پنهور صاحب جي راءِ آهي، ته گجرات ۽ سنڌ جي بهتر لاڳاپن ڪي، دهلي سلطنت جي جارحيت جي پس منظر ۾ سمجهڻ گهرجي (١٠). ڏٺو وڃي ته ان دور ۾ دهلي سلطنت ڪمزور ٿي، جهڙوڪر ختم ٿي چڪي هئي. البت وچ ايشيا جي منگولن کان بچاءَ واسطي، گجراتين ۽ سنڌين هڪ ٻئي سان، بهتر تعلق پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

سمن سلطانن هر پاڙيسري رياست سان دوستي ۽ صلح کي ترجيح ڏني. ڄام سنجر ڪنهن اوچتي صورتحال کان بچڻ لاءِ مارواڙ ۽ گجرات جي سرحدن سان سمن، سوڍن ۽ ڪلهوڙن کي آباد ڪيو. سنڌس دور ۾ سن ١٤٥٩ع ۾، هنن قبيلن جي چڙوچڙ سپاهه سان، مارواڙ جي راجا جوڌا جو تصادم ٿيو. هن ويڙهه ۾ راجا جو پٽ سنتل مارجي ويو (١١). هن واقعي کان سواءِ، مارواڙ ۽ سنڌ ۾ ٻي ڪنهن، ڇڪتاڻ جو ڏس ڪونه ٿو ملي.

سنڌ جي سمن جي خارجه پاليسي، ڄام نندي جي دور ۾ نه رڳو متوازن هئي، پر اها پنهنجي ڪاميابيءَ جي اوج کي پهتي. هن بادشاه جي زماني جي حوالي سان، اوڙي پاڙي سان لاڳاپن متعلق تاريخ اسان تائين مناسب مواد پهچايو آهي. ناميارو محقق ۽ عالم سيد حسام الدين راشدي مرحوم، ڪامياب خارجه پاليسيءَ جو

ذڪر ڪندي، ڄام نندي ڪي تمام سٺن لفظن ۾ ياد ڪري ٿو (١٢).
ڄام سنجر اقتدار جي مسند، ڄام نندي جي حوالي ڪري گجرات هليو ويو
هو. ممڪن آهي ته درٻاري افراتفري ۽ جوڌپور (مارواڙ)— سان
هلندڙ سرحدي جهڳڙن سبب، ڄام نندي کي اقتدار حوالي ڪري،
سنجر خود اختياري جلاوطني پسند ڪئي. ڄام نندي سنڌ جو بادشاهه
بڻجڻ شرط، هر طرح جي ابتري ختم ڪرڻ طرف ڌيان ڏنو. ان ڪري
ٻه درٻاري امير ڄام ابراهيم ۽ ڄام بايزيد - ملتان طرفان جلاوطن ٿيا،
جتي سلطان حسين لانگاه کين جاگيرون ڏنيون ۽ اهم عهدا ڏنا. انصورتحال
جي باوجود ڄام نندي ۽ سلطان حسين لانگاه ۾ سٺا تعلقات برقرار
رهيا ۽ سوڪڙيون ڏيڻ جي مناسبتا جاري رهي (١٣). ڪشمير ۾
ان دور ۾ سلطان زين العابدين، حڪومت ڪري رهيو هو. جهڙي
ريت سنڌ ۾ ڄام نندي جهڙو مثالي بادشاهه پيدا نه ٿيو، ٺيڪ ان
ريت ڪشمير ۾ زين العابدين جهڙو لائق حاڪم وري ڏسي نه سگهيو.
زين العابدين ۽ ڄام نظام الدين ۾، تحفن جو تبادلو ٿيندو رهندو هو (١٤).
اندازو آهي ته مارواڙ ۽ سنڌ جي لاڳاپن کي، متوازن رکڻ طرف
به ڌيان ڏنو ويو هوندو. هن دور ۾ ڪڇ سان صلح ۽ دوستي جاري
رهي. سنڌين ۽ گجراتين — ڄام نندي جي دور ۾، مشڪل گهڙي
۽ آزمائش وقت، هڪٻئي جي مدد ڪري، بهتر لاڳاپن جو عملي
ثبوت ڏنو. ان دور ۾ گجرات ۾ سلطان محمود بيگڙو حڪمراني ڪري
رهيو هو. رڻ ڪڇ ۽ ٿر جي سرحدن سان لڳ، متعدد ڀيرا فساد ٿيا
جن کي ڇيهاڻڻ ۾ بيگڙي، سمن جي لشڪر جي مدد ڪئي.
گجرات ۽ سنڌ ۾ موجود سٺن سياسي لاڳاپن جي ڪري، ٻنهي
ملڪن ۾ فوجي، تعليمي ۽ ثقافتي معاهدا ٿيا. هن دور ۾ سمن جو
خانديش جي فاروقي سلاطين سان به سٺو تعلق ڏسجي ٿو. هڪٻئي

ٻاڙ يسري ملڪ ايران سان، سنڌ جي سلاطين جي واسطيداري متعلق تاريخ خاموش آهي. البت ننڍي جي دور ۾ متعدد ايراني عالم، شاعر ۽ اديب سنڌ پهتا ۽ ڪين وڏي عزت نصيب ٿي. حافظ شيرازي ايران جو مشهور شاعر، سنڌ اچڻ لاءِ ڏاڍو تيار پهتو هو، ليڪن وطني ڪشش سبب پنهنجي ملڪ موٽي ويو.

جام ننڍي هميشه ڪنهن ٻاڙيسري رياست سان جنگ ڪرڻ کان نارو ڪيو. ليڪن سندس دور ۾ سن ١٤٩٠ع ۾، هرات ۽ سنڌ ۾ ڇڪتاڻ پيدا ٿي. جنگ ۽ جهيڙو سال ١٤٩٠ع تائين جاري رهيو. حسين بايقرا ۽ جام ننڍي جي سٽن لاڳاپن بگاڙڻ، ۾ ارغونن اهم ڪردار ادا ڪيو. ياد رهي ته ارغون ڌنڌار تي، حسين بايقرا ٻاران نيابت ڪندا هئا. بلوچستان ۾ رندن ۽ لاشارين جي طويل خانه جنگي سبب، سمن سلطانن ۽ هرات جا تعلقات وڌيڪ خراب ٿيا. تاريخ جي هن ڏکئي وقت ۾، لاشارين اهل سنڌ کان مدد طلب ڪئي. جڏهن ته رندن فوجي مدد لاءِ حسين ڏي واجهايو. اڄ اسين پنج صديون اڳ ٿيل هن خونريز جنگ بابت، تجزيو ڪندي جام ننڍي متعلق ڪي گمان ڪيدي، سندس ڊپلوميسي ۽ سياست کي ناڪام سڏي سگهون ٿا. تاهم هن جنگ سبب شال کان ننگر پارڪر تائين، جيڪا تباهي ۽ بربادي آئي، ان جي پوري ذميداري سمن بجاءِ خود بلوچن تي اچي ٿي. محمود شاه بخاري لکي ٿو:

”رندن ۽ لاشارين پنهنجي گڏيل طاقت سان، مڪران جي ريگستان مان نڪري، خوشحال علائقه فتح ڪرڻ ۽ پنهنجي قوم جي عظمت حاصل ڪرڻ خاطر پيش قدمي ڪئي. ڪاميابي سندن قدم چمڻ ۾ بخل کان ڪم نه ورتو، پر ٿوري منزل هلڻ بعد سندن

قدم رکجي ويا. مير چاڪر وٽ چاليهہ هزار جنگي جوان هئا، جڏهن تہ مير گوهرام پنجيتاليهہ هزار بلوچن جو ڪمانڊر هو. پنجاسي هزار سرفروش بلوچن جو لشڪر ڇا نہ ٿي ڪري سگهيو؟ سلطان محمود غزنوي هندستان تي سترنهن حملا ڪيا، ڪنهن بہ حملي ۾ وٽس ويهن هزارن کان وڌيڪ لشڪر نہ هو. شهاب‌الدين غوري ڏهن هزارن جي لشڪر سان، پرٿوي‌راج کان دهلي تخت کسيو. التمش، علاؤالدين خلجي، محمد تغلق، بابر ۽ شير شاه — وٽ بہ ڪڏهن ايڏو وڏو لشڪر نہ هو. جيڪڏهن بلوچ ايڏيون ڪاميابيون نہ ٿي ڏيکاري سگهيا، تہ گهٽ ۾ گهٽ پنهنجو وقار تہ قائم ڪري ٿي سگهيا. گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي زمين ٽڪري تي، تہ سربلند رهي ٿي سگهيا. افسوس جو پنهنجي طاقت ڪتب آڻڻ بجاءِ، هو پاڻ ۾ ئي وڙهي وڙهي تباه ٿي ويا"(١٥).

ڄام ننڍي جي خاتمي سان، سمن جي سلطنت پنهنجي اوج کي پهتي. ابتدا ۾ تہ ڄام فيروز ننڍي عمر جو هو، ليڪن عمر ۾ وڌي ٿيڻ سان، بہ کيس ذهني ۽ سياسي پختگي حاصل نہ ٿي سگهي. درباري سطح تي فيروز جو سورو ڏيان، دريا خان کي ختم ڪرڻ طرف رهيو. خارجي سطح تي پڻ سندس پاليسي ناڪام ڏسجي ٿي. ڪنهن بہ پاڙيسري رياست سان، فيروز جا سٺا تعلقات برقرار نہ رهيا. جيئن جيئن مرڪزي ايشيا ۾ طوفاني تبديليون اچي رهيون هيون، تيئن تيئن ارغون سنڌ کي ويجهو پوندا ويا. سن ١٥١٠ع ڌاري ڪڇ ۾ اقتدار جي جنگ شروع ٿي وئي. راول هٿان، همير جي‌قتل ٿي ويو. راول ان گهڙيءَ فيروز کان مدد ورتي، جڏهن تہ کنگهار، گجراتين ڏي واجهايو(١٦). هن صورتحال سبب گجرات، سنڌ ۽ ڪڇ ملڪ

جا لاڳاپا انتهائي خراب ٿي ويا. سنڌ جي سمن، گجرات جي سلطانن ۽ ڪڇ جي جاڙيجن – ۾ هڪ ٻئي لاءِ عزت، مدد، خيرخواهي ۽ ساٿ جو موجود صدين جو سلسلو ختم ٿي ويو. ان بعد گجراتين جام فيروز کي هٽائڻ، ۽ صلاح‌الدين کي حاڪم بنائڻ جي ڪوشش ڪئي. اهڙي طرح سنڌ ۾ پڻ اقتدار جي جنگ شروع ٿي وئي. ان ڪري سنڌ جي مستحڪم ۽ آزاد سلطنت جي خاتمي لاءِ، فيروز ۽ ايترو ئي جوابدار آهي، جيترو شاهه بيگ ڏوهاري آهي. سنڌ جو ملڪ وڃائڻ بعد، جام فيروز وري ڪڇ ۽ گجرات سان دوستي قائم ڪئي ۽ مٺيون مانئيون به ڪيون، تاهم وڃايل وطن ڪيس وري نه ملي سگهيو. سندس موت به گجرات ۾ ٿيو ۽ دفن ڪفن به اتي ٿيو. هن دور ۾ ننڍي ڪنڌ ۾ پورچوگيز به پهتا، ليڪن سنڌ سان سندن تعلق، بابت ڪجهه به معلوم ٿي نه سگهيو آهي.

فوجي صورتحال ۽ جنگي طور طريقو: سنڌ جي تاريخ پڙهندي اسان کي ڪنهن باقاعده فوج جو پتو نه ٿو پوي. اوکي گهڙي اچڻ تي راڄن جا چڱا مڙس، قبيلن جا سردار ۽ ڳوٺن جا نيڪ مرد، جوڌن جو مناسب تعداد مهيا ڪندا هئا. ذڪر هيٺ آيل دور ۾ پڻ ساڳي صورتحال ڏسجي ٿي. ان ڪري چئبو ته سمن جي سموري قوت جو مدار سنڌ جي عوام تي هو. اهل سنڌ مشڪل وقت ۾ پار ڪان جوان ۽ پيڙي ڪان عورت تائين، پنهنجي وطني دفاع جي جنگ لڙي. ان ۾ هندو ۽ مسلم جو به ڪو تفاوت نه هو. سمن جي پهرئين سر براهه جام فيروز الدين انڙ، تغلقن خلاف ديوهڻ ۾ بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو، تڏهن ساڻس ڪڏ ارڙهن سؤ جوڌن جو لشڪر هو (٤٢). ان بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ، ڪيئي ڏينهن لڙائي

جاري رکي وئي، تڏهين به دهلي سلطنت کي سوب حاصل نه ٿي. آخرڪار سمن جي اڳواڻ امير قيصر، کي صلح جي بهاني گرفتار ڪري قتل ڪيو ويو. محمد تغلق کي سنڌي سپاه سان جنگ ڪرڻ، لاءِ منگولن کان مدد وٺڻي پئي. فيروز تغلق سنڌ تي ٻهرئين حملي وقت، نوي هزار سوار، پنج هزار بحري ٻيڙا ۽ چار سؤ اسي جنگي هاٿي استعمال ڪيا (١٨). ان وقت ڄام بابينو سنڌ جو حاڪم هو. هن وٽ چاليهه هزار پيادن ۽ ويهه هزار سوارن جو لشڪر هو (١٩). ڄامن پوري حرفت ۽ حيلي سان هندي لشڪر کي منهن ڏنو. بحري ٻيڙي ناس ڪرڻ کان علاوه، سنڌ جي حاڪمن حملي آور جي بري طاقت کي به تباه ڪيو. فيروز گجرات وڃڻ لاءِ ڪڇ جو رستو ورتو. بادشاه ۽ سندس لشڪر ڇهه مهينا ڪڇ ۾ رلندو رهيو. ڪجهه عرصي کان پوءِ فيروز پوري تياري ڪري سنڌ ۾ داخل ٿيو. هندي فوجي قوة جو انگ اڪر موجود ڪونهي، تڏهن به اندازو آهي ته هن ڀيري، اڳ جي ڀيٽ ۾ گهڻو سپاه آندو ويو هوندو. فيروز سنڌ ۾ داخل ٿيو ته جوئر ۽ ٻاجهر، جي فصل جي ڪٽائي ٿي رهي هئي. هن هڪدم اناج تي قبضو ڪيو. سمن جمي لڙائي ڪئي. هندستاني وري به هارائي ويا. فيروز لڙائي روڪي وڏيڪ فوج، ڪڏ ڪرڻ لاءِ دهلي طرف حڪم موڪليو. اٽڪل روءِ هڪ سال تائين، سمن ۽ تغلقن ۾ ويڙه ٿيندي رهي. فيروز سوب جي اميد نه ڏسي، مخدوم جهانيان جهان گشت کي وچ ۾ آندو. هن جنگ متعلق سيد حسام الدين راشدي لکي ٿو :

”جاني نقصان ڪافي ڪان زياده ٿيو، جنهن مان صاف معلوم ٿئي ٿو تہ، سنڌين جوانمرديءَ سان مقابلو ڪيو، پاڻ بہ مٿا ۽ ڌار ين ڪي بہ خوب مار يائون، سندن دفاعي تندي ۽ توانائيءَ ۾ رتيءَ ماتر بہ فرق نہ آيو“.

مخدوم جهانيہ ڪي وچ ۾ آڻي، تغلقن پنهنجي طاقت جو ڀرم برقرار رکيو. سال ١٣٨٨ع ڪان پوءِ دهلي سلطنت ٽڪرا ٽڪرا ٿي وئي. سمن جي سلطنت دنيا جي نقشي تي نروار ٿي. اينڊڙ هڪ صدي تائين سنڌ، ڪنهن مکيہ معرڪي ۾ ملوث نہ ٿي. ڪجهہ غير اهم جنگين جو ذڪر گذريل صفحن ۾ ڪيو ويو آهي.

پندرهين صديءَ جي آخر ڌاري سنڌ ۽ هرات ۾ لڙاين جي ابتدا ٿي. ابتدا ۾ ارغونن بهادر خان کي شڪست ڏني، شهر ”سبي“ تي قبضو ڪيو. مختصر مدت ۾ دريا خان هي شهر واپس ورتو ۽ ارغونن کي عبرتناڪ شڪست ڏني وئي. فيروز جي حڪومت جي ابتدا ۾، ارغونن ”سبي“ ۽ ٻين شهرن تي وري قبضو ڪيو (٢٠). سنڌ تي باقاعده حملي ڪان اڳ، شاه بيگ ارغون ننڍا ننڍا حملا ڪري، سنڌين کي خوفزده ڪرڻ شروع ڪيو. ١١ محرم ٩٢٧ھ تي ارغونن، ننگر ٺٽي ۾ اچي دريا خان کي للڪاريو. اڳ سنڌ جي اڳواڻن ۾ اتحاد هو، ان ڪري قنڌار جي سرحد تي دريا خان سوڀ پاتي. هاڻي سمن جو سڄو شيرازو منتشر هو، ان ڪري سنڌ جو هي سورهيہ، پنهنجي تختگاه ۾ بہ ڪاميابي حاصل نہ ڪري سگهيو. پوءِ بہ ارغون ميدان جنگ تي، کيس ناڪام بنائڻ ۾ ڪامياب نہ ٿيا. آخرڪار کيس حيلي بهاني سان گرفتار ڪري شهيد ڪيو ويو!

ڄام صلاح‌الدين سمن، جاڙيڄن ۽ سوڍن جو ڏهہ هزار لشڪر گڏ ڪري، ارغونن سان مقابلا ڪيا. ڪيس راهہ ڪنگهار جي مدد حاصل هئي (٢١). هن جنگ ۾ ڄام جي لشڪر ڀيهي لڙائي ڪئي. ليڪن سندس پٽ هيبت خان ۽ خود سندس شهادت، ارغونن کي همٿ ۽ سوڀ حاصل ڪئي. ان بعد بزدل فيروز چاليهہ هزارن جو لشڪر گڏ ڪري، بدين طرف شاهہ حسن ارغون کي للڪاريو. هڪ ڏينهن جي جنگ ۾ ويهہ هزار انسان مارجي ويا.

هن عنوان ختم ڪرڻ کان اڳ، مناسب ٿيندو، تہ ذڪر هيٺ آيل دور جي مکيہ فوجي مرڪزن، جنگي طور طريقن ۽ هٿيارن بابت مختصر ذڪر ڪجي. سمن جي دور ۾ عمر ڪوٽ، نصرپور، ٺورو، ڪلان ڪوٽ، رتو ڪوٽ، سيوهڻ، نيرون ڪوٽ، سبي، بکر ڪوٽ ماڇي، چانڊڪہ، باغبان، ٺٽو، فتح پور، تلتي ۽ بدين اهم فوجي مرڪز هئا. هتي قلعا ۽ ڪوٽ هئا، جتي فوج جو مناسب تعداد موجود هوندو هو. اڪثر سمان سلاطين اقتدار جي واڳ وٺندي، سرحدي شهرن ڏي ويندا هئا ۽ اتي بچاءُ ۽ دفاع بابت خاص حڪم ڏيندا هئا. متعدد بادشاهن بکر ۾ وڃي، فوجي انتظام رکيو. ڄام ننڊي جي دور ۾ اتي دلشاد مقرر ڪيو ويو. ارغونن سنڌ فتح ڪرڻ بعد، سمن جي هر اهڃاڻ ۽ علامت کي ختم ڪيو. شاهہ بيگ بکر جي پوري بناوت کي ڊاهي، نئين سر اڏڻ جو حڪم جاري ڪيو (٢٠٢). اوڀارين سرحدن تي امن امان هوندي، بہ ڄام سنجر قلعا ۽ ڪوٽ اڏائي، ڪجهہ مکيہ قبيلن کي اتي رهايو هو.

سمن جي دور ۾ سنڌي ماڻهو ميداني جنگ کان علاوهہ بحري ميدان تي بہ لڙائي ڪرڻ ۾ قابل هو. فيروز تغلق جي حملي وقت،

ڄامن ننگر ٺٽي ۾ قلعي بند ٿي لڙائي جاري رکي. اِن کان علاوه ڪاهيون کوٽڻ، به ان دور جي جنگي طريقي ۾ شامل آهي. سنڌي لشڪر تغلقن جا بحري ٻيڙا ناس ڪيا، ليڪن شاه حسن ارغون سان وڙهندي، ڄام فيروز جو لشڪر ناڪام ٿيو. مير معصوم لکي ٿو:

"لشڪر جي درياه لنگهڻ وقت مالڪ وزير ۽ ڄام فيروز جو نائب شيخ ابراهيم ڪجهه لشڪر ساڻ وٺي، سامهون اچي دنگيون ڪوليون ۽ توبچن ۽ تير اندازن سان ڀريل ڪي ٻيڙيون، رستي جي منهن تي آڻي روڪڻ لڳا".

مؤرخن ٺلتي وٽ ٿيل لڙائي، جو ذڪر ڏاڍي دلچسپ انداز ۾ ڪيو آهي:

"سهتا ۽ سوڍا ماڻهو جيڪي اتي حاضر هئا، تن ٺهراءُ ڪيو ته جيستائين جان باقي هوندي، تيستائين لڙائيءَ تان هٿ نه کڻنداسون...

"انهيءَ جنگ ۾ سوڍن ماڻهن عجيب لڙائي ڪئي، ۽ مقابلي جي ميدان ۾ ڏاڍي مڙسي ڏيکاري، ۽ ٻهڪ ڪري، انهن مان گهڻا جوڌي سوڍي جي پاءُ رنمل سان گڏ ڪسي ويا".

بدين طرف ٿيل ارغونن ۽ فيروز جي آخري جنگ جو ذڪر ڪندي، مير معصوم نهايت تعجب سان، سنڌي جنگي طور طريقي بابت لکيو آهي ته:

"انهن ماڻهن جڏهن مغلن جو لشڪر ڏٺو ته سڀني هڪدم گهوڙن تان لهي، مٿن تان پڳون لاهي، چادرن جون ڪنڌون هڪٻئي سان ٻڌي، جنگ شروع ڪئي. سنڌ ۽ هند جي ماڻهن جو اهو قاعدو آهي ته، جڏهن پاڻ ڪسڻ جو فيصلو ڪندا آهن، تڏهن گهوڙن تان لهي، مٿا اگهاڙا ڪري، چادرن ۽ ڪمر بند هڪٻئي سان ٻڌندا آهن"(٢٣).

سمن جي دور جي جنگي حرفتن ۽ طورطريقن جو اڀياس ڪندي، ڪجھ اهم حقيقتن کي نظرانداز نہ ڪرڻ گھرجي. هڪ روايت آهي تہ:

"سمان ۽ سومرا، ٻہ ڳالهيون ٻارين،
وار نہ ڪن عورت تي، پکي پٺ نہ وجن"(٢٤).

معنيٰ تہ سمن ۽ سومرن ميدان جنگ تي، عورت جي عزت جو خاص خيال رکيو، ۽ لڙائي مان پکل سپاهہ جي پٺيان وڃڻ بہ انهن جو شيوو نہ هو. سمن سلطانن هر ڀيري سنڌ جي دفاع جي جنگ پاڻ لڙي، تاهم ضرورت وقت انهن ڀاڙيسري قومن کان، مدد وٺڻ ۾ بہ عيب نہ سمجھيو. غنيم جي حملي وقت، سمان سلاطين ٻيٽل فصل کي، ناس ڪرائي ڇڏيندا هئا. فيروز جي ٻهرين ڪاهہ ڀيري ائين ڪرڻ سان، سنڌين کي مثالي سوڀ تي هئي، جڏهن تہ ٻئي حملي وقت تغلقن پکل فصل تي قبضو ڪري، پنهنجي مرضي ۽ خواهش موجب سمن تي معاهدو مڙهيو هو. بلاشبہ وطني دفاع ۾، قومي ٻڌي مکيہ ڪردار ادا ڪري ٿي. ارغونن جي سنڌ ۾ ڪيل فتوحات کي، هتان جي قوت ۽ گھرو تڪرار وڌي هٿي ڏني. تاهم اهل سنڌ جي شڪست جو سبب ڏيندي، مير علي شير لکي ٿو:

"سنڌي ماڻهو ۽ سنڌن گھوڙا؛ ڪلاهہ پوش مغلن جي هيبت کان، ٻهرئين ئي دفعي تاهہ ڪائي پٺي ويا"(٢٥).

زرهہ، تيرڪمان ۽ تلوار سان ليس ٿي، پندرهين ۽ سورهين صدين جا سنڌ واسي، پنهنجي دشمن کي قلعي بند ٿي يا وري ڪاهيون ڪوني للڪاريندا هئا. سلطنت هند هاٿي ميدان جنگ تي ڪتب آڻيندي هئي، جڏهن تہ سنڌ ۾ گھوڙو ڪري لڙائي واسطي

گهوڙا استعمال ۾ ايندا هئا. هن دور ۾ گجرات، وجيه نگر ۽ دکن ۾ بارود ۽ آتشي هٿيار پهچي چڪا هئا(٢٦)، تاهم سنڌ ۾ ان زماني جي هي نئين جنگي دريافت اڃا نه پهتي هئي.

سمن جي دور ۾ سهتا، سوڍا، ڌهر، ڏاريجا، ماڇي ۽ سمان مارشل قبيلن جي روپ ۾ ظاهر ٿين ٿا. ارغونن ملڪ وٺڻ بعد، هنن قبيلن جو قتل عام ڪرايو. هن زماني جي جنگي اپياس ڪندي دريا خان، امير قيصر، ڄام انڙ، ڄام بابينو، ڄام تماچي، ڄام سارنگ، دلشاد، جوڌو سوڍو؛ موٺن خان، محمود خان، رنمل سوڍو، شيخ ابراهيم، هيبت خان، ڄام صلاح الدين، ماڻڪ، شيخ ابراهيم، مخدوم بلاول ۽ سندس خليفا — وطن دوست، دلير، سورهيه ۽ فوجي ماهر طور تاريخ ۾ نمايان ڏسجن ٿا. جڏهن ته قاضي قادن ۽ ڄام فيروز — بزدل ۽ ڪانئر توڙي وطن فروش جي روپ ۾ ظاهر ٿين ٿا.

عدالتي سرشتو: سمن جي سلطنت ۾ عدالتي سرشتي جا ٻه مکيه شعبا هئا. هڪ طرف عدالتي ضابطي کي، اسلامي شريعت سان روشناس ڪيو ويو، ۽ ٻئي طرف سنڌ جي سماجي ڍانچي ۽ قاعدن ڪانئن پڻ مدد ورتي وئي. مقامي نوعيت جا معاملا ۽ ننڍا ننڍا ڏوه، هيٺين سطح تي راڄن جا چڱا مڙس ۽ قبيلن جا سربراه، پاڻ پتيندا هئا ۽ فيصلا ڪندا هئا. هي طريقو سنڌ جي ٻهراڙين ۾، اڄ سوڌو رائج آهي. جيتوڻيڪ ويهين صديءَ جو سنڌي سماج گهڻي حد تائين تبديل ٿي چڪو آهي، تاهم اڄ به سماٽ قبيلن جو سنجيده معاشرتي مطالعو، ان ڏس ۾ اسانکي گهڻو مواد مهيا ڪري سگهي ٿو. سمن جي دور ۾ هتان جو سماج ڪافي پر امن هو، ڇو ته سنڌ ۾ اتر ۽ اولهه جي قومن جا اثرات اڃا نه پهتا هئا. قتل،

خونريزي ۽ ڪاروڪاري ڪري، خون ڪرڻ سنڌ ۾ مغل دور جا آثار ۽ نشان آهن. ان کان اڳ هتي انساني قتل، وڏو جرم، ڏيهه ۽ پاپ سمجهيو ويندو هو. مقامي سماجي ضابطن کان علاوه، سمن سلطانن پنهنجي عدالتي سرشتي کي منظم ڪرڻ لاءِ، اسلامي شريعت ۽ قانون کان پڻ مدد ورتي. مير علي شير جهڙن دور جي ڪجهه قاضين جا اعلا رڪارڊ ڪيا آهن، جنهن ڪي اسلامي قانونن ۽ فقه تي مڪمل عبور حاصل هو. قاضين جو انتخاب عام طرح اعليٰ تعليمي ادارن جي استادن ۽ عالمن مان ڪيو ويندو هو. اسلامي عدالتي سرشتو، هن دور ۾ جام نندي جي وقت اوج ڪي پهتو.

مؤرخن سمن سلطانن جي عدالتن ۽ انصاف بابت لکندي: جام علي شير، جام خيرالدين، جام سنجر ۽ جام نندي، جي وڏي واکاڻ ڪئي آهي. جام خيرالدين جي عدل ۽ انصاف بابت ٻڌايو ويو آهي ته:

”هو هڪ ڏينهن سير تماشي لاءِ نڪتو، ۽ هڪ ڪنڊ ۾ ڪجهه هڏا پيل ڏسي، ٿورو وقت بيهي، حاضرين ڏانهن منهن ڪري چيائين ته ’ڪي مظلوم آهن، جي انصاف گهري رهيا آهن‘. جاچ مان معلوم ٿيو ته ست سال اڳ هتي گجرات جو هڪ قافلو لٽيو ويو هو ۽ ماڻهو ماريا ويا هئا. هن چورن کان مال چڏائي، وارثن ڏانهن موڪليو، ۽ قاتلن کان قصاص ورتو“ (٢٧).

جام علي شير کي به عادل سڏيو ويو آهي. تاريخ ۾ جام سنجر جي عدل پروري مشهور آهي. سندس دور ۾ بکر جي قضا جي عهدي تي، قاضي معروف مقرر ڪيل هو. هو صاحب عدالت هلائيندي، ٻنهي ڌرين کان رشوت وٺندو هو. جام سنجر

هي شڪايت ٻڌي ، تڏهن ڪيس تني طلب ڪيائين . پڇا ڪرڻ تي قاضي جواب ڏنو، ته هائو آءٌ ٻنهي پارتين کان پيسه وٺان ٿو. اجا ته شاهد تڪڙ ۾ نڪري وڃن ٿا، ورنه انهن کان به خرچي وٺان ها . رشوت کائڻ بابت قاضي وضاحت ڪندي ٻڌايو، ته عيالدار آهيان ۽ پگهار مان پورت نه ٿي ٿئي (٢٨). ڄام سنجر هي قصو ٻڌي قاضي معروف کي انعام ڏنا ۽ سڄي ملڪ ۾ ملازمن جي تنخواه وڌائڻ جو حڪم ڏنو. ڄام ننڊي جي دور ۾ عدالتي سرشتي ۾ وڏيڪ سڌارا آندا ويا ۽ ان کي اسلامي قانون جي تابع بنايو ويو. ڄام صلاح‌الدين جي دور ۾ قاضي نعمت‌الله، ۽ ڄام ننڊي جي حڪومت ۾ قاضي عبدالله ۽ اچ جي قاضي محمد وڏو نالو ڪڍيو.

سمن بادشاهن مکيه شهرن ۾ عدالتون قائم ڪيون. ننگر ٺٽي ۾ چيف جسٽس (وڏو قاضي) رهندو هو، جيڪو ڪورٽ هلائڻ کان علاوه اهم ديني مسئلن، تي وقت جي حاڪم کي صلاحون ۽ مشورا پڻ ڏيندو هو. هن دور جا قاضي تواڙي حاڪم انصاف پسند ۽ خدا جو خوف رکندڙ هئا. انصاف ۽ عدل کي پن ڏوڪڙن تي نيلام ڪرڻ گهٽو پوءِ جو قصو آهي. سمن جو دور نفسانفسي ۽ وٺ پڪڙ کان آجو هو. خدا جو خوف موجود ۽ انسانن جو وقار اڃا قائم هو. ممڪن آهي ته ڪن محققن لاءِ ڄامن جي عدل پروري، متعلق ڏنل هي مثال اعتبار جوڳا نه هجن. ليڪن صدي ڏيڍ پوءِ مغلن جي هڪ حامي مؤرخ ميرڪ يوسف، ڄام خيرالدين جي انصاف جو مثيون ذڪر ڪندي، پنهنجي دور ۾ سنڌ اندر ظلم ۽ ناحق بابت هن ريت اظهار راءِ ڪيو هو:

"هن وقت حالت اها آهي، جو سيوهڻ جا مظلوم اڄا تائين جيئرا ويٺا آهن ۽ احمد بيگ‌خان توڙي سندس پاءُ پيشي عيش پيا ڪن"(٢٩).

ياد رهي ته ان وقت احمد بيگ، سيوهڻ سرڪار تي شاه جهان پاران نيابت ڪري رهيو هو.

تعليم: سمن بادشاهن رياستي سطح تي، تعليم ۽ تحصيل جي خوب سرپرستي ڪئي. تاريخ ۾ هنن بادشاهن جي علم دوستي ۽ عالم نوازيءَ جا ڪيئي مثال موجود آهن. عربن جي فتح بعد هتان جي تعليم ۽ تدريس ۾ تبديلي آئي. سنڌ جو تعليمي طريقو، به باقي اسلامي دنيا وانگر قائم ڪيو ويو. سومرن ۽ سمن جي دور تائين، نصاب ۾ مختصر ڦير ڦار ٿي. تاهم عربي زبان، ڪي درس ۾ اهم رتبو حاصل رهيو. ان دور ۾ استاد ۽ عالم اهوئي[٩] هو، جهڪو اديب ۽ اهل قلم هو. جنهن بزرگ مدرسو، مڪتب ۽ خانقاه هلائي ٿي، ان صاحب تعليم جي واڌاري سان گڏ علمي ۽ ادبي خدمت به ڪئي ٿي. مولائي شيدائي مرحوم جو رايو آهي، ته عربن ۽ سومرن جي دور ۾، مسجد درسگاه جو ڪم ڏيندي هئي، ليڪن سمن حاڪمن مدرسن لاءِ جدا جايون جوڙايون، جتي وڏي رتبي جا عالم ۽ محدث تعليم ڏيندا هئا (٣٠). سنڌ ۾ بلاشبه ڇهن صدين کان مناسب ۽ معقول، ديني توڙي دنيوي تعليم جو بندوبست هو. سومرن جي زوال ڌاري ابن بطوطه، سيوهڻ ۾ اعليٰ تعليمي درسگاهن جو ذڪر ڪندي، اتي جي استادن ۽ عالمن جو به ذڪر ڪيو آهي. انهن مان اڪثريت جو واسطو ٻاهرين دنيا سان هو. ان بعد جامن پنهنجي ٻن صدين جي حڪومت دوران، تعليم جي شعبي تي گهڻو ڌيان ڏنو ۽ ان کي ترقي وٺرائي. قديم عالمن کان جديد محققن تائين، هن دور ۾ ٿيل تعليمي واڌاري بابت ساراه ڪئي وئي آهي. هن زماني ۾ سيوهڻ، ٻکر، ٺٽو، درٻيلو، ٺلتي، ڳاها، پيرلوه، هالڪنڊي، نصرپور، اگهاماڻي، عمرڪوٽ ۽ باغبان — اهم

علمي ۽ تعليمي مرڪز هئا . ڊاڪٽر انصار زاهد ذڪر هيٺ آيل زماني ۾ تعليمي اوسر بابت لکي ٿو:

"دهلي سلطنت جي دور ۾ تعليم ۽ تربيت جي همت افزائي ٿي . ان دور ۾ سيوهڻ ۾ "محمدي خانقاه" اهم تدريسي مرڪز ڄمجي ٿي . سمن سردارن کي حڪومت تغلقن جي زماني ۾ ملي ، انهن پڻ علم - ادب جي سرپرستي ڪئي . ڄام سنجر ۽ ڄام نظام‌الدين عالمن جي وڏي خدمت ڪئي . ڄام ننڊي ٻاهرين دنيا جي عالمن کي گهرايو ۽ کين وڏ ۾ وڏ سهوليتون ڏنيون" (۳۱).

وچئين دور جي ماخذن جي پڙتال ڪندي ، خبر پوي ٿي ته سمن سلطانن، تعليم جي واڌاري ۾ سٺي دلچسپي ڏيکاري هئي . ڄام تماچي ، ڄام سڪندر (ثاني)، ڄام سنجر ، ڄام ننڊي ۽ دولهه درياخان – مڪتبن ۽ مدرسن جي خوب سرپرستي ڪئي . هنن حاڪمن استادن جو مان مرتبو بلند ڪيو ۽ خانقاهن ۽ مدرسن لاءِ وڏيون رقمون مهيا ڪيون . ڄام تماچي دهليءَ جي قيد مان آزاد ٿي نٽي پهتو ، تڏهن هن حماد جماليءَ جي خانقاه ۽ درگاه لاءِ ڪري رقم فراهم ڪئي . ان سان گڏ مڪليءَ جي جامع مسجد لاءِ به فنڊ مهيا ڪيا ويا . شيخ حماد جمالي هن دور جي وڏي علمي شخصيت آهي . پاڻ هميشه حجري ۾ منهن ڍڪيو ويٺو هوندو هو . شاگرد حجري جي ٻاهران وهندا هئا ، ۽ شيخ اندران ويهي کين درس ڏيندو هو . ان ريت ڄام صلاح‌الدين پڻ تعليم ۽ تدريس ۾ دلچسپي ڏيکاري . سمن جي ابتدائي زماني ۾ سيد محمد شيراز کان سنڌ پهتو . سندس پٽ سيد احمد به ساڻس گڏ هو . هنن پنهي بزرگن صوبي سيوهڻ ۾ مدرسو قائم ڪيو ۽ علم جي ڦهلجڻ ۾ اهم ڪردار

ادا ڪيو. سيد محمد جي وفات کان پوءِ سيد احمد مستقل طرح ٺٽي ۾ قيام ڪيو. هنن بزرگن سان گڏ حافظ شيرازي به سنڌ ڏي آيو ٿي، ليڪن وطني ڪشش سبب ٿورڙا ڏينهن رهي واپس موٽي ويو. سيد احمد جو هڪ پٽ جعفر گجرات ويو ۽ اتي ديني ۽ درسي شغل جاري رکيائين. سندس پيو پٽ پير مراد شيرازي (وفات ٨٩٣هه/١٤٨٧ع) ٺٽي گذريو. سيد احمد جو ٽيون پٽ سيد علي اول (وفات ٨٧٧هه/ ١٤٧٢ع) هو، جنهن جو پٽ سيد جلال هو. سيد جلال تفسير، حديث، فقه ۽ ٻين علمن ۾ اڪابر هو. سڄي ڄمار پاڙهيندي گذاريائين. سندس وفات ٩٠٣هه/١٤٩٧ع ۾ ٿي. جنهن زماني ۾ سيد احمد ٺٽي آيو، ان وقت سندن ملاقات قاضي نعمت الله ٺٽويءَ سان ٿي. قاضي پنهنجي زماني جي اهم علمي شخصيت ٿي گذريو آهي.

هن دور ۾ جيئن ته گجرات ۽ سنڌ جو ويجهو واسطو هو، انڪري ٻنهي رياستن ۾ عالمن جي اچ وڃ به جاري رهي. سيد جعفر ٺٽي مان گجرات ويو، جڏهن ته ڪاٺياواڙ مان علاءالدين منگلوري سنڌ پهتو. هن هڪ ڪتاب "الزبدة" لکي ڄام سڪندر شاه (ثاني) جي نالي معنون ڪيو. هي ڪتاب ورهين تائين هتي جي نصاب ۾ شامل رهيو. مؤرخن ڄام سنجر جي علم نوازيءَ جي وڏي تعريف ڪئي آهي. پاڻ هميشه عالمن، صالحن ۽ درويشن جي دلجوئي ۽ خدمت ڪندو هو. ان بعد سنڌ جي حڪومت ڄام نندي جي حوالي ٿي. ڪيس ابتدا کان ڪري عالمن ۽ علم سان محبت هئي. مير معصوم لکي ٿو:

"ابتدا ۾ ڄام نظام الدين علم جي طلب ڪندو هو. مدرسن ۽ خانقاهن ۾ گذاريندو هو ۽ نهايت نهٺو، خليق، وڏڙ صفتن ۽ سهڻن

اخلاقن سان موصوف هو. ڪمال درجي جي زهد ۽ عبادت جو مالڪ هو".

تاريخون ۽ تذڪرا ڪيئي عالمن جي نشاندهي ڪن ٿا، جن هن حاڪم جي زماني ۾، سنڌس ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ علم جي آبياري ڪئي. سوين استادن هزارين شاگردن کي درس ڏنو ۽ سندن علمي اڃ اجهائي. هر ننڍي وڏي شهر ۽ قصبي ۾ درسگاهه هئا، جن کي سرڪاري سرپرستي حاصل رهي. تدريس ۾ مشغول بزرگ روحاني طرح به وڏي رتبي جا مالڪ هئا. ڏيهي عالمن کان علاوه، ڄام ننڍي پرڏيهي استادن جي به همت افزائي ڪئي ۽ انهن پنهنجا شهر ڇڏي سنڌ ۾ مدرسا کوليا. ڪتابن ۾ هن دور ۾ ٿيل علمي ترقيءَ جا ڪجهه مثال محفوظ آهن. قاضي عبدالله هن دور جو وڏو عالم هو. هي سيوهڻ جي عباسي خانداڻ مان هو. سالن تائين طالب العلم هر خميس جي ڏينهن، سندس مقبري تي حاضر ٿي، ڪسب ڪمال ۽ قلب ۽ ذهن جي ڪشادگي واسطي دعائون گهرندا هئا. علامه جلال الدين (وفات: ١٥٠٢ع) جي گهرائڻ لاءِ، سفر جو خرچ ڏانهس موڪليو ويو. ليڪن کيس موت مهلت نه ڏني ۽ هو سنڌ پهچي نه سگهيو. البت سندس ٻه ناليرا شاگرد مير معين ۽ مير شمس دارالحڪومت ٺٽي پهتا. هنن عالمن هت رهي ديني ۽ دنياوي علم، جي واڌاري ۾ وڏو حصو ورتو. ڄام ننڍي جي دور ۾ ئي شيخ عيسيٰ برهانپوري لنگوٽي هندستان (سي - پي) کان ٺٽي پهتو. هن ساموئي ۾ پنهنجو مدرسو هلايو. سندس هجري کي وقت جي اهم درسگاهه مڃيو ويو آهي. ان دور جو بهترين استاد علامه نعمت الله عباسي سندس شاگرد هو. هن دور جي تعليمي اپياس ڪندي، اسانکي شيخ حسين صفائي (وفات: ١٥٢٣ع) کي به ياد ڪرڻ گهرجي.

سورهين صدي شروع ٿيڻ سان، وچ ايشيا ۾ تبديلين جو عمل شروع ٿيو. ان صورتحال ۾ اتان متعدد عالمن اچي سنڌ ۾ پناه ورتي. محدث عبدالعزيز ابهري ۽ سندس پٽ مولانا محمد ۽ اثيرالدين، ان پس منظر ۾ هن ملڪ ۾ پهتا. هنن بزرگن کي دريا خان جي سرپرستي حاصل ٿي. اهڙي طرح پاڻ ”ڳاها“ ۾، اعلا پايي جو درسگاه جاري ڪيائون. ميان عبدالعزيز جي وفات ڳاها ۾ ٿي (٣٢).

هي ته اهي چند نالا آهن، جي محققن جي طفيلي محفوظ رهيا. بي صورت ۾ ٻن صدين جي سمن جي حڪومت دوران، سوين پلارن خدمتون سرانجام ڏينديء تعليم ۽ تحصيل جي واڌاري لاء پاڻ پتوڙيو هوندو. هن مطالعي ۾ ٿي وڏيڪ عالم ۽ اڪابر، ۾ شامل ٿيڻ گهرجن، جن مثالي تعليمي خدمتن سبب، تاريخ جي صفحن تي اڻ مٽ نشان ڇڏيا آهن. مخدوم بلاول باغبان ۾ درس ۽ تدريس جو شغل جاري رکيو. جمالي دهلوي (وفات: ١٥٣٦ع) سان ملاقات ڪئي هئي. هن پنهنجي ڪتاب ”سيرالعارفين“ ۾ سندس ذڪر عزت ۽ احترام سان ڪيو آهي. ڄام بايزيد ۽ ڄام ابراهيم، ملتان ۾، ۽ اچ ۾ مدرسن جو بنياد رکي، عالمن ۽ اديبن جي خوب سرپرستي ڪئي.

جيئن مٿي ذڪر ٿيو ته سمن ڄامن، تعليمي سرگرمين لاء الڳ تعميرات ڪيا ۽ انهن لاء رقمون فراهم ڪيون. مڪتب، مدرسو ۽ خانقاه، هن دور ۾ علم جي سکيا جا مرڪز هئا. ڪٿهن ڪٿهن مسجدن سان متصل حجرا، ۾ شاگردن جي تحصيل لاء ڪتب ايندا هئا. هن زماني جا استاد وڏا عالم ۽ اڪابر هئا. اهي پڙهائي سان گڏ درسي ڪتاب ۾ تيار ڪندا هئا، ته انهن تي شرحون ۾ لکندا هئا.

علامه عبدالعزيز ۽ علاؤالدين منگلوري ، سونهارن جي ان ساٿ ۾ شامل هئا. نصاب ۾ منقولات کي معقولات تي ترجيح حاصل رهي، نقلي علمن ۾ قرآن پاڪ ، تفسير، قرائت، حديث ۽ فقه پڙهايو ويندو هو. جڏهن ته عقلي علمن ۾ فلسفي، طب ، منطق ۽ ادب جي تعليم شامل رهي. درسي نصاب ۾ ماهر جاڻو ۽ استاد، مدرسن ۽ مڪتبن ۾ سبق ڏيندا هئا. جيتوڻيڪ سمن جي آخري دور ۾ وچ ايشيا ۽ ايران جي عالمن جي اچڻ، سان سنڌ ۾ فارسي ادب جو چرچو ٿيو ۽ هتي حافظ، سعدي، خيام، رومي ۽ فردوسي ، جا ديوان ۽ شعر به پهتا؛ تاهم هن دور جي ڪوس علمي احوال مان خبر پوي ٿي ته ”عربي“ زبان درباري توڙي درسي حيثيت ۾ ڇانيل رهي (٣٣).

بلا شبه سنڌ جي سمن سلطانن ديني ۽ دنيلوي علومن جي واڌاري لاءِ بهترين موقعا مهيا ڪيا. تڏهن ۾ انهن سائنسي علومن لاءِ ڪا همدردي نه ڏيکاري. انهن نه ته رصدگاهن جي قيام ۾ دلچسپي ورتي، ۽ نه وري تجربيگاهن جي ٺاهڻ لاءِ رقمون ڏنيون. ان دور ۾ مسلم دنيا خاص ڪري وچ ايشيا ۽ ايران ۾ حاڪمن ۽ بادشاهن سائنس جي واڌاري ، لاءِ خاص فند مهيا ڪيا ۽ حڪيمن ۽ سائنسدانن جي سرپرستي ڪئي، توڙي جو سياسي ميدان تي هنن وڏا ظلم ڪيا ۽ بربادي ڪيائون!

معاشي ۽ اقتصادي احوال: تاريخ جو احوال ڪندي معلوم ٿئي ٿو، ته سومرن جي آخري زماني ۾ ، سنڌ جي اقتصادي ابتري پيدا ٿي. محمد حسين پنهور جي راءِ موجب، سومرن جي زوال ۾ سنڌو درياه اهم ڪردار ادا ڪيو. درياه جي رخ تبديل ٿيڻ سبب معاشي صورتحال نازڪ ٿي وئي. سمن ۽ تغلقن جي طويل ڇڪتاڻ

سبب، سمن هتان جي اقتصاديات تي خراب اثر پيا. فيروز تغلق سنڌ ۾ داخل ٿيو، تڏهن فصل ناس ڪيا ويا ۽ ان ريت عام انسان جي جيوت تي خراب اثر پيو. فيروز تغلق ۽ ڄام تماچي صلح ڪيو، تڏهن سنڌ جي روزمره جي جيوت ۾ استحڪام پيدا ٿيو، ليڪن ان سان گڏ هن خطي تي ٻي انداز ڏن مڙهڻي ويو. دهلي سلطنت ڪمزور ٿي ختم ٿي، تڏهن حقيقي معنيٰ ۾ سنڌ جي ماڻهن سک جو ساه ڪنيو. ان بعد سمن حاڪمن پنهنجي سياسي بصيرت، وطني حب ۽ ملڪي محبت سان – هن ملڪ جي ترقي ۽ ڀلي لاءِ قدم کنيا. انهن واپار کي وسعت ڏني، صنعت ۽ حرفت کي فروغ ڏنو ۽ آبپاشي ۽ زراعت جي واڌاري طرف پيش رفت ڪئي.

هتان جي عوام جي اڪثريت جو گذر سفر زراعت، محنت مزدوري، هلڪين صنعتن، مڇي مارڻ ۽ چوپايي مال ڌارڻ تي هو. واپار ۽ ملازمتن ۾ تمام گهٽ ماڻهن دلچسپي ورتي ٿي. سمن جي دور ۾ ننڍن توڙي وڏن شهرن ۽ قصبن ۾ ڪپڙي جي صنعت چنبي ۽ ڪاشيءَ جي حرفت کان علاوه اجرڪ، ڪٽا ۽ کيس ٺاهڻ جا اڏا موجود هئا. درياهي صنعت به اوج تي هئي. ڪيهه، انلج ۽ نيرجام ٿيندو هو، جن کي ٻاهر موڪليو ويندو هو. هن زماني ۾ صنعت توڙي تجارت تي مقامي مسلمان ڇانيل هو. هندن جو واپار تي قبضو مغل دور جو اهڃاڻ آهي. ٺٽو، عمرڪوٽ، نصرپور، ٻکر، سيوهڻ، ڪنڀارو، جوڻ ۽ ٻين وغيره اهم واپاري، صنعتي ۽ تجارتي مارڪ ڏڄن ٿا. سمن بابت جيڪو مواد ملي ٿو، ان مان خبر ملي ٿي ته عام انسان جي جيوت سٺي هئي ۽ ماڻهو سک، ساڻت ۽ خوشحاليءَ واري زندگي بسر ڪندا هئا. سنڌ ۾ ڪاڏي پيتي جي شين جي

فراواني هئي ۽ ڪمي توڙي ڪاسبي پيٽ پري ڪاٺيندا هئا. ابن بطوطه لکي ٿو:

"هتي جي واه جي ڪناري تي، سواءِ گدرن جي ٻوڪ جي ٻي ڪابه شيءِ پوکي نه ٿي سگهجي. هن شهر جا ماڻهو (سموهڻ) جوئر ۽ جلبان جي ماني ٺاهي ڪائيندا آهن. هتي مڇي ۽ مينهن جو کير جام ملندو آهي".

هي شاهدي هڪ همعصر سياح جي آهي. سنڌس بيان ڪي اسين سنڌ جي پنهن خطن سان به لاڳو ڪري سگهون ٿا. سمان بادشاه سر زمين سنڌ جو اولاد هئا. ان ڪري اقتدار جي واڳ وٺندي، انهن پنهنجي ملڪ جي آبادي ۽ آبياري طرف ڀرپور ڌيان ڏنو. ميرمعصوم بکري، مير طاهرمحمد، ميرڪ يوسف، فريد بکري ۽ ميرعلي شير قانع، نه ته سمن جا درباري مؤرخ هئا، ۽ نه وري هو سمن جي شاهي خاندان جا فرد هئا. ان ڪري ذڪر هيٺ دور جي اقتصاديات، بابت سندن رڪارڊ وڏي اهميت رکي ٿو. مير معصوم تمام ٿورن لفظن ۾ ٻڌائي ٿو ته: اڪثر بادشاه عوام ۽ سپاه جو خيال رکندا هئا، مسڪينن ۽ يتيمن توڙي عالمن ۽ صالحن کي هر وقت مدد ڪندا هئا. مسلمانن جي مال ۽ عزت جي حفاظت ڪندا هئا، سندن دور ۾ ملڪ ۾ وڏي رونق پيدا ٿي ۽ ٻاڻ رستن جي امن امان جو مناسب بندوبست ڪري، وڻج واپار کي وڏي هٿي ڏنائون (٣٤). هن رڪارڊ کي تسليم ڪندي، مشڪمروڊو، چيلاڻي ۽ ماڙيوالا توڙي ٻين ڏيهي ۽ پرڏيهي مؤرخن سمن جي دور ۾ معاشي بهتري ۽ سڌاري جي نشاندهي ڪئي آهي. ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته هر ملڪ ۾ وڻج واپار ۽ صنعت ۽ تجارت ۾ سياسي استحڪام اهم ڪردار

ادا ڪري ٿو. ڄام خيرالدين ۽ ڄام ننڍي سرحدي انتظام نيڪ ڪري، قافلن جي اچ وڃ کي تحفظ ڏنو. ان پس منظر ۾ مولائي شيدائي مرحوم لکي ٿو ته: سمن فرمان روائن ڌاڙيلن جي بيخ ڪني ڪري، جن واپارين جا مال سنڌ اندر لٽيا هئا، سي انهن گجرات تائين سندن وارثن کي ڌاڙيلن سميت پهچايا هئا. شين جي اگهن جي ڄاچ ڪرڻ لاءِ هرهڪ شهر ۾ ناظم مقرر ڪيا هئا (٣٥). ان ريت ڏيڍ صدي اڳ ڪئپٽن مئڪمرودو، سمن جي دور جي واپاري ڪيفيت جي زبردست واکاڻ ڪري ٿو. سندس راءِ ۾ جيئن ڄام اقتدار ۾ آيا، واپار پنهنجي اوج کي پهتو. ڪجهه حاڪمن واپار کي هيٺين منزل تان ڪڍي انتها تي پهچايو (٣٦). ساڳي طرح پروفيسر چيتن ماڙيولا، هن دور جي تجارت بابت مطمئن آهي. هن جو خيال آهي ته: سمن حاڪمن، سومرن جي پيٽ ۾ وڌي خود اعتمادي ڏيکاري ۽ انهن سڄي سنڌ تي سبي ملڪ تائين راڄ ڪيو. هن دور ۾ سنڌ جو واپار وڏي اوج تي پهتو (٣٧). هنن راڄن کي هٿي ڏيندي ڊاڪٽر ڇبلاڻي لکي ٿو: سمن ڏاڍي سياڻپ سان ۽ سهڻي نموني حڪومت هلائي ۽ مجموعي طرح ڏسجي ٿو ته، هنن جي حڪومت ڏاڍي ڪارائتي هئي. هنن ڪيتري، ڪارخانن ۽ واپار جي همت افزائي ڪري صوبي کي ڪافي ترقي ڏياري؛ ڪيترائي نوان شهر آباد ڪيا. هنن جي راڄ ۾ ملڪ ايترو ته سکيو ۽ ستابو هو، جو ان کي مقامي تاريخ ۾ سونهري دور سڏجي ٿو (٣٨).

- سنڌ جو واپار سنڌو درياءَ، سمنڊ ۽ اهم رستن ذريعي ٿيندو هو. اٺ، پيڙا ۽ جهاز بار برداري ۽ ڪانڊاپي جو ڪم ڏيندا هئا. سمن جي دور ۾ وچ ايشيا، ايران، عرب دنيا ۽ گجرات سان وڏي پيماني

تهي حال جي سٺا سٺا جاري هئي. هن دور ۾ لاهري بندر وسطي، سنڌ جو باقي دنيا سان واپار ٿيندو هو. ابن بطوطه لکي ٿو ته:

”هي نهايت خوبصورت شهر سمنڊ جي ڪناري تي ٻڌل آهي ۽ دريا سنڌ پڻ ان جي پرسان اچي ٿو سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري. اصل ۾ هي شهر هڪ وڏو بندرگاه آهي. جتي يمن ۽ فارس جا جهاز ۽ واپاري تمام گهڻا اچن ٿا. انڪري هي شهر تمام مالدار آهي. هتي محصول تمام گهڻو وصول ڪيو ويندو آهي، جيڪو سٺ لک دينار آهي“ (٣٩).

لاهري بندر متعلق هي حوالو تڏهن جو آهي، جڏهن سمن، سومرن ۽ تغلقن ۾ ڇڪتاڻ جاري هئي. ان سمي بندر جي پيدائش دهلي سلطنت جي حوالي هئي. سمن جي اوج دوران هي بندر وڌيڪ وسيو، ۽ ان ريت سندس آمدني وڌائي، سنڌ جي خزاني کي مالا مال ڪيو ويو.

سمان سلاطين صنعت ۽ تجارت سان، گڏ زراعت جي واڌاري ۾ پڻ بيحد دلچسپي ورتي. همعصر ماخذن جي کوٽ سبب سمن، طرفان آبپاشي نظام ۾ آندل سڌارن ۽ ترقيءَ، بابت اڄ اسين گهڻو ڪجهه چئي نه ٿا سگهون. تڏهن به مليل مواد ظاهر ڪري ٿو، ته حاڪمن نهرون ۽ واه کوٽائي، هنن جي پوکي راهي وڌائي، ۽ ان ريت عام انسانن جي جيوت ۾ سڌارو آيو. هن دور ۾ دولهه درياخان هٿان جاري ڪيل پڻ واهن جو ذڪر ملي ٿو. هن امير ساڪري پرڳڻي ۽ ٺٽي جي آس پاس، زمين جي آباديءَ واسطي هڪ نهر کوٽائي، جنهنکي ”خانواهه“ سڏيو ويندو هو (٤٠). منڇر جي ذڪر ۾ پوکڻ جي ماڻهن کي ۽ ماڻهن جي پوري سان پڪو

بند ٻڌي، ڪاڇي جي زمين کي پاڻي پهچايو. انهيءَ اڳي ڄام آبادي ٿيندي هئي. درياخان هٿان هڪ وڏيڪ واهه جي اڏاوت بابت ميرڪ يوسف لکي ٿو: سنڌ جي حاڪم ڄام نندي جي زماني ۾ ڄاڪلا وزير کي درياخان سان گڏجي سيوهڻ موڪليو ويو، جنهن هتي باراني پاڻيءَ تي وهندڙ "ساوڻ واهه" جو افتتاح ڪيو (٣٣). ٻريچن کان اڳ سنڌ ۾ صدين تائين، ڪوهن تي نار چاڙهي ۽ هرلا هلائي، ٻنيون پوکيون وينديون هيون. ان ڪري وچين دور ۾ کوهه جي وڏي اهميت هئي. سمن ڄامن پنهنجي ملڪ ۾ کوهه کوٽائي زراعت کي فروغ ڏنو. ان ڏس ۾ ڄام سڪندر (اول) جو مثال ڏئي سگهجي ٿو. سندس دور ۾ جيڪي کوهه تعمير ٿيا، انهن تي لڳل ڪتبن تي هن جو نالو مليو آهي. انهن ڪتبن مان ظاهر ٿئي ٿو ته رعيت ڄام سڪندر مان خوش هئي. هي ڪتبو سنجرپور (رحيم يار خان) مان مليو هو (٣٤). هن مطالعي جي آئيني ۾ ڊاڪٽر ڇبلاڻيءَ جي راءِ بلڪل درست ڏسجي ٿي:

"جيڪي زمينون اڳ غير آباد هيون، سي به هاڻي چڱي طرح پوکيون ويون. اڻ پوکيل جو ڪو ڪثر مشڪل ملندو. هر هڪ ماڻهوءَ پنهنجي پورهئي ۽ قابليت سان ملڪ کي اهڙي آسودي حالت تي پهچايو، جيڪي حصا ويران هئا، اتي هاڻي رونق لڳي وئي، جڻ ته اتي ڪا نئين دنيا پيدا ٿي هئي".

ذڪر هيٺ آيل دور ۾ زراعت سيلابي، چرخي ۽ باراني طريقن سان ٿيندي هئي. هن دور ۾ بارش زياده ٿيندي هئي، ڪاهن ته ڪاڇي ۾ بند ٻڌي پاڻي محفوظ ڪيو ويندو هو. خريف جو فصل ڀلاڻ پل ٿيندو هو، جڏهن ته چيٽ جو مدار زياده سيلاب ۽

بارش تي هوندو هو. ناري جو خطو (عمرڪوٽ)، ڊيئين، ڊورڻ ۽ تلائن ۾ جام پاڻي هجڻ، سبب موجوده دور جي پيٽ ۾ وڌيڪ سرسبز ۽ آباد هو. همعصر سياحن جي تحريرن مان، ان جي تصديق ٿئي ٿي (٣٣). سمن جي زماني ۾ درياه سنڌ جو اولاهون پاسو، به ڪافي آباد ۽ وسيل هو. هزارين ات رات جو نار هڪلي، باغن ۽ پوکن لاءِ پاڻي مهيا ڪندا هئا. مير معصوم لکي ٿو:

"... اچي ڳاهن جي ڳوٺ ۾ باغبان تي حملو ڪيو. سنڌ جو هڪ عالم مخدوم جعفر، مرزا عيسيٰ ترخان ڪان روايت ڪندو هو ته هن حملي ۾ مغل هزار ته رکو ات ڪاهي ويا. جيڪي رات جو باغن جي نارن ۾ ڪم ڪندا هئا، ان شيءِ جو يا ان ملڪ جي آبادي جو اندازو هن مان لڳائڻ گهرجي...."

هن خطي ۾ ان جي پوک جام ٿيندي هئي. ميرڪ يوسف لکي ٿو: انهيءَ ڪاڇي واري پاسي تي ڏهون حصو ڏل وڌل هئي، جنهن مان نو حصا رعيت کي ۽ ڏهون حصو سرڪار کي ملندو ٿي. تڏهن به جام نندي کي هڪ لک خرار وصول ٿي ٿيا. لاڙ جو خطو وري کپهه ۽ ميون جي پيدائش سبب مشهور هو. صدين کان هلندڙ هڪ ڪهاوت ذريعي ان جي نشاندهي ٿئي ٿي:

"نرت نورائي، نار نصرپور، ڦر فتح باغ
لهي ڏس جوڻ، جت آهي کپهه جو واپار".

سڪا: سنڌ جي پنهنجي سڪي جو حوالو، راءِ خاندان ۽ برهمڻن جي راڄ ۾ ملي ٿو. جڏهن هباري خاندان بغداد کان الڳ ٿي حڪومت قائم ڪئي، تڏهن انهن منصوره مان پنهنجو سڪو جاري ڪيو. سومرن جي سڪي بابت هيل تائين ڪا به تحقيق نه ٿي

آهي. سمان سلاطين جي پنهنجي سڪي بابت، هيل تائين اسان جي ڄاڻ محدود هئي. تازي دور ۾ محترم عبدالله ورياه، هن ڏس ۾ مطالعي جي ڪوشش ڪئي آهي. ڪنهن به خاندان طرفان پنهنجو سڪو جاري ڪرڻ سان، سندن خودمختياري ۽ اقتصادي بهتري ظاهرٿئي ٿي. سمن بادشاهن پنهنجو سڪو به جاري ڪيو، ته پرڏيهي سڪي کي به چالو رهڻ ڏنو. سمن جي پنهنجي سڪي ملڻ، بعد سندن حڪومت، انتظام، خود مختياري ۽ معاشي توڙي ملڪي خوشحاليءَ، بابت مؤرخن پاران ڪيل تعريف جي تصديق ٿئي ٿي. هيل تائين ٿيل مطالعي دوران، صرف ڄام ننڊي ۽ ڄام فيروز جا سڪا منظر تي آيا آهن. مستقبل ۾ هن ڏس ۾ وڌيڪ معلومات جي اميد ڪري سگهجي ٿي. ورياه صاحب جي کوجنا جو خلاصو هن ريت آهي:

”ڄام نظام الدين جا سڪا ٽن قسمن جا آهن، تنهي جي لکڻي هڪجهڙي آهي، صرف ماپ ۽ وزن جو فرق آهي. ٽيئي سڪا ٽامي جا مليا آهن، جن جي هڪ طرف گول دائري ۾ ”سلطان ڄام نظام الدين“ ۽ ٻئي پاسي به گول گهيري ۾ سندس والد جو نالو ”ڄام صدرالدين“ اڪريل آهي. سڪن تي سن وغيره درج ڪونهي ۽ نه وري ضرب خانو ڄاڻايو ويو آهي. رسم الخط عربي ڏيکاري ٿي، ته ان وقت عربي ٻولي لکڻ جي ڪم ايندي هئي....“

”ڄام فيروز جا سڪا به ملن ٿا. سندس سڪا ٽامي ۽ چانديءَ جا سڪن ٽيل ۾ مليا آهن، جن جو وزن ڪجهه گهٽ آهي، سڪي جي هڪ طرف گول دائري ۾ ”ڄام فيروز شاهه“ ۽ ٻئي طرف سندس والد جو نالو ”سلطان نظام شاهه“ اڪريل آهي. سن درج نه آهن ۽ نه وري ضرب خانو ڄاڻايو ويو آهي. رسم الخط سا ڳي عربي اٿن“(٣٣).

خاطري آهي ته هي سڪا دارالحڪومت ”ٺٽي“ ۾ ضرب ٿيا هوندا . سمن جي حڪومت دوران، بيروني دنيا خاص ڪري گجرات، خانديش ۽ دهلي سلطنت جا سڪا به سنڌ ۾ رائج هئا . انهن جو تفصيل جدا جدا ڪتابن ۾ موجود آهي .

(ب) سماجي ۽ ثقافتي صورتحال

قبيلا ۽ ذاتيون: ڪنهن به دور جي قبيلن ۽ ذاتين جو اڀياس پڙهندڙن، ڪي ان زماني جي سماجي صورتحال جاڻڻ ۾ وڏي مدد ڪري ٿو. سمن جي دور ۾ ذاتين ۽ قبيلن جا ٽي مکيه گروپ ڏسجن ٿا: سمات قبيلا، عربي نسل ذاتيون ۽ باقي ننڍا ننڍا گروه ۽ جاتيون . اسلام کان اڳ ڪجهه سمن قبيلن جو ذڪر ملي ٿو، جن آخري هندو راجائن جي ظلم کان تنگ ٿي ، سنڌ جي فتح ۾ عربن جي مدد ڪئي هئي. سومرن سان سمن جي آخري معرڪي جي قيادت، ڄام هالي ڪئي هئي تاهم اقتدار انڑ جي حوالي ٿيو. ان بعد سمن ماڻهن گڏجي فيروزالدين انڑ کي ”ڄام“ جو لقب ڏنو. ڄام انڙ جو اولاد اڳتي هلي ”سمات“ جي سيني قبيلن ۽ ذاتين جو مکيه سردار بڻجي وينو. هن گروه ۾ — برفت، ٻلي ، لاکا، ڏاريجا، ڏهر ، سهتا، ڪوريجا، ڏاهري، انڙ ، راهو ۽ جوڻيجا — قبيلا اهم جاءِ والارين ٿا. سومرن کي ٻڻ نسلي مطالعي جي ماهرن، سمات قبيلن جي گروه ۾ شامل ڪيو آهي . سمن جي سلطنت شروع ٿيندي ئي ، حسب روايت سومرا عتاب هيٺ آيا. انهن پنهنجي ذات تبديل ڪري ڪئي، ڏوٻي ۽ ڌڪڻ سڏائي زندگي بسر ڪئي. سومرن جي شاهي خاندان گجرات طرف پناه ورتي ۽ پين خاندانن (سومرن) ٿر ۾ رهائش اختيار ڪئي. اهڙيءَ طرح سمن جي بادشاهي ختم ٿي ،

ته انهن ۾ گجرات ۽ ٿر ڏي رخ رکيو. ٿر جي پراڻهين علائقي ۾ هنن قبيلن، پنهنجي صديون پراڻي ڪلچر کي، اڃا تائين برقرار رکيو آهي. سماجي معاملن ۾ سومرن سخت گير پاليسي اختيار ڪئي، جڏهن ته سمن بادشاهن گجرات ۽ خانديش تائين مٽيون مائٽيون ڪيون. هنن قبيلن اقتدار وڃائڻ بعد هار سينگار کي ترڪ ڪيو ۽ ماتم کي ترجيح ڏني. شاه عبداللطيف ڀٽائي ان جو اظهار هن ريت ڪري ٿو:

ڪار ڪَرَ ڪراين ۾، سون اسان کي سَٽُوءِ،
ور جيڏين سين جُٽُوءِ، فاٿو فرحت پانيان!

سمن جي سلطنت ۾ اهم فوجي، سياسي ۽ انتظامي عهدن تي شاهي خاندان کان علاوه ٻين سماٽ قبيلن مان، ڀڻ ماڻهو ڪنيا ويندا هئا. ان جو هڪ مثال دولهه دريا خان جي روپ ۾ ملي ٿو. تحريري رڪارڊ موجب هو سيد زادو هو. سنڌ جي مقامي روايتن موجب، سنڌ جي هن عظيم سپه سالار ۽ سفارتڪار جو تعلق ”قبوليا“ گهراڻي سان هو. اهڙيءَ طرح صنعت، تجارت ۽ زمينون، سنڌ جي مقامي ماڻهن جي حوالي هئا. ارغونن پيداواري وسيلا ۽ سپاهه گيري، پنهنجن ماڻهن جي حوالي ڪيا، ان ڪري سمن ۽ فاتحن ۾ طويل ڇڪتاڻ جاري رهي (٣٥). ارغونن هڪ رٿا هيٺ سمن جي مرڪزيت ختم ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي. سورهين ۽ سترهين صدين ۾ سنڌ ۾ ٿيل مقامي جنگين ۽ گهرو لڙاين، سبب سماٽ قبيلن کي گهڻو نقصان پهتو. ان هوندي به هنن ذاتين ۽ گروهن پنهنجو وجود برقرار رکيو. انڙن جي قبيلي پنهنجي موجوده اڳواڻ جام تماچيءَ جي روپ ۾، سمن جي شاهي خاندان جي نالن کي به قائم رکيو آهي، ته صدين جي سياسي تسلسل (سردار جام تماچي: هن وقت

پاڪستان پارليامينٽ جو ميمبر آهي) تي به ڇڪي رکي آهي. اهڙي طرح سنڌي سماج ۾ - جوڻيجا، سهتا، جوکيه، ڪوريجا، ڏهر به اثر - پاڻ کي ڄام سڏائيندا هئا.

سنڌ ۾ عربن جي حڪومت جي زماني ۾ ڪيئي عربي نسل قبيلن رهائش اختيار ڪئي. انهن ۾ صديقي، فاروقي، عباسي، هباري ۽ قريشي نمايان آهن. سومرن ۽ سمن جي زماني ۾ مختلف ملڪن، مان ساداتن (سيدن) سنڌ طرف لڏپلاڻ جاري رکي. عربي نسل قبيلن بکر کان پاڻ ۽ ٿٽي، تائين قضا ۽ تعليم جي شعبن، ۾ اهم خدمتون سرانجام ڏنيون. هي طبقو حڪمرانن جي ويجهو هجڻ سبب رعايت يافته رهيو. سنڌ جي سياست ۾ ساداتن سڌي طرح حصو نه ورتو، تاهم اڻ سڌي طرح انهن مقامي ملڪي ماحول ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. ان ڏس ۾ اسان کي مخدوم جهانيه جهان گشت، طوفاني جهڙن ۽ تعلقن ۾ ڪرايل معاهدن کي ڌيان ڏيڻ گهرجي. علمي ۽ ادبي سطح تي به هنن قبيلن بهرو ورتو. بدلي ۾ کين وظيفا، جاگيرون ۽ روزينا مقرر ٿي مليا. هن دور ۾ ساداتن ۽ ٻين عربي نسل خاندانن، سنڌ ۾ تصوف کي وڌايو ۽ ان لاءِ باقاعده درگاهون قائم ڪيون.

ذڪر هيٺ آيل دور ۾ ٽيون قبائلي گروپ، ٽنهي ٽنين قبيلن ۽ گروهن جو ڏسجي ٿو. هنڌن کي هن زماني ۾ مناسب مقام حاصل هو، تاهم ارغونن کان پوءِ هي طبقو هر سطح تي ابري آيو. سورهين صديءَ جي ابتدا ۾ وچ ايشيا ۾ آيل تبديلين سبب متعدد قبيلن سنڌ ۾ پناه ورتي. ان ريت سنڌ جهڙو امن پريو خطو، تشدد ۽ ظلم جي راه تي راهي ٿيو. مير علي شير ان جو ماتم ڪيو آهي. سمن جي دور جي ابتدا ۾ بلوچ پڻ هن ملڪ ۾ داخل ٿيا. جلم تغلق

هڪ موقعي تي، ڪين ضابطي ۾ آڻڻ لاءِ فوجي قدم کنيا هئا. سمن جي آخر ڌاري بلوچن جي طويل ڪهرو جنگ، ڪري لاشارين ۽ چانڊين سنڌ ۾ پناه ورتي. شاه بيگ ارغون سمن سان گڏ سنڌ جي بروچن تي پڻ سخت قدم کنيا. هن دور جي معاشري جي ڪهڙي صورت هئي، ان متعلق هڪ مصنف لکي ٿو ته:

"اسان کي سچو پچو سنڌي چوائڻ جو حق مليو سو سمن جي حڪومت کان پوءِ ئي مليو. نه ته انهيءَ ۾ وڏو شڪ هو ته اسين عربي ۽ پارسي ادب پٺيان عرب ۽ ايراني سڏجي وڃون ها، پر قدرت کي شايد اهو ئي منظور هو"(٣٦).

سمن جي سلطنت جي خاتمي کان پوءِ سنڌي سماج طويل آزمائشي مرحلن مان گذريو. هزارين خاندانن گجرات ۽ خانديش ۾ پناه ورتي. سوين عالم، اديب ۽ ڪاريگر جلاوطن ٿيا. اتر ۽ اولهه مان آيل قبيلن هتي جرڳه ۽ سرداري سسٽم کي رائج ڪيو. ان ڪري سنڌي معاشرو وڏيڪ ونڊ ورڇ جو شڪار ٿي ويو(٣٧).

صوفيائي ۽ مذهبي زندگي: سمن ڄام دين اسلام جي اشاعت ۾ پيلان پڻ حصو ورتو. هنن بادشاهن جي دينداري ۽ اسلام دوستي تاريخن ۾ بلڪل پڌري آهي. ڄام تماچي، ڄام سنجر، ڄام نندي ۽ دريا خان دين جي واڌاري ۾ دلچسپي ورتي. هن دور ۾ مذهبي عالم، صوفي ۽ درويش وڏي مرتبي وارا هئا. ڄام تماچي اهل تصوف جو مداح هو، جنهن ته ڄام جوڻو صوفين وٽ نااپسند ڪيو ويندو هو. سمن سلطانن مذهب اسلام جي خدمت ڪندي، ڪڏهن به ڪٽرپڻي کي پسند نه ڪيو. ان ڏس ۾ اسان کي ڄام نندي پاران، وزارت ۾ هندو وزيرن جو مثال ڏسڻ کهرجي.

سمن بادشاهن تعليمي مرڪزن سان گڏ خانقاهن ۽ درگاهن لاءِ پڻ ڪثير رقمون ڏنيون . ڄام ننڊي جي دور ۾ شريعت جي وڏي پابندي ٿي ۽ مسجدون نمازين سان پريل ڏسبيون هيون .

سنڌ ۾ تصوف جي روايت ڪافي پراڻي آهي . مشهور صوفي بايزيد بسطامي ، پڻ سنڌ جي هڪ بزرگ بوعلي سنديءَ ، کان تصوف جا ڪي نقطا سکيا هئا . سمن جي دور ۾ اسماعيلي مبلغ به پنهنجي تبليغ ۾ مصروف ڏسجن ٿا . تصوف جي سلسلي جا چار مکيه مڪتب آهن . چشتي طريقو ڪڏهن به سنڌ ۾ رائج ٿي نه سگهيو. جڏهن ته نقشبندي مڪتب گهڻو پوءِ هت پهتو ، البت قادري ۽ سهروردي سلسلا ، سنڌ ۾ سومرن جي زماني کان موجود هئا . نوح بکري ، قلندر لعل شهباز ، پير پٺو ، سيد علي ۽ پير پٿوري : ڪي سنڌ جي تصوف ۾ ابتدائي اهميت حاصل آهي . هنن بزرگن جون درگاهون . هتي صوفي ازم ، کي رائج ڪرڻ ۾ مثانهون رتبو رکن ٿيون.

هڪ طرف سهروردي ۽ قادري صوفي پنهنجي مسلڪ جي پرچار ۾ رڌل رهيا ، ۽ ٻئي طرف مهدوي بزرگن ۽ اسماعيلي مبلغن به پنهنجي طريقي کي وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي . ڊاڪٽر انصار زاهد جي راءِ آهي ته قادرين وڏي ڪوشش سان ، اسماعيلي اڳواڻن کي سنڌ ڇڏائي گجرات طرف هجرت لاءِ مجبور ڪيو(٣٨) . قادري صوفين هن زماني ۾ لوهاڻن جي وڏي تعداد کي مسلمان بنايو . سنڌ ۾ سهروردي مسلڪ سومرن جي دور ۾ پهتو . سنڌ جا اڪثر قبيلا مخدوم بهاءُالدين ذڪريا ، جي اثر هيٺ سهروردي طريقي ۾ داخل ٿيا . اڄا تائين ڪيئي قبيلا هن درگاهه سان لاڳاپيل آهن . سهروردي صوفين سنڌ ۾ سرڪاري پاڇي ۾ پنهنجو پرچار جاري رکيو .

صوفين جون درگاهون ملڪ جي ڪند ڪڙڇ ۾ قائم ٿيون، جتي راڳ ۽ موسيقي سان گڏ سنڌي زبان کي به وسعت ملي. بلاشڪ صوفين الاهيات ۽ روحانيت جي معاملن ۾ ماڻهن کي روشني ڏني، تاهم اهي ملڪي معاملن کان لا تعلق نه هئا. ان ڏس ۾ نوح ڪيبرائي ۽ حماد جمالي عالم آشڪار آهن.

سمن جي زوال ۾ مهدوي فرقي ۽ سهروردي بزرگن، جي فڪري تصادم کي به وڏو دخل حاصل آهي. مخدوم بلاول شاهي خاندان جو فرد هو. هو زبردست عالم ۽ سهروردي مسلڪ جو بزرگ هو. سندس مکيه خليفن ۾ مخدوم هنگوري (گچيرو)، مخدوم سعد عرف ملان ساند (لاڪا آباد: سڪرنڊ)، شاه حيدر سنائي، مخدوم ساهڙ لنجار، مخدوم حسن (ڀاٽوٽ: پير بلاولي)، ۽ مخدوم متو يا رڪن الدين کي وڏي اهميت حاصل آهي. سيد ميران محمد جونپوري، پندرهين صديءَ جي آخري اڌ ۾ مهدي مسلڪ جاري ڪيو. جڏهن پاڻ حج پڙهڻ لاءِ مڪي ۾ هو، تڏهن شيخ جهنبو ڀاٽئي سندس مريد بڻيو. شيخ جهنبو سنڌ موٽيو تڏهن ڄام نندي کيس سخت ناپسند ڪيو. ان حالت ۾ شيخ واپس مڪي روانو ٿيو. ڄام حڪم ڪيو ته جهنبي کي درياه ۾ غرق ڪيو وڃي. ڄام نندي جي آخري ڏينهن ۾، ميران مهدي جونپوري ٺٽي پهتو. مختصر مدت ۾ کيس وڏي وقعت ملي. افغانستان وڃڻ وقت هن پنهنجن پوئلڳن جو وڏو تعداد پيدا ڪري ورتو. انهن ۾ قاضي قادن، شيخ صدرالدين، شيخ الياس، پير آسات، قاضي شيخ محمد اڇي ۽ ميان ابوبڪر بکري شامل آهن (٩٣).

ميران مهدي جونپوريءَ جي تبليغ ڪري، سنڌ جي مذهبي ماحول ۾ سخت ڇڪتاڻ پيدا ٿي. مخدوم بلاول ۽ سندس خليفن،

مهدي جونپوريءَ جي زبردست مخالفت ڪئي. ان ڪري سيد صاحب کي حالتن ۾ افغانستان پهتو. هتي شاه بيگ سندس معتقد بڻجي ويو. سنڌ جي فتح کان پوءِ هتان جي مهدوين، شاه بيگ ارغون جو ساٿ ڏنو ۽ مخدوم بلاول ۽ سندس خليفن کي ختم ڪرايو. قاضي قادن معرفت مخدوم بلاول کي صلح جي آڇ موڪلي وئي. سنڌ جي سهروردين هر سطح تي ارغونن سان مجادلا ۽ معرڪا ڪيا. ڇام ڏاتار ذات جو سمون هو. هي پڻ بلاولي حلقي ۾ شامل هو. ارغونن ابتدا ۾ ئي کيس شهيد ڪيو. مخدوم سعد، سندس پٽن ۽ پوٽن، سنڌ جي فاتح سان ڇڪريون ڪاڙيون. ان بعد مخدوم بلاول کي شهيد ڪيو ويو. مخدوم بلاول ۽ سندس خليفن جي خاتمي، بعد قاضي قادن به بکر جو قاضي بڻجي ويو. گمان غالب آهي ته ڪجهه وقت، بعد ارغونن ۽ قاضي قادن ۾ اختلاف پيدا ٿيا، جنهن ڪري پلاڻ وطن جا وڻ ڇڏي حجاز مقدس ڏي هليو ويو. سندس وفات توڙي دفن ڪفن اتي ئي ٿيو!

تمدن ۽ آرٽ: سنڌ جي شاندار فن ۽ تمدن جا اهڃاڻ ڪافي پراڻا آهن. عربن ۽ سومرن کان پوءِ، جڏهن هتي سمن جي سلطنت قائم ٿي، تڏهن ڪافي شهر اسريا ۽ اتي تمدن ۽ تهذيب پنهنجي اوج کي پهتا. مقامي هنر ۽ آرٽ کي ڪافي ترقي ملي. ارغونن جي فتح بعد سمن جي شهرن ۽ هنرن کي ڪافي نقصان پهتو. ان ڪري ان دور جي آرٽ ۽ تهذيب بابت گهٽ مواد ملي ٿو. بکر، سبي، سيوهڻ ۽ نصرپور ۾ سمن جا تعميرات ڍاهي، شاه بيگ ۽ شاه حسن ارغون نيون اڏاوتون ڪرايون. شروع ۾ ساموئي ۽ پوءِ ٺٽو ـــ سنڌ جو تختگاه بڻيو. هن شهر جي سونهن ۽ سينگار

طرف پرپور ڏيان ڏنو ويو. هي شهرڄام نظام الدين جي دور ۾ بين الاقوامي تمدني شهر بنجي ويو. جدا جدا حويليون ۽ پاڙا تعمير ڪيا ويا، جتي ڏيهي توڙي پرڏيهي عالمن ۽ ڪاريگرن پنهنجا مرڪز جوڙيا. ڊاڪٽر چيلاڻي ٺٽي جي جيوت بابت لکي ٿو ته: "هتي جي رهواسين تڪليف ۽ رنج ڪي ڪڏهن ڪين ڏنو آهي. جهڙو آرام ۽ خوشي هنن ڪي آهي، اهڙي پئي ڪنهن هنڌ ورلي لڀندي. هفتي ۾ هڪ ڏينهن پورهيو ڪري، باقي ڏينهن آرام ڪرڻ ۽ دل جو سڪون لاهڻ فقط ٺٽي جي ماڻهن ڪي نصيب آهي". هن شهر پرسان مڪلي ٽڪر تي صوفين جون خانقاهون هيون، جتي راڳ ۽ سماع جي محفلن ۾ ڪثير ماڻهو شرڪت ڪندا هئا. ٺٽي جي بنياد بابت عالمن ۾ اختلاف هوندي، به ان جي قدامت ڪافي محيل آهي. سنڌ جي مشهور عالم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، هن شهر جي هار سينگار توڙي اڏاوت بابت هڪ قديم بيت هن ريت ڏنو آهي:

جڏ ٺٽي تي ٺاهه ڪيو، اڏيو تي ملتاڻ
سؤ سهيلين ساڻ، مون ستي ڪنئي مٽي تي(٥٠).

شهر ٺٽي ۾ هڪ طرف عالمن ۽ ماهرن جي رهائش هئي، ته ٻئي طرف تختگاهه هجڻ سبب، سمان سلاطين جون جايون ۽ فوجي مرڪز پڻ هتي هئا. دولهه دريا خان جي رهائش، ٺٽي جي اولهه ۾ مڪلي ٽڪر جي پيڪ ۾ هئي. مڪلي ۽ ٺٽي ۾ موجود سمن جي مقبرن ۽ چوڪنڊين جي اڀياس، هن دور جي فني تعمير بابت دلچسپ نقطا مهيا ڪيا آهن. سيد حسام الدين، ڄام نندي جي مقبري جي اڏاوتي هنر بابت لکي ٿو:

"ڄام نظام الدين جو مقبرو تعميري فنڪاريءَ جو نهايت ئي نادر نمونو آهي. بناوت ۾ گجراتي، هندو، اسلامي ۽ خالص سنڌي

طرزن کي ڳنڍي، هڪ عجيب شاهڪار پيدا ڪيو ويو آهي. هن مقبري تي ٻين جي قطار، سورج مکي، ڪنول گل جي ستارن جهروڪن جا وڏا وڏا ۽ انهن جا پلوا، آڳر واري ٻاهر نڪتل حصي جي سنجهت ۽ پاهيون، خواهه هندي فن تعمير جو اثر، سمن جي پٺ چوڪنڊين ۽ مقبرن تي ٻه نمايان ڏسجي ٿو*.

هن دور جي فني مطالعي دوران دريا خان جو مدفن، مڪلي ۽ ڪينجهر تي سمن جا تباهه ٿيل مقبرا ۽ جامع مسجد مڪلي خاص اهميت رکن ٿا. سورهين صديءَ جي ابتدا ۾ ڪراچي ۽ سونڊا طرف ڪجهه چوڪنڊيون تعمير ٿيون، انهن جو اڀياس پڻ حيرتناڪ نتيجا سامهون آڻي ٿو. پوڙهيسر ۾ سلطان محمود بيگڙي جي ٺهرايل مسجد پڻ هن دور جو يادگار آهي. هن زماني ۾ مختلف اڏاوتن ۾ تي سوهڻي جي ڪاشي استعمال ڪئي ويندي هئي، ابن بطوط لاهري بندر جي سونهن ۽ سوڀيا بابت ٻڌايو آهي. سمن جي سلطنت دوران هن بندر جي ترقي ۽ واپاري ۾ دلچسپي ورتي وئي. جنهن دور ۾ ٺٽو تمدني خواه فني سطح تي پنهنجي شباب تي هو، ان زماني ۾ ملتان ۾ موجود هو، ۽ جوڌپور توڙي احمدآباد جا شهر به وجود ۾ آيا. هي شهر اڄ موڙو سياسي ۽ تهذيبي حيثيت ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. ملتان پوري جسن ۽ سونهن سان موجود آهي جڏهن ته جوڌپور سموري راجستان ۾ مرڪزي اهميت رکي ٿو ۽ احمدآباد پڻ گجرات جو تختگاهه آهي. ارمان آهي جو "ٺٽو" هر اعتبار کان پنهنجي اهميت وڃائي ويٺو آهي. مڪليءَ جا مقبرا ۽ خانقاهون ويران، ۽ ٺٽو ۽ سندس آباد محلا ۽ بازاريون سنسان ٿي چڪا آهن. اڄ ملڪيءَ جي سنڌ جو هي دارالحڪومت، مشڪل

سان ٻيلعي صدر مقام وچي رهيو آهي. ننڍي شهر جي موجوده حالت ڏسي ائين ٿو لکي ته:

ڪٽي ڪتي ڪالهه ۽ اڄ نه آتڻ آيون
اوت اڪيلي ساله پوري ويون نجهرا.

(ت) علم ۽ ادب

عربي زبان: سمن جي زماني ۾ ٿيل سڄاڻپ واڌاري بابت گهٽي معلومات ميسر ڪانهي. منتشر مواد جي آڌار تي هي چئي سگهجي ٿو ته ذڪر هيٺ دور ۾ عربي زبان، فارسي ۽ سنڌي ٻولين ۾ ساهت ۽ شعر تخليق ٿيو. جيئن مٿي ذڪر ٿيل آهي، ته ”عربي“ ٻولي سمن جي سرڪاري زبان نه هئي، ته به ڪيس علمي ۽ درسي سطح تي ان کي برتري حاصل رهي. سمن جي دور ۾ عربي زبان ۾ ٿيل تصنيف ۽ تاليف جا ٿورا مثال ملن ٿا. گجرات ۽ سنڌ جي بهتر لاڳاپن سبب ٻنهي ملڪن جي عالمن ۽ صوفين جي اچ وڃ جاري رهي. مولانا علاءُالدين منگلوري ”الزبدة“ جي نالي سان آسان شرح تيار ڪري، سنڌ جي جام سڪندر شاه (ثاني) جي نالي معنون ڪيو. هي ڪتاب ورهين تائين ٻنهي ملڪن ۾ پڙهايو ويندو هو. هن جو هڪ نسخو سنڌ يونيورسٽي ڪتبخاني ۾ قاضي اختر جهونا ڳڙهي مرحوم جي وفات بعد محفوظ ڪيو ويو. هن دور ۾ لکيل ٻيون ڪتاب ”تذڪرة المراد“ آهي. هي تذڪرو حاجي حسين ٺٽائي (وفات: ۹۳۲ھ/ ۱۵۲۴ع) پنهنجي مرشد پير مراد شيرازي جي سوانح حيات تيار ڪيو هو. مخدوم عبدالعزيز ابهري ٻن ڪتابن جي شرح تيار ڪيا هئا، جن جو ذڪر مير محمد معصوم بکري ڪيو آهي.

هن دور جي آخر ۾ مهدوين ۽ سهروردين ۾ سخت ڇڪتاڻ پيدا ٿي.

انهن پڻ هڪ ٻئي کي رد ڏيڻ لاءِ ڪتاب تيار ڪيا. ليڪن صدين جي سفر بعد ان دؤر جو گهڻو تحريري ذخيرو ضايع ٿي ويو آهي.

فارسي ادب: سنڌ جا ماڻهو صدين کان فارسي زبان ۽ ادب کان واقف هئا. عرب دور جي سياحن هن زبان جي سنڌ ۾ موجودگيءَ جو پتايو آهي. سومرن جي دور ۾ جڏهن اتر سنڌ تي ناصرالدين قباچه حڪمران هو، تڏهن سندس دربار جي ٻن عالمن فارسي شاعري ۽ نثر ۾ قلم ڪاهيو هو. علي بن حامد ڪوفي فارسي زبان ۾ هن ملڪ جو پهريون تاريخي ماخذ ”چچ نامه“ عربي زبان مان ترجمو ڪيو. محمد عوفي ”لباب الالباب“ جي نالي سان، فارسي گو شاعرن جو پهريون تذڪرو تيار ڪيو. لعل شهباز قلندر ۽ علي ڪوفي ڪجهه فارسي شعر ٻه چيو آهي. قباچه جي خاتمي سان فارسي زبان جي سرڪاري سرپرستي ختم ٿي. سومرن ۽ سمن کي هن ٻوليءَ سان خاص دلچسپي نه هئي، ان ڪري ان کي هتي حاڪماڻي برتري حاصل نه ٿي سگهي. بهرحال ايران ۽ هرات کان عالمن ۽ اديبن جو سنڌ طرف سفر جاري هو، ان ڪري سنڌي عالم ۽ حاڪم فارسي شعر ۽ نثر ۾ ٿيندڙ تخليقن کان بلڪل واقف هئا. ايران جي اهم شاعرن جا ديوان ۽ ڪليات ٺٽي تائين موجود هئا. حامد بن فضل جمالي پنهنجي تذڪري ۾ لکيو آهي، ته مخدوم بلاول تصوف جو وڏو ڄاڻو هو ۽ هو ”عوارف المعارف“ جي مطالعي ۾ مشغول هو. ياد رهي ته هي شيخ شهاب الدين سهروردي (وفات: ١١٦٦ع) جي تصنيف آهي. عالمن هن دور ۾— ڄام جوڻي، شيخ حماد جمالي،

مخدوم بلاول، شيخ عيسىٰ ۽ ڄام نندي — کي فارسي سخن جي حوالي سان اڳتي آندو آهي(٥٦)، تاهم نئين تحقيق موجب ڄام جوڻي ڏي منسوب، هڪ سٽ امير حسن سجزيءَ جي ثابت ٿي آهي. شيخ حماد ۽ ڄام نندي ڏي منسوب شعر پڻ تحقيق طلب آهن. ڄام فيروز لاءِ اثيرالدين ابهريءَ جو چيل قصيدو هن دور جو يادگار آهي. سمن جي خاتمي کان پوءِ فارسي ٻولي، سنڌ تي ڇانئجي وئي ۽ ان ۾ نثر ۽ نظم جو وڏو ذخيرو پيدا ٿيو.

سنڌي ساهت: سنڌي زبان سومرن ۽ سمن جي زماني ۾ حاڪمن ۽ بادشاهن جي ٻوليءَ جي حيثيت ۾ نسري نروار ٿي. سومرن جو دور سنڌي ساهت جو بنيادي زمانو آهي. رومانوي داستانن، رزميه واقعن، سخي سردارن جي ڪارنامن ۽ واقعاتي بيتن جو بنياد هن دور ۾ پيو. اسماعيلي مبلغن سنڌي زبان ۾ شعر چئي، اسلامي اصولن ۽ اخلاقي هدايتن جو پرچار ڪيو. روحانيت ۽ تصوف ۾ سنڌي شعر جا موضوع بنيا. سمن جي سلطنت دوران سنڌي زبان جون حدون پکڙيون ۽ ان ريت هي ٻولي بلوچستان، راجستان، ڪڇ، گجرات ۽ ملتان تائين مڃتا حاصل ڪئي. سنڌي شعر ۽ بزم جي عنوانن ۾ وسعت آئي ۽ نوان نوان تجربا ٿيڻ لڳا. شاعرن تصوف ۽ روحانيت کي به موضوع بنايو، ته ملڪي ماحول ۽ صورتحال، جي جهلڪ به سندن شعر ۾ ڏسجي ٿي. ڪوبه مقرر رسم‌الخط نه هجڻ ڪري، سنڌي شعر تمام ٿوري مقدار ۾ محفوظ رهيو آهي. پير صدرالدين جا گنان ۽ ماموئي فقيرن، مخدوم احمد ڀٽي،

حماد جمالي، مخدوم نوح هوتياڻي ۽ اسحاق آهنگر جا بيت به يمن جي دور جي سنڌي شعر جو قيمتي سرمايو آهن (٥٢). مثال طور هت به بيت ڏجن ٿا:

ست مڏ مٺي سوڙهي رڃ، وانگي جي نه ورن
ڪوڙي دعوا دوستي جي، ڪهاڙي ڪي ڪن!

(مخدوم احمد ڀٽي)

هاڪ وهندو هاڪڙو، پڇندي پند اروڙ،
بهه، مڇي ۽ لوڙهه، سمي ويندا سوڪڙي!

(ماموئي فقير)

حوالا حاشيه

(١) مير معصوم بکري "تاريخ معصومي" (سنڌي)، ص ٩٩.
(٢) "گزانا لاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ"، ص ٣٣٥.
(٣) ايم . ايڇ . پنهور جو ڪتاب، نقشو ص ٣٦٨.
(٤) "تاريخ معصومي"، ص ١٠٥.
(٥) سيد طاهر محمد نسياني "تاريخ طاهري"، ايڊيٽر ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ص ٥٨.
(٦) "ڪيمبرج هسٽري آف انڊيا"، جلد ٽيون، ص ٢٧٨.
(٧) "ڪيمبرج هسٽري آف انڊيا"، ص ٥٠٢، ۽ پنهور جو ڪتاب، ص ٣١٦.
(٨) "گزانا لاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ"، ص ٣٣٥.
(٩) سيد حسام الدين راشدي "مڪلي نامه" ص ٢٢٠.
(١٠) "گزانا لاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ"، ص ٣٣٦.
(١١) مولانا شبلي "تاريخ تمدن سنڌ"، ص ٣٧٣.
(١٢) "مڪلي نامه" ص ٩٨.
(١٣) "تاريخ معصومي"، ص ١١٣.
(١٤) ڊاڪٽر صابر آفاقي "تاريخ ڪشمير: اسلامي عهد ۾"، ص ٣٠٤.

— ڊاڪٽر صابر ان ڏس ۾ لکي ٿو: "اوڻهٺ سالن جي عمر ۾ تخت نشين ٿيو ۽ اوڻهتر سالن جي جلوس ۾ وفات ڪيائين ۽ ڪشمير جي پوري تاريخ ۾ سندس جهڙو جٽلي بادشاهه ٿيو، هن علم ۽ ادب، امن امان، سيڪيولرزم ۽ سماجي تورڙي اقتصادي بهتري ۽ تي زور ڏنو. خارجه پاليسي ۾ بهترين

همس . سنڌ جي حاڪمن سان تحفن جي مٽا سٽا به ڪندو هو."

(١٥) محمود شاهه بخاري "تاريخ بلوچستان"، ص ١٨٩—١٩٠.

(١٦) ايم . ايڇ . پنهور "سنڌ ـ ڪڇ رليشنس"، ص ١٢—١٣.

(١٧) ابن بطوطه، ص ١٠.

(١٨) اسٽينلي لين پول "ميڊيول انڊيا"، ص ١٤١.

(١٩) "تاريخ تمدن سنڌ"، ص ٣٧٢.

(٢٠) ايم . ايڇ . پنهور، ص ٣٦٣.

— ائين ٿو لڳي ته "سبي" سورهين صديءَ، جي سنڌ جي سياست ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. هن شهر جو ارغونن جي قبضي ۾ اچڻ، هڪ متضاد مسئلو آهي. مثال طور محمود شاهه بخاري ٻين عالمن جي برعڪس لکي ٿو: "مير چاڪر سبي قلعو فتح ڪيو. هن کان چند سال اڳ سبيءَ جي حاڪم ڄام نندي، شاهه بيگ ارغون کي ١٤٨٦ع ۾ ٻي ٻي نانيءَ جي پڙ ۾ جلوگير وٽ شڪست ڏني هئي ۽ هاڻي مير چاڪر سميءَ خاندان کي سبيءَ مان تڙي ڪڍيو. مير چاڪر هٿان شڪست کائي ڄام نندي مخفي، طرح سبي شاهه بيگ کي ڏني ته جيئن ان ريت مير چاڪر کي تنگ ڪري وڃي"(ص ١٨٢). هن صورتحال ۾ هن مسئلي بابت تفصيلي ڇنڊ ڇاڻ جي ضرورت آهي.

(٢١) "تاريخ معصومي"، ص ١٥٨.

(٢٢) "تاريخ معصومي"، ص ١٦٣—١٦٤.

(٢٣) "تاريخ معصومي"، ص ١٨٣.

(٢٤) روايت: حاجي ولي محمد ڪنڀار (وهرو: عمرڪوٽ).

(٢٥) مير علي شير قانع "تحفة الڪرام"، (سنڌي)، ص ١٣٩.

(٢٦) "هسٽري اينڊ ڪلچر آف انڊين پيپل"، جلد ڇهون، ص ٣٦٠-٣٦١.
(٢٧) "تحفة الڪرام"، ص ١٢٦.
(٢٨) "تاريخ معصومي"، ص ١١١.
(٢٩) "تاريخ مظهر شاهجهاني"، (سنڌي)، ص ٢٦١.
(٣٠) "جنت السنڌ"، ص ٣٤٢.
(٣١) انصار زاهد خان "هسٽري اينڊ ڪلچر آف سنڌ"، ص ٣٣٦.
(٣٢) "مڪلي نامه"، ۽ "تاريخ معصومي"، ڏسڻ گهرجي.
(٣٣) غلام محمد لاکو "سمه دورکی علمی اور سرکاری زبان" سه ماهي اردو، ١٩٨١/٢، ڪراچي.
(٣٤) "تاريخ معصومي"، ص ١٠٣، ١٠٥، ١١٠، ١١١ ۽ ١١٢.
(٣٥) "جنت السنڌ"، ص ٣٤٣.
(٣٦) ڊاڪٽر مبارڪ علي "سنڌ ڪرونيڪلز اڪائونٽ آف سنڌ"، ص ٣٦.
(٣٧) شي. ايل. ماڙيوالا "هسٽري آف دي ڪامرس آف سنڌ"، ص ٧٧ ۽ ٧٨.
(٣٨) جيلاڻي ڊاڪٽر "سنڌ جي اقتصادي تاريخ"، (سنڌي)، ص ٢١.
(٣٩) ابن بطوطه، ص ١٣.
(٤٠) "تاريخ طاهري"، ص ٥٨.
(٤١) "تاريخ مظهر شاهجهاني"، ص ٢٨٣-٢٨٤.
(٤٢) "مڪلي نامه"، ص ١٧٦.
(٤٣) غلام محمد لاکو "عمرڪوٽ: چند تاريخي مسئلا"، سه ماهي مهراڻ، ١٩٨٦/٢، ص ١٠٢-١٠٣.
(٤٤) عبدالله ورياه "سمن جي دور جا سڪا"، رسالو سنڌي ادب، ص ١٩٦-١٩٩، سال ١٩٨٠ع.

(٤٥) ”هسٽري اينڊ ڪلچر آف سنڌ“، ص ٢٢٨.

(٤٦) الهه بچايو يار محمد سمون ”لاڙ جو سير“، ص ٢٣.

(٤٧) گنڪوفسڪي ”پاڪستان جون قوميتون“، (اردو)، ص ١٢٣.

— حاجي ولي محمد ڪنڀار اهڙي تبديليءَ جي تصديق ڪئي.

(٤٨) ”هسٽري اينڊ ڪلچر آف سنڌ“، ص ٢٨٤.

(٤٩) تفصيل لاءِ ڏسو ”مهدي جونپوري ۽ سنڌ“، ايم. ايڇ. صديقي/ غلام محمد لاکو، رسالو مهراڻ، ١٩٨٧/٢.

(٥٠) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ”دي اوريجن آف ٺٽه“، ص ٢٠٢.

— هي هڪ مقالو آهي جيڪو ڊاڪٽر داني ”ٺٽو: اسلامڪ آرڪيٽيڪچر“ ڪتاب ۾ ضميمي طور شامل ڪيو آهي. هي مضمون ڊاڪٽر صاحب جن ترجمو ڪري ڇپڻ ڪي لاءِ موڪلي ڏنو هو.

(٥١) ڊاڪٽر ليچ. آءِ. صدارنگاڻي ”پرشين پوئٽس آف سنڌ“، ص ١٠- ١٣، حيدرآباد ١٩٥٦ع.

(٥٢) ”سنڌي ادب“، سنڌي ايڊيشن: غلام محمد لاکو، مقدمو ص ١٤-١٧، سال ١٩٨١ع.

سنڌ کان ٻاهر سمن جون حڪومتون

سنڌ جي ايراضي ۽ پکيڙ هر زماني ۾ گهٽ وڌ ٿيندي رهي آهي. تاريخ جي اڀياس مان ظاهر ٿئي ٿو، ته راءِ خاندان ۽ برهمڻ گهراڻي جي حڪومت دوران، هن ملڪ جون حدون پنهنجي انتها کي پهتيون. عربن کان اڳ سنڌ جي پکيڙ تمام گهڻي هئي. هڪ طرف ملتان ۽ قندابيل، ۽ ٻئي طرف مڪران تائين ڪيچ به ان ۾ شامل هئا. اوڀر ۾ جيسلمير به سنڌ جي اختيار ۾ هو. اسلام کان اڳ هن ملڪ جي نشاندهي هن ريت ڪئي وئي آهي:

”هن جو تختگاهه ”الور“ جو شهر هو. ملڪ جون حدون: اوڀر ڏي کان ڪشمير ۽ قنوج، الهندي کان مڪران ۽ عربي سمنڊ جي ڪناري يعني ديبل بندر، اتر کان قندابيل، سيستان، سليمان جبل، ڪردان ۽ ڪيڪانان ۽ ڏکڻ کان سورت بندر تائين هيون“(١).

عربي فتوحات جي اٿل پٿل ۾ سنڌ جي سرحدن ۾ ڪمي آئي. ان کان علاوه ڪجهه ننڍن سنڌي قبيلن موجوده سنڌ کان ٻاهر، لاڳاپيل علائقن طرف لڏپلاڻ ڪئي. انهن قبيلن ۾ سمن جي گروهه ۽ سمات سان وابسته، ذاتين کي خاص اهميت حاصل آهي. هنن ذاتين ۽ جاتين اتي پنهنجي رسم ۽ رواج کي نه برقرار رکيو، ته ان سان گڏ هندو ڌرم مان به ناتو قائم نه ڪيو. سمن جي قبيلن

موقعو ملندي ڪڇ، لس ٻيلي ۽ ڪاٺياواڙ ۾ پنهنجي، طاقت جمائي اتي حڪومتون ٻه هلايون. سومرن جي دور ۾ انهن قبيلن جو سنڌ سان وري تعلق پيدا ٿيو. ان ريت سماجي تعلق ته پيدا ٿيو ۽ سياسي طور پڻ هتان جي ۽ ٻاهرين سمن ۾ هڪ واسطو پيدا ٿيو. سنڌ کان ڪهڙو اڳي، سمن ڪڇ، لس ٻيلي ۽ جهوناڳڙهه ۾ حڪم هلايو. جڏهن سنڌ ۾ سمن جي سلطنت پختي ٿي ظاهر ٿي، تڏهن هنن رياستن جي حڪمرانن کي اچا به وڌيڪ مچتا ملي. ڄام ننڊي جي دور ۾ هنن حڪومتن سان سياسي ۽ سماجي سهڪار وڌيو. ان ريت اتي سنڌي ڪلچر ۽ تهذيب کي هٿي ملي ۽ سنڌي ٻولي ٽوڙي ساهت کي پکڙجڻ جو سرس موقعو مليو (٢). ان پس منظر ۾ ڪجهه عالمن جو خيال آهي، ته سنڌ کان ٻاهر هي حڪومتون، سمن جون طفيلي رياستون هيون. سورهين صديءَ جي ابتدا ۾ ڄامن سمن جي سنڌ واري حڪومت ختم ٿي، تڏهن به ڪڇ ۽ لس ٻيلي ۾ سندن هم قوم رياستون برقرار رهيون، هي رياستون انگريزن جي خاتمي تائين موجود هيون. صدين جي طويل تاريخي سفر کان پوءِ، به هنن رياستن جا سماٽ قبيلا، نمايان سياسي ۽ سماجي حيثيت رکن ٿا. سنڌ جي سمن جي مطالعي دوران، ٻاهرين سمان رياستن جو اڀياس پڻ ضروري آهي.

جهوناڳڙهه ۾ حڪمراني

جهوناڳڙهه، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ — ڪنهن زماني ۾ سنڌ ۾ شامل هئا. موجوده دور ۾ هي رياستون، هندستان جي گجرات پرڳڻي ۾ ملايون ويون آهن. اسلام کان پوءِ سمن قبيلن وڏي تعداد ۾ ماضيءَ جي هنن رياستن طرف لڏ پلاڻ شروع ڪئي. سومرن جي همعصر

زماني ۾ جهوناڳڙه ۾ ”چوڙا سمان“ خاندان پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. راء ڏياچ ذات جو سمون هو. ڏياچ جهوناڳڙه جو حاڪم هو، هي تحقيق مشهور اسڪالر ولبر فورس جي آهي. راء ڏياچ تاريخ ۾ سخا ، بهادري ۽ وچن پاڙڻ سبب وڏي اهميت رکي ٿو. ڪيس هڪ چارڻ بيجل نالي پنهنجي ، سرندي جي آواز تي موهي وڌو هو. انڪري ڏياچ ڪيس پنهنجو سر وڍي ڏنو هو. هي واقعو ١٠١٠ع ڌاري ٿي گذريو (٣). سنڌ ۽ گجرات جي تهذيب ۾ ”سورٺ راء ڏياچ“ جي قصي جي وڏي اهميت آهي. اسان جي سدا حيات شاعر شاه عبداللطيف ڀٽائي ، وڏي سرور ۽ محبت سان هن قصي کي ڳايو آهي. جهوناڳڙه ۾ سنڌي قبيلن، انهن جي حڪومت ۽ سنڌي زبان جي واڌاري، بابت ڊاڪٽر غلام علي الانا تفصيلي بحث ڪيو آهي (٤).

ڪڇ ۾ حڪومت

هي خطو مختلف دورن ۾ سنڌ جي اثر ۽ حڪم تحت رهيو آهي. هتي جاڙيجن سمن صدين تائين راڄ ڪيو. ڪڇ جو راءُ جاڙيجن جي نسل مان هو. هن حڪومت جو باني جاڙو ولد لاکو ننگر ٺٽي جو ويٺل هو. ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

”سما اصل جادو گهراڻي جا راجپوت هئا. سن ١٠٥٣ع ڌاري جڏهن سنڌ سومرن جي هٿ ۾ آئي، تڏهن هو سمن کي ڏاڍو ستائڻ لڳا. انڪري ڪيئي سما سنڌ ڇڏي ، ڪڇ ڏي ڀڄي ويا. اتي سن ١٣٢٠ع ڌاري پنهنجو راڄ ڪري ڪيائون“(٥).

سنڌ ۾ سمن جي حڪومت جي قيام ، ۾ ڪڇ جي جاڙيجن سمن جو وڏو ڪردار آهي. هن دور ۾ ٻنهي ملڪن جي لاڳاپن

جي سني روايت ڏنجي ٿي، ڪجهه موقعن تي سنڌ جي سمن حاڪمن، ڪڇ جي معاملن ۾ پڻ مداخلت ڪئي ٿي. ان کان علاوه محمود بيگڙي جهڙي طاقتور بادشاهه به ڪڇ جي جاڙيجن کي مطيع بنائڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي. بهرحال سنڌ ۽ گجرات ڪڏهن به مڪمل طور، هن ننڍڙي ملڪ کي جهڪائي نه سگهيا. سمن جي حڪومت وقت سراسري طرح سنڌ ۽ ڪڇ جا سنڌ لاڳاپا برقرار رهيا. سن ١٥١٠ع ڌاري جاڙيجن جي خانه جنگيءَ، ۾ هڪ طرف ڄام فيروز ملوث ٿي ويو، ته ٻئي طرف گجراتي بادشاهن به ان ۾ دلچسپي ورتي. آخرڪار هن جنگ نتيجي تي به اثر ڇڏيا. ڪڇين ڄام صلاح الدين کي فوجي مدد ڏيئي، ڄام فيروز جي مقابلي ۾ آندو. ان ريت سنڌ جي سمان حڪومت تمام تيزيءَ سان زوال پذير ٿي. ڄام فيروز کي به، جاڙيجن، ارغونن جي مقابلي لاءِ لشڪر مهيا ڪيو هو(٦). ارغوني جبر ۽ ظلم وقت وڏي تعداد، ۾ سنڌي قبيلن ڪڇ طرف لڏپلاڻ شروع ڪئي، جتي انهن کي اجهو ۽ پناهه ملي. اينڊڙ صدين ۾ ڪڇ ۽ سنڌ جا بهتر لاڳاپا وري قائم ٿي نه سگهيا. سنڌ جا سمان سياسي طرح ١٥٢٠ع ۾ ختم ٿي ويا، تاهم جاڙيجا سمن ڪڇ تي ١٩٤٧ع تائين حڪمراني ڪئي. موجوده دور ۾ هي پرڳڻو رياست گجرات ۾ شامل آهي.

سمن جي سلطنت دوران ڪڇ ۽ سنڌ ۾ واپار کي وسعت آئي ۽ معاشي ميدانن تي پڻ تعاون وڌيو. سنڌي ٻولي ۽ ساهت کي به اتي وڌڻ جو موقعو مليو. سنڌي قبيلن جي لڏپلاڻ کان پوءِ پنهنجي پرڳڻن ۾ سماجي ميل جول پيدا ٿيو ۽ اهڙي طرح ”ڪڇي“ لهجو وجود ۾ آيو. جيتوڻيڪ پوءِ جي زماني ۾ سياسي ميدان تي سرد مهري

پيدا ٿي، تڏهن به پنهي رياستن ۾ ڪنهن قبائلي اڪواڻن، شادي غميءَ جي موقعن ۾ شرڪت ۽ مال چارڻ جي ساون ميدانن تي سانگين جي اچ وڃ، ڪري سماجي ۽ لساني تعلق برقرار رهيو. شاهه عبداللطيف ڀٽائي ڪڇ ۾ سير سفر ڪيو هو. انڪري اڄ به شاهه جا چاڻو اتي وڏي تعداد ۾ موجود آهن. مخدوم عبدالله نري وارو اسانجي ادبي تاريخ ۾ وڏي حيثيت رکي ٿو. ان جو واسطو پڻ ڪڇ سان آهي. صدين جي باهمي ميل جول، سياسي لاڳاپن ۽ سماجي ڳانڍاپي ڪري، ڪڇ تي سنڌي ٻوليءَ ۽ تهذيب وڏو اثر ڇڏيو آهي (٧). محمد سومار شيخ ”ڪڇين جا قول“ نالي ڪتاب، ۾ هتي پيدا ٿيل سنڌي شعر گڏ ڪيو آهي. پاڪستان ٺهڻ بعد ڪڇ ۾ سنڌي ساهت، جي واڌاري ۾ گهٽتائي ٿي آهي. بهرحال اڄ به ”ڪڇ ڀڄ“ ريڊيو تان ٿيندڙ سنڌي نشريات، هڪ نموني سان صدين جي سمن جي حڪومت جي باقيات کي ظاهر ڪري ٿي.

لس ٻيلي ۾ حاڪميت

لس ٻيلو صدين کان سنڌ ۾ شامل رهيو آهي. عربن جي حڪومت واري عرصي، ۾ لس ٻيلو سنڌ کان گهٽو پري ٿي ويو. سنڌ ۾ سمن جي حڪمراني قائم ٿيڻ، بعد لس جي سنڌي قبيلن سک جو ساهه کنيو ۽ سياسي طور تي کين اسرڻ جو موقعو ملي ويو. ان دور ۾ هتي ”رونجها“ قوم جي حڪمراني هئي. رونجهن جو تعلق سنڌ جي سمات قبيلن سان آهي. ڪاڪي ڀيرومل جي تحقيق موجب رونجها، جام انڙ جي خاندان مان هئا. انهن مان هڪ حاڪم ”ڀهڙ“ جي نالي سان ٿيو، جيڪو سخاوت ۾ پنهنجو مٽ

پاڻ هو. شاه عبداللطيف ڀٽائي ۾ ڪيس ياد ڪيو آهي (٨). رونجهن لس ٻيلي تي ٽي صديون راڄ ڪيو. بعد ۾ سمن جي "برفت" قبيلي هتي حڪومت ڪئي. برفتن ۽ ڪلهوڙن ۾ جنگيون لڳيون هيون.

ان کان پوءِ "ڪوريجا" قبيلي، سن ١٧٤٢ع ڌاري هتي حڪومت قائم ڪئي. ڪوريجا حاڪمن "ڄام" جو لقب اختيار ڪيو. هن خاندان جو آخري والي ڄام غلام قادر هو، جنهن سال ١٩٥٦ع تائين هتي حڪم هلايو. ون يونٽ ٺهڻ تي لس ٻيلو ضلعي جي شڪل ۾ ڪراچي ڊويزن سان ملايو ويو. سال ١٩٧٠ع ۾ هڪ يونٽ ٽٽڻ تڏهن لس ٻيلو ضلعو، صوبي بلوچستان ۾ شامل ڪيو ويو.

لس ٻيلي ۾ سمن قبيلن جي صدين جي راڄ، هتي سنڌي ٻولي، ساهت ۽ تهذيب کي وڌڻ جو موقعو ڏنو. هي علائقو سمن جي سلطنت ۾، هڪ طفيلي رياست ڏسجي ٿو. ان بعد جيتوڻيڪ سياسي لاڳاپا بهتر شڪل ۾ موجود نه رهيا، تاهم ٻنهي رياستن ۾ سماجي ۽ تهذيبي تسلسل برقرار رهيو. اڄ سوڍو سمات قبيلا مٿيون مائٽيون ڪن ٿا ۽ ڏک توڙي غم جي موقعن تي لس ۽ سنڌ ڏي سفر ڪن ٿا. ان ريت سنڌي قبيلن هتي سنڌي تهذيب ۽ زبان کي زنده رکيو آهي. هتي جي سنڌي زبان "لاسي" لهجي جي صورت ۾ موجود آهي (٩). اهڙي طرح اڄ به سنڌي قبيلا، هتي پنهنجو مقامي اثر رکن ٿا. ڄام غلام قادر گذريل حڪومت، توڙي موجوده دور ۾ بلوچستان جو وزير اعليٰ آهي. لس ٻيلي ۽ سنڌ جي سرحدي ويجهڙائيءَ، سبب ٻنهي طرفن اديبن ۽ شاعرن جي اچ وڃ جاري رهي آهي. ان ڪري هتي بهترين سنڌي شعر پيدا ٿيو. شيخ ابراهيم

۽ ڪبير شاه جو شعر وڏي اهميت رکي ٿو. شاه عبداللطيف جو رسالو به هتي وڏي چاه سان پڙهجي ٿو. لس ٻيلي جي سنڌي شاعري "پهلاڻن جا ٻول" ڪتاب، به ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ شايع ڪئي آهي. تازو بلوچستان اسيمبلي سردار چاڪر ڊومڪيءَ جي هڪ رٽ تي بحث ڪيو، تڏهن خبر پئي ته موجوده دور ۾ به هن صوبي، ۾ سنڌي ڳالهائيندڙ ڪل آدم شماريءَ جو چوٿون حصو آهن. هن رٽ ۾ سرڪار تي زور ڀريو ويو، ته ڪوئيٽا ريڊيو ۽ ٽيليويزن تان سنڌي پروگرام نشر ڪيا وڃن. چام غلام قادر ان رٽ جي حمايت ڪئي، ۽ وعدو ڪيو ته ان مسئلي کي وفاقي حڪومت وٽ پيش ڪيو ويندو(١١). هي مطالبو تاريخ جي صدا آهي. اميد ته سنڌي زبان کي تمام جلد، بلوچستان ميڊيا تان نشر ٿيڻ جو پنهنجو بنيادي حق ملندو. موجوده دور ۾ لس ٻيلي ۾ سنڌي ٻولي هن ريت ڳالهائجي ٿي:

"آهين ڍلجاءِ ڪريو. آهان کي ڪونئر ڪٿائي ڏباءِ رستا نهيندا، ڪارخانا لڳائبا ۽ آهان ماڙو مڙوئي خوشحالي ڏسيندا. آءُ اهان کي گذارش ڪندوس ته آهان ملڪ دشمنن ڪنان ڏيان نه ڏيو"(١١).

سنڌ کان ٻاهر سمن جي حڪومتن جو هي مختصر مطالعو آهي. تفصيلي اڀياس ان متعلق مفيد نتيجا سامهون آڻيندو.

حوالا ۽ حاشيه

(١) مير علي شير قانع "تحفة الڪرام" (سنڌي)، ص ٩.

(٢) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مختصر تاريخ"، ص ١٤٩—١٥٦، سال ١٩٨٠ع.

(٣) ڀيرومل مهرچند آڏواڻي "سنڌ جي هندن جي تاريخ"، جلد ١، ص ٤٤.

(٤) "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي"، ص ٥٥—٦٦، سال ١٩٧٩ع.

(٥) ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي "روح رهاڻ"، ص ٥٥.

(٦) ايڇ. ٽي. لئمبرڪ "سنڌ — ڪجهه رليڪشنس"، ص ١٢—١٣.

(٧) ڊاڪٽر غلام علي الانا "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي"، ص ١٦—٣٦.

(٨) "سنڌ جي هندن جي تاريخ"، جلد ١، ص ٤٤.

(٩) ڊاڪٽر غلام علي الانا "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي"، ص ١١٤—١١٥.

(١٠) رپورٽ روزنامه "هلال پاڪستان"، ٦ مارچ ١٩٨٧ع، ڪراچي.

(١١) ڊاڪٽر غلام علي الانا "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي"، حاشيو، ص ١١٤.

— هي اقتباس ڄام غلام قادر جي هڪ تقرير جو آهي. هي تقرير ڄام صاحب بلوچستان جي حاڪم اعلیٰ جي حيثيت ۾ اڳين حڪومت جي دور ۾ ڪئي هئي.

(٦)

متفرقات

سمن جي سلطنت جو تفصيلي احوال گذريل صفحن ۾ اچي چڪو آهي. هت ڪجهه وڌيڪ عنوانن تي روشني وجهجي ٿي، جن جو هن دور جي تاريخ سان وڏو واسطو آهي.

سنڌ جا اوائلي فارسي ڪتاب

اچ جي علمي محفل اجڙڻ کان پوءِ، وري تغلق گهراڻي سنڌ ۾ فارسي زبان، کي سرڪاري حيثيت ۾ بحال ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هتان مليل چار اوائلي فارسي ڪتاب، ان ڏس ۾ نئون مطالعو مهيا ڪن ٿا. هنن ڪتبن جي آڌار تي هي اندازو ڪيو ويو، ته سمن جي دور ۾ فارسي هتان جي درباري ٻولي هئي. حقيقت ۾ هي ڪتاب فيروز تغلق جي عهد ۾ لکيا، ۽ انهن جو سنڌ جي خود مختيار سمن حاڪمن سان ڪو به واسطو ڪونهي. دهلي سلطنت جي ڪمزور ٿيڻ بعد سنڌ جي سمن حاڪمن، هڪ ڀيرو وري عربي زبان کي سرڪاري ۽ علمي ٻوليءَ طور قبول ڪيو. انهن جي پنهنجي تعميرات ۾ نوي سيڪڙو ڪتبا عربي زبان ۾ هنيا ويا (١). بحرحال سنڌ جي فارسي علم ۽ ادب، توڙي سياسي تاريخ جي حوالي سان، هنن اوائلي فارسي ڪتبن جي وڏي اهميت آهي. انڪري انهن کي هت ڏجي ٿو.

ڪتبو محمد تغلق: سنڌ تي حملي وقت محمد شاه تغلق ، ٺٽي جي پرسان سونڊا وٽ فوت ٿيو. فيروز تغلق نئون بادشاه ٿيو ، ۽ هن حملي ڪرڻ بجاءِ دهلي طرف واپس رخ رکيو. فوت ٿيل بادشاه محمد تغلق کي ، عارضي طور قلندر شهباز جي مزار جي اولهه ۾ دفنايو ويو. سيوهڻ ۾ سندس عارضي مدفن تي جيڪي تعميرات ٿيا ، عالمن اتان هڪ فارسي ڪتبو دستياب ڪيو آهي. هن ڪتبي جي آثار تي تاريخ جي هڪ اهم مسئلي کي حل ڪيو ويو هو. هي ڪتبو هن ريت آهي:

جهان مردم کش ای دل! مباش از جان وفادارش
که جز کین و جفا نامد ز بیدادي دگر کارش

تو از حال محمد شاه برگیر اعتبار از وی
که چون اورنگ شاهی در ربود این دور غدارش

شهنشاهست این ای خواجه کش بینی به خاک اندر
که همچون بندگان بودند شاهان جهاندارش

اگرچه پیش ازین صدبار دربارش چنان دیدی
کنون چشم خرد بکشا ، در اینجا بنگر این بارش

جهان بکشاد از مردی و بخشید از جوان مردي
بدهر از کوشش و بخشش فراوان بود کردارش

شد از ماه محرم بیست و یک کاندر شب شنبه
گذشته هفصد و پنجاه دو شد عزم آن دارش

بعهد دولت فیروز شاه خسرو گیتی
که یزدان برسریر سلطنت بادا نگهدارش

بران سلطان دین پرور برآمد این چنین گنبد
که آمد پیش پائیے گنبد گردون دوارش

بسال هفصد و پنجاه و چار از هجرت احمد
قبول بندهٔ درگاه او سرمست معمارش (٢).

ڪتبو مرقد سيد علي: سيد علي سنڌ جو آڳاٽو درويش ٿي گذريو آهي. سندس مرقد تي لڳل ڪتبو، پڻ فيروز تغلق جو يادگار آهي.

شد بناے گنبد عالی بعهد شهریار
شاه فیروز آنکه بگرفته است زو گیتی قرار
می سزد مر بندهٔ درگاه شاه دهررا
گر کند در سرفرازی برسلاطین افتخار
بر سر قبر ولی الله علاء الحق علی
بود از بغداد اندر صف پاکان شه سوار
[بس] بزرگ وبا کرامت بود این مرد عزیز
هر زمان بادا بقبرش رحمت ایزد نثار
هفتم از ماه صفر مبنی شد این مرقد به سال
هفصد وپنجاه و هفت از هجرت احمد شمار
کرد بنیادش ملک سیرت ملک ارشد که او
هست اندرعدل و بذل وخلق واحسان نامدار
چونکه ذات او درین شهر سیوستان آمده
تازه از سرگشت آن بقعه بسان نو بهار (٣).

ڪتبو مزار قلندر شهباز: مخدوم عثمان قلندر شهباز، سومرن جي دور ۾ سيوهڻ ۾ هو. سندس مزار تي فيروز تغلق مقبري جي اوائلي اڏاوت ڪرائي. هت ذيل ڪتبي مان هي حقيقت ظاهر ٿئي ٿي:

بعهد دولت فیروز شہ سلطان دین پرور
کہ خاک درگهش سازند شاهان جهان افسر
ازآن گاهے کہ برتخت شهنشاهی نشست آن شه
سراسر گشت گیتی از شعاع دولتش انور
عمارت شد مقام شیخ عثمان پیر مروندی
ولی الله کہ او باز سفید بحر بود و بر
چه زیبا بارگاهے شد بهشتی طاق پر گنبد
که رنگ نه فلک گشته ز رنگ بام او اخضر
اگرچہ اولیا اندر زمان شیخ بس بودند
ولیکن در کرامت بود او از همگنان برتر
بروز هفتم از ماه رجب مبنی شد این روضه
بسال هفصد و پنجاه و هفت از هجرت مهتر
بنایش کرد والی اختیارالدین ملک ارشد
امیر عادل و بادل تهمتن ثانی اسکندر
که تابوده ست سهوستان نبوده این چنین والی
سخی و مشفق و مکرم تقی و پاک دین پرور
امید آنست می باید جزاے این چنین خیرے
هزاران فیض در جنت ز فضل ایزد اکبر (۴).

ڪتبو مزار شيخ ترابي: مير علي شير قانع سنڌ ۾ نالو شيخ ابو تراب عرف حاجي ترابي لکيو آهي. هي سنڌ ۾ عباسي خليفن جي دور ۾ ذميدار انتظامي آفيسر هو. هن کي شهادت ملڻ ۽ تبع تابع هجڻ سبب وڏي عزت حاصل ٿي. سن ١٧١هه/٧٨٦ع ۾ سنڌ ۾ مزار تعمير ٿي (٥). شيخ ابو تراب جو مقبرو ڳجهي جبل ۾

آهي. فيروز تغلق جي دور ۾ ٻڌهن ڄام جوڻو ۽ ٻيون ٻيو سنڌ جو حڪمران هو، تڏهن هتي مقبرو ٺهيو هو. هت لڳل فارسي ڪتبي ۾ جوڻي جو نالو نه ظاهر آهي، نه فيروز تغلق جو اسم ۽ نمايان آهي. اصلي ڪتبو هن وقت سنڌ ميوزم حيدرآباد ۾ محفوظ آهي.

بعهد شهريار دهر سلطان داور [كذا]
شهه فيروز منصور و مظفر در صف شاهان
بامر سرفراز عهد خاص حضرت عالي
كه پائي قدر او اعلا ز فرق فرقد تابان
ستوده جام جم سيرت علاء الدين دريا دل
كه از مهماني لطفش جهان شد جمله آباداني
برآمد اين چنين گنبد معلا كز صفا، گوئي
بسان بيت معمور آمد ست از بار اين ايوان
مقام شيخ حاجي بو ترابي، آن ولي الله
كه بر درگاه او گردد روا، حاجات خلق آسان
بسال هفصد و هشتاد و دو از هجرت احمد
زعون ايزد ذو المن و الا فضال و الا حسان
بنا شد، ثالث ماه صفر، اين روضهٔ ميمون
بسعي كمترين بندگان موسی بن شهجان (٦).

سمن بادشاهن جون مليون ماڙيون

سنڌ جي سمن حاڪمن جي مطالعي ۾ هنن حاڪمن جي ڪيبوات ۽ خلفيش طرف ڪجهه سنگ بندين کي اهميت حاصل آهي. اوائلي مصنفن ان جو سرسري ذڪر ڪيو آهي (٦). موجوده دور ۾ ٿيل تحقيق ان ڏس ۾ ڪجهه معلومات ميسر ڪئي

آهي. حقيقت ۾ سمن حاڪمن ۽ گجراتي بادشاهن جي سڌن لاڳاپن ۾ هنن مٿين مائٽين ڪي گهڻو عمل دخل آهي. انڪري ان قسم جو مطالعو خود سمن، جي خارجه پاليسيءَ جو اهم عنصر آهي. گجرات ۽ خانديش طرف سمن جي سنگابندين، بابت هند ۽ سنڌ ۾ جهڪا چاڻ موجود آهي، ان ۾ مصنفن ڪجهه سنگين غلطيون ڪيون آهن. اسين هيٺ ان متعلق درست چاڻ ڏيڻ جي ڪوشش ڪنداسين.

۱- جام فتح خان (نمبر: ۱۱)، پهريون حاڪم آهي جنهن گجرات طرف، پنهنجي ناٺي جام زادي، جهانيه جهان گشت جي پوٽي قطب عالم (۷۹۰ — ۸۵۸هه)، سان شادي ڪري ڏني. قطب عالم پنهنجي نڪي ڏاڏي راڃو قتال جي حڪم تي گجرات ويو، جتي سلطان مظفر شاه سنڌ مس آڌر ڀاءُ ڪيو. هن شاديءَ مان قطب عالم، کي ٻه نياڻيون بيبي فردوس ۽ بيبي مريم پيدا ٿيون (۸).

۲- ان بعد گجرات ۽ سنڌ جو هي تعلق ٻه پيدا ٿيو. جام جوڻو ثاني (نمبر: ۱۲)، ڪنهن صورتحال ۾ پريشان ٿيو، تڏهن هن ٻه گجراتين سان مائٽي ڪئي. جوڻي پنهنجون ٻه نياڻيون اوڏي پرڻائي ڏنيون. بي بي مغلي بيحد حسين هئي، ان جو عقد سلطان محمد گجرات جي حاڪم (نمبر: ۳) سان ٿيو، جڏهن تہ بي بي مرڪي شاه عالم (۸۱۷ — ۸۸۰هه) جي نڪاح ۾ آئي. سلطان محمد کي سن ۸۴۹هه / ۱۴۴۵ع ۾ هڪ پٽ ڄائو، جو بي بي مغليءَ مان هو. سنڌس نالو فتح خان هو ۽ پاڻ گجرات جي تاريخ ۾ سلطان محمود بيگڙي جي نالي سان مشهور آهي. بيگڙي ڪافي موقعن تي سنڌ جي مدد ڪئي هئي، شاهه عالم کي مرڪيءَ مان — بي بي امان، بي بي وجين ۽ بيگ محمد عرف

شاه پيڪن اولاد ٿيو. سلطان محمد سال ۱۴۵۱ع ۾ فوت ٿيو. ان بعد قطب‌الدين گجرات جو والي (نمبر: ۴) بنيو. هن ننڍڙي فتح خان کي مارائڻ جو ارادو ڪيو، انڪري مغلي پٽ کي ڪٽي اچي شاه عالم وٽ پناه ورتي. ٿي سال پوءِ مرڪي فوت ٿي. ان بعد مغلي ۽ شاه عالم جو نڪاح ٿيو. جام جوڻو سنڌ ۾ فوت ٿيو. سندس لاش گجرات ۾ دفن ٿيو (۹).

۳- گجرات جو ستون بادشاه سلطان مظفر ثاني (۹۱۷ - ۹۳۲هه) ٿي گذريو. جام سنجر جي پوٽي بي بي راڻيءَ سان سندس شادي ٿي. بي بي راڻي بيحد حسين هئي. بادشاه جي ساڻس ڏاڍي محبت هئي. جام صلاح‌الدين ۽ جام فيروز، سندس سوٽ هئا. مظفر شاه ۽ بي بي راڻي سن ۱۵۱۱ع کان اڳ نڪاح ڪيو. هن رشتي جي ڪري مظفر، صلاح‌الدين کي لشڪر ڏئي، جام فيروز تي حملو ڪرايو. سيد حسام‌الدين راشدي هڪ هنڌ بي بي راڻيءَ کي جام سنجر جي نياڻي ڏيکاري ٿو (۱۰)، جڏهن ته پير جاه تي ڪيس جام سنجر جي پوٽي ٻڌائي ٿو (۱۱). ساڳي حالت پنهور صاحب جي آهي (۱۲). مظفر شاه کي هن گهر مان ٽي ٻار ڄاوا. سڪندر جيڪو گجرات جو اٺون حاڪم بنيو. عائشه جيڪا فتح خان بن جام فيروز جي زال بني ۽ رقيه فاروقي سلاطين ۾ داخل ٿي (۱۳). رقيه ۽ عادل خان ثالث (عالم خان) جو پاڻ ۾ نڪاح ٿيو. ياد رهي ته عادل خان (۹۱۴-۹۲۶هه)، خانديش جو ڏهون حڪمران بنيو (۱۴).

۴- جام ننڍي (نظام‌الدين) جي هڪ ڌيءَ (نالو معلوم ڪونهي)، جي شادي فاروقي شهزادي قيصر خان سان ٿي. قيصر خان

جي ڏاڏي افتخارالملڪ حسن خان، خانديش مان ڀڄي اچي گجرات ۾ پناه ورتي هئي. ڄام نندي جي محمود بيگڙي، ڪنهن ڪٺن مرحلي تي مدد ڪئي هئي (١٥). ائين ٿو نظر اچي ته قيصر خان، جڏهن سنڌي شهزادي پرڻيو، تڏهن هو پڪي عمر جو هو.

٥- سلطان مظفر ثاني گجراتي ٽي شاديون ڪيون هيون. ڪنهن زال مان ڪيس هڪ نياڻي ٿي، ان جي شادي هيبت خان پٽ ڄام صلاح‌الدين سان ٿي. شايد هي شادي ڏي وٺ جي اصول تي ٿي هئي- ياد رهي ته مظفر پاڻ صلاح‌الدين جي سوٽ بي بي راڻي پرڻيو هو-

٦- بهرام خان تميم سنڌي شهزادو هو. ان جي هڪ نياڻيءَ جو نڪاح، مظفر ثاني گجراتيءَ جي هڪ پٽ لطيف خان (هن ناليءَ سان ٽي شهزادا هئا، پر هڪ به حاڪم نه ٿي سگهيو) سان ٿيو.

٧- ڄام فيروز آخري ڏينهن گجرات ۾ گهاريا. هن پنهنجي نياڻي سلطان بهادر (٩٣٢-٩٤٢هه) کي شادي ڪري ڏني. بهادر گجرات جو ڏهون بادشاهه هو. ان ريت سمن، گجراتين ۽ خانديشي فاروقين جي مٽين مائٽين، بابت تاريخن ۾ احوال محفوظ آهي.

دولهه دريا خان

گذريل صفحن ۾ سنڌ جي هن امير ڪبير بابت گهڻو ذڪر ٿيو آهي. دريا خان سنڌي شهيدن جي تاريخ ۾ نمايان اهميت رکي ٿو. ان کان علاوه سياست، ڊپلوميسي توڙي فوجي مهارت، سبب ڪيس اسان جي تاريخ ۾ نهايت وڏو رتبو حاصل آهي. دودي جي شهادت سان سومرن جي پڄاڻي ٿي. مير بهرام، ديوان گدومل ۽ مير متاري توڙي نواب ولي محمد لغاري، جيسين زنده هئا ايسين ڪلهوڙا ۽

ٽالپور محفوظ هئا. ليڪن سندن قتل يا وفات کان پوءِ هنن حڪمرانن جي ڪمزوري شروع ٿي. ان ريت جيسين دريا خان جو مرتبو بحال هو، ۽ سندس ڳالهه ڪي وزن هو. تيسين سمن جي سلطنت ۾ سلامت هئي. ڄام فيروز جي دور ۾ سندس خيال ڪي اهميت نه ملي، ۽ آهستي آهستي سمن جو زوال شروع ٿي ويو. آخرڪار ساموئيءَ جي ميدان تي ١١ محرم ٩٢٧هه (٢٢ ڊسمبر ١٥٢٠ع)، تي ارغونن سان لڙندي سنڌ جو هي سچو فرزند شهيد ٿي ويو.

دولهه دريا خان جي حسب نسب توڙي ابتدائي دور بابت تاريخن ۾ گهٽ مواد ملي ٿو. سيد طاهر محمد کيس سيد زادو سڏيو هو (١٦). ڪجهه مصنفن وري کيس ريڍار جو ٻار سڏيو آهي. سنڌي قبيلن جي روايتي مواد موجب، دريا خان جو تعلق "قبوليا" قبيلي سان هو (١٧). امڪاني طرح ۾ اندازو آهي، ته سمن ڄامن سنڌ جي ماڻهن، ۽ خاص ڪري سماٽ قبيلن مان، انتظامي عهدن تي آفيسر مقرر ڪيا. ڄام نظام الدين کي ابتدا ۾ پنهنجو اولاد نه هو، ان ڪري هن دريا خان کي گود جو پٽ ڪري نپايو. ٻهريان هو ديوان لکدير جو غلام هو، جتان ڄام ننڍي کيس حاصل ڪيو هو. اڳتي هلي دريا خان سياست ۽ فوجي معاملن ۾ مهارت حاصل ڪئي، ان ڪري کيس سپهه سالار، وزير اعظم ۽ امير الامراء مقرر ڪري "مبارڪ خان" جو لقب ڏنو ويو. ارغونن ۽ سمن جي اتر سنڌ ۾ ٿيل لڙائيءَ، جي حوالي سان سندس متعلق ٻهريون حوالو سن ٨٩٥هه / ١٤٩٠ع ۾ ملي ٿو. ان سال مڪليءَ تي پنهنجي مقبري جي چوديواري به ٺهرايائين. ڄام ننڍي جي زماني ۾ کيس "ڳاها" طرف جاگير هئي. هن ڄام جي زماني ۾ پاڻ ڪجهه واهه کوٽائي، سنڌ جي زراعت ۾ واڌارو آندائين. ڄام جي وفات کان پوءِ، به هي پنهنجي عهدي تي برقرار رهيو.

جام فيروز ننڍي عمر ۾ سنڌ جو حڪمران بڻيو. هن دريا خان جي مرتبي ۽ عزت جو ڪو به خيال نہ ڪيو، ان ڪري احتجاج طور استعفا ڏئي اچي پنهنجي جاگير تي رهيو. جام صلاح‌الدين ٺٽي تي قبضو ڪيو، ان وقت فيروز کيس منٿ ميڙ ڪري، وري حڪومت ۾ شامل ڪيو. هن حيلي ۽ حرفت سان صلاح الدين کي پڇاڙي ڪڍيو، ۽ وري فيروز سنڌ جو حاڪم بڻجي ويٺو. هن ڀيري بہ دريا خان کي جائز مرتبو نہ مليو. آخر ۾ فيروز جي ماءُ ارغونن کي حملي جي دعوت ڏني، ۽ دريا خان جي خاتمي لاءِ مدد طلب ڪئي. سنڌ جي هن سپوت ۽ ارغونن ۾ ١١ محرم ٩٢٧هہ تي سخت مقابلو ٿيو. مؤرخن دريا خان جي سورهيائي ۽ جنگ جي وڏي واڪاڻ ڪئي آهي. ڪجهہ عالمن جو خيال آهي، تہ کيس صلح جي ڳالهين لاءِ گهرائي شهيد ڪيو ويو. سندس مزار اڄ بہ مڪليءَ تي موجود آهي.

دريا خان جي ذاتي سوانح بابت ڇڙ وڇڙ حوالا موجود آهن. سندس حويلي ۽ ڪوٽ مڪليءَ، جي عيدگاه جي اوڀر واري ايراضيءَ ۾ هئا. هن وقت عيدگاه ڏي ويندڙ پيچرو، دريا خان جي ڊٺل ڪوٽ جي اتر کان وڃي ٿو. روايتن موجب دريا خان، رائوڙن جي هڪ حسين ڇوڪري "همون" سان شادي ڪئي هئي(١٨). راشدي صاحب جي تحقيق موجب کيس: سارنگ، علاؤالدين، محمود خان، احمد ۽ موٺ خان — نالن سان پنج پٽ هئا. اهي سڀ سورهيہ ۽ دلير توڙي وطن دوست هئا. سنڌ جو هي وطن دوست جيسين زنده هو، ايسين سمن جي سلطنت قائم رهي. سندس شهادت کان پوءِ سمان جام بہ رلي ويا، تہ سنڌ جو ملڪ بہ ٻن صدين، تائين ڌارين جي راڄ ۾ جڪڙجي ويو.

حوالا ۽ حاشيه

(١) ان متعلق سون پنهنجي آرٽيڪل "سمہ دور کی علمی اور سرکاری زبان"، چيپل سہ ماهي اردو، ١٩٨١/٢، ۾ تفصيلي بحث ڪيو آهي.

(٢) مير محمد معصوم "تاريخ معصومي" اردو، ص ١٧-١٩.

(٣) "تاريخ معصومي" اردو، حاشيا، ص ١٦-١٧.

(٤) "تاريخ مظهر شاهجهاني"، تعليق لعل شهباز قلندر.

(٥) مير علي شير قانع "تحفة الڪرام"، سنڌي، ص ٦٢١-٦٢٢.

(٦) "سيد حسام الدين راشدي "مڪلي نامہ"، ص ١٠٦-١٠٧.

(٧) تاريخ معصومي"، سنڌي، ص ١١٨.

(٨) "مڪلي نامه"، ص ١٢٧-١٢٨.

(٩) "مڪلي نامه"، ص ١١٩-١٢٦.

(١٠) "مڪلي نامه"، شجرو الف.

(١١) "مڪلي نامه"، شجرو ب.

(١٢) محمد حسين پنهور، ص ٣٥٣ ۽ ٣٦٧.

(١٣) "مڪلي نامه"، ص ١١٦-١١٩.

(١٤) سمن، گجراتين ۽ فاروقين جي مٽين مائٽين، تي مصنف پنهن جي هڪ پيپر ۾ زياده روشني وڌي آهي.

(١٥) "ڪيمبرج هسٽري آف انڊيا" جلد ٽيون، ص ٣٠٦-٣٠٧.

(١٦) "تاريخ طاهري"، ص ٥٥.

(١٧) هن ڏس ۾ متعدد رواتيون پکڙيل آهن. بهرحال هن عنوان تي وڌيڪ ڇنڊ ڇاڻ جي ضرورت آهي.

(١٨) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، "مشهور سنڌي قصا، جلد پيون"، مقدمو، ص ٢٥-٢٦.

BIBLIOGRAPHY

نوٽ: سنڌي ادبي بورڊ لاءِ هتي س . ا . ب . مخفف طور آندل آهي.

اردو، سنڌي ۽ فارسي ڪتاب:

(١) ابراهيم عباسي "سفر نامہ ابن بطوطہ"، سنڌي، س . ا . ب . سال ١٩٧٦ع.

(٢) الهه بچايو يار محمد سمون "لاڙ جو مهر"، س . ا . ب، سال ١٩٧١ع .

(٣) ايڇ . ٽي . ليمبرڪ "سنڌ هڪ عام جائزو"، سنڌي از سليم احمد، س . ا . ب، سال ١٩٨٢ع .

(٤) ڀيرو مل مهر چند آڏواڻي "سنڌ جي هندن جي تاريخ"، ڀاڳو ڀهربون، ڪراچي، سال ١٩٣٦ع .

(٥) حامد بن فضل جمالي "سيرالعارفين" اردو از ايوب قادري مرحوم، اردو سائنس بورڊ لاهور، سال ١٩٧٦ع .

(٦) خداداد خان "لب تاريخ سنڌ"، ايڊيٽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، س . ا . ب، سال ١٩٥٩ع .

(٧) ڊاڪٽر جيلاڻي "سنڌ جي اقتصادي تاريخ"، (سنڌي)، از سراج س . ا . ب، سال ١٩٦٨ع .

(٨) ڊاڪٽر صابر فاروقي "ڪشمير: اسلامی عهد میں"، سنگ ميل پبليڪيشن لاهور، سال ١٩٨٣ع.

(٩) ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو"، پيون چاپو، سکر.

(١٠) ڊاڪٽر غلام علي الانا "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي"، سنڌالاجي، سال ١٩٧٩ع.

(١١) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "جامع سنڌي لغات"، جلد ٽيون، س. ا. ب، سال ١٩٨١ع.

(١٢) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ (ايڊيٽ)، فتح نامه سند"، فارسي، اسلام آباد سال ١٩٨٣ع.

(١٣) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "سنڌي موسيقي جي تاريخ"، پيٽ شاه ثقافتي مرڪز حيدرآباد، سال ١٩٧٨ع.

(١٤) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مختصر تاريخ"، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، سال ١٩٨٠ع.

(١٥) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "مشهور سنڌي قصا: جلد پهريون"، س. ا. ب. ١٩٦٤ع.

(١٦) ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي "روح رهاڻ" پاڪستان اسٽڊي سينٽر، سنڌيونيورسٽي ڄام شورو، سال ١٩٨٠ع.

(١٧) سيد حسام الدين راشدي "مڪلي نامه"، ايڊٽ ۽ حاشيا، س. ا. ب، سال ١٩٦٧ع.

(١٨) سيد حسام الدين راشدي "سنڌي ادب"، سنڌي از غلام محمد لاکو، گرامي پبليڪشن دولت پور صفن، سال ١٩٨١ع.

(١٩) سيد طاهر محمد نتوي "تاريخ طاهري"، از ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، س. ا. ب، سال ١٩٦٤ع.

(٢٠) ضياءُالدين برني "تاريخ فيروز شاهي"، اردو، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، سال ١٩٨٣ع.

(٢١) عبدالغني عبدالله "تاريخ سنڌ: سومرا ۽ سمان"، سنڌالاجي، سال ١٩٨٤ع.

(٢٢) گنکو فسڪي "پاکستان کی قومیتیں"، اردو، ماسڪو، سال ١٩٦-ع.

(٢٣) محمد قاسم فرشته "تاريخ فرشته"، اردو جلد دوم، لاهور، سال ١٩٧٤ع.

(٢٤) محمود شاه بخاري "تاريخ بلوچستان"، اردو، بڪ لينڊ ڪوئيٽه سال ١٩٨٣ع.

(٢٥) مرزا قليچ بيگ "قديم سنڌ: مشهور شهر ۽ ماڻهو"،س. ا. ب، سال ١٩٦٦ع.

(٢٦) مولائي شيدائي "تاريخ تمدن سنڌ"، سنڌ يونيورسٽي پريس، سال ١٩٥٩ع.

(٢٧) مولائی شیدائی "جنت‌السنڌ"، س. ا. ب، سال ١٩٥٨ع.

(٢٨) مير علي شير قانع "تحفة‌الڪرام"، از مخدوم امير احمد، س. ا. ب، سال ١٩٧٦ع.

(٢٩) مير علي شير قانع "مقالات‌الشعرا"، از سيد حسام‌الدين راشدي، س. ا. ب، سال ١٩٥٧ع.

(٣٠) مير محمد معصوم بکري "تاريخ معصومی" از مخدوم امير احمد، س. ا. ب، سال ١٩٥٩ع.

(٣١) مير محمد معصوم بکري "تاريخ معصومي" از اختر رضوي، س. ا. ب، سال ١٩٥٩ع.

(٣٢) يوسف ميرڪ "تاريخ مظهر شاهجهاني"، سنڌي از نياز همايوني، س. ا. ب، سال ١٩٧٩ع.

اردو ۽ سنڌي مضمون:

(١) ايم. ايچ. صديقي "مهدي جونپوري ۽ سنڌ"، سنڌي از غلام محمد لاکو، سه ماهي مهراڻ، ١٩٨٧/٢ع.

(۲) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ "سنڌ جو آخري سومرو حاڪم" سنڌ ماهي مهراڻ، ۱۹۸۱/۳۔

(۳) سيد حسام الدين راشدي "سنڌ جي تاريخ جا چند واقعا"، سنڌ ماهي مهراڻ، ۱۹۶۸/۳۔

(۴) عبدالله ورياه "سمن جي دور جا سڪا"، رسالو سنڌي ادب، سال ۱۹۸۰ع.

(۵) غلام محمد لاکو "دولهه دريا خان"، ماهنامه الرحيم، اپريل ۱۹۷۹ع.

(۶) غلام محمد لاکو "جام درياخان ۽ مبارڪ خان هڪ الڳ شخص آهن؟"، سنڌ ماهي مهراڻ، ۱۹۸۱/۲-۱.

(۷) غلام محمد لاکو "سمن جي دور جا ڪجهه شهر"، نئين زندگي، ڊسمبر ۱۹۸۱ع.

(۸) غلام محمد لاکو "عمرڪوٽ: چند تاريخي مسئلا"، سه ماهي مهراڻ، ۱۹۸۶/۲.

(۹) غلام محمد لاکو "سمہ دور کی علمی اور سرکاری زبان" اردو ترجمه، از سعيد احمد خانزاده، سه ماهی اردو، ۱۹۸۱/ ۲.

English Books & Articels:

1. Ahmed Hassan Dani "Thatta: Islamic Architecture", An appendix by: N.A. Baloch "The Origin of Thatta", Institute of Islamic History, Culture & Civilization, Islamabad, 1982.
2. Ansar Zahid Khan "History and Culture of Sind", Royal Book Company, Karachi, 1980.
3. C.L. Mariwala "History of the Commerce of Sind", Sindhology, 1981.

4. Dr. H. I. Sadarangani "Persian Poets of Sindh", Sindhi Adabi Board, Hyderabad, 1956.
5. M.H. Panhwar "Chronological Dictionary of Sind", Sindholoy, 1983.
6. M. H. Panhwar "Sind — Cutch Relations", Sind Archives, Karachi, 1980.
7. M.H. Panhwar "Sind's Struggle Against Feudalism", Sindhological Studies, Summer 1979.
8. M.H. Siddiqi "History of the Arghuns and Tarkhans of Sind", Sindhology, 1972.
9. Mubarak Ali (Ed), "Mc Murdo's Account of Sind", Sindhology, 1985.
10. R.C. Majumdar (Ed) "History and Culture of Indian People", Vol: VI, Bombay, 1967.
11. Riazul-Islam "Indo Persian Relations", Tehran, 1970.
12. Stanley Lane-poole "Mediaeval India", (Rep), Lahore, 1979.
13. Woolseley Haig (Ed) "Cambridge History of India", Vol: III, Delhi, 1958.

INDEX

انڊيڪس

الف

ابن بطوطہ ٧، ٧٧، ٨٤، ٨٦، ٩٨، ١٠٤، ١٠٥،.

اتر سنڌ ١٠، ٥٢، ٦٢.

اچ ١٨، ١٩، ٣٥، ٦١، ٧٦، ٨١، ١١٥.

احمد ١٢٤.

احمدآباد ٣٢، ٩٨.

احمد ترخان ٥١.

اسٽينلي لين پول ١٠٤.

اسحاق آهنگر ١٠٢.

افتخارالملڪ حسن خان ١٢٢.

امير حسن سجزي ٨، ١٠١.

امير غور ٢٢.

امير قيصر رومي ٦، ٧، ٦٩، ٧٤.

امير نصر ٩.

انڊو پرشن ريليشنس ٥٥.

انٽ قبيلو ٣، ٩٠، ٩١.

انگريز ٥٩، ١٠٨.

ايم - ايڇ - پنهور (پنهور صاحب، محمد حسمن پنهور) ١١، ١٤، ٢٨، ٢٩، ٣٩، ٤٢، ٥٨، ٦٣، ٨٢، ١٠٣، ١٠٤، ١١٤، ١٢١، ١٢٥.

ب

بابر ٢٦، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٥٢، ٦٧.

بايزيد بسطامي ٩٤.

برني ضياءالدين ٥، ٩.

برهمڻ ٤، ٦٠، ٨٨، ١٠٧.

برهمڻآباد ٤.

بغداد ٣٢، ٨٨.

بکر ٥، ٩، ١٥، ١٦، ١٩، ٢٥، ٢٧، ٣١، ٣٨، ٥١، ٥٢، ٥٤، ٦٠، ٦٢، ٧١، ٧٥، ٧٦، ٨٣، ٩٢، ٩٦.

بلوچ (بروچ) ٢٥، ٤٨، ٥٢، ٦٢، ٦٦، ٦٧، ٩٤.

بنگال ٦، ١٥.

بو علي سنڌي ٩٤.

بهزاد ٧.
بهلول لوڏي ٣٠، ٣٦.
بي بي امان ١٢٠.
بي بي راڻي ١٢١، ١٢٢.
بي بي فردوس ١٢٠.
بي بي مرڪي ٢٦، ١٢٠.
بي بي مريم ١٢٠.
بي بي مغلي ٢٦، ١٢٠، ١٢١.
بي بي ناني ١٠٤.
بي بي وچين ١٢٠.

ڀ

ڀيرلوه ٧٧، ڀيلاين جا ڀول ١١٣.

پ

پاٿوٽ (پير بلاولي) ٩٥.
پٽي ١.
پٽي واهڻ (پٽاواهڻ) ٥٤، ٦١.
پڙوچ ٨.
پوڏيسر ٣٤، ٩٨، ١٠٠.
پيڪن شاه (بيگ محمد) ١٢٠، ١٢١.

ت

تارا ٻائي ٥٨.
تاريخ بلوچستان ١٠٤.
تاريخ تمدن سنڌ ١١، ١٠٣، ١٠٤.
تاريخ طاهري ٥٥، ١٠٣، ١٠٥،
١٢٥.
تاريخ فرشته ٤١.
تاريخ فيروز شاهي ١١.
تاريخ ڪشمير: عهد اسلامي
مين ١٠٣.
تاريخ مظهر شاهجهاني ١٠٥،
١٢٥.
تاريخ معصومي ٢٧، ٣١، ٣٢، ٥٥،
١٠٣، ١٠٤، ١٠٥، ١٢٥.
تحفة الڪرام ١١، ٣١، ٣٢، ٥٥،
١٠٤، ١٠٥، ١١٤، ١٢٥.
تذڪرة المراد ٩٩.
ترڪ ٣٥.
تغلق ١٥، ٢٠، ٥٧، ٦٠، ٧٢، ٧٣،
٨٢، ١١٥.
تڪدره ٤٣.
تنڪر بردي قبتاش ٥٠.

ٿ

ٿر ١٦، ٣٣، ٦١، ٦٥، ٩١.

ٽ

ٽالپور ١٢٣.
ٽلٽي ٥١، ٦٣، ٧١، ٧٢، ٧٧.

ٺ

ٺٽو (ٺنگر ٺٽو) ٦، ٨، ٩، ١٠، ١٤،
١٦، ٢٠، ٢٣، ٢٧، ٢٨، ٣١، ٣٢،
٣٤، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٤٥، ٤٩،

٥٠، ٥١، ٥٢، ٥٣، ٦١، ٦٣، ٧٠،
٧١، ٧٢، ٧٦، ٧٧، ٧٨، ٧٩، ٨٠،
٨٣، ٨٦، ٩٠، ٩٢، ٩٥، ٩٦، ٩٧،
٩٨، ٩٩، ١٠٠، ١٠٩، ١١٠، ١١٦،
١٢٤.
ٺري ٨.

پ

پاٽ ٩٢.
پاڪستان پارليامينٽ ٩٢.
پاڪستان جون قوميتون ١٠٦.
پٽالا ٣.
پرٿوي راج ٦٧.
پرشن پوئينس آف سنڌ ١٠٦.
پلي ١٧، ٩٠.
پورچوگيز ٣٥، ٣٩، ٦٨،
پير آسات ٩٥.
پير پٺورو ٩٤.
پير پٺو ١٧، ٩٤.
پير صدرالدين ١٠١.

ج

جاتي ٨.
جادو گهراڻو ١٠٩.
جاڙو ولد لاکو ١٠٣.
جاڙيجا (سمان) ٨، ٥١، ٦٣، ٧١،
١٠٩، ١١٠.
جامع سنڌي لغات ١١.
جاموٽي ٢.
جکرو ١٧.
جلال الدين دواني (علامہ) ٨٠.
جلوگير ١٠٤.
جمشيد ١، ٢.
جنت السنڌ ١، ٤١، ١٠٥.
جوڌپور (مارواڙ) ٢٩، ٣٠، ٦٤،
٦٥، ٩٨.
جوڏو سوڍو ٧٢، ٧٤.
جوکيہ ٩٢.
جوڻ ٦٢، ٨٣، ٨٨.
جوڻو ١٧.
جوڻيجا ٩٠، ٩٢.
جهو ١٧.
جيسلمير ١، ١٠٧.

چ

چام (لقب) ٢، ٣، ١٤، ٥٧، ١٠٢، ١٨١.
چام ابراهيم ٢٩، ٦٥، ٨١.
چام بابينو (صدرالدين) ١٣، ١٤، ١،
١٥، ١٨، ٢٠، ٥٨، ٦٣، ٦٩، ٧٤.
چام بايزيد ٢٩، ٦٥، ٨١.
چام تغلق (جوڻو ثاني) ١٣، ٢٥،
٢٦، ٣٣، ٦٤، ٩٢، ١٢٠، ١٢١.
چام تماچي (ميمبر پارليامينٽ)
٩١.

جام تماچي (رڪن الدين) ۱۳، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۵۸، ۵۹، ٦۳، ۷۴، ۷۸، ۸۲، ۹۳.
جام توڳاچي (خيرالدين) ۱۳، ۱۸، ۷۵، ۷٦، ۸۵.
جام جوڻو (علاؤالدين) ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۵۸، ۹۳، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۱۹.
جام ڏاتار ۹٦.
جام زادي ۲۵، ۱۲۰.
جام سارنگ (خان) ۳٦، ۵۱، ۵۹، ٦۲، ۷۴، ۱۲۴.
جام سڪندر اول (صدرالدين) ۱۳، ۲۴، ٦۱، ۸۷.
جام سڪندر ثاني (محمد عرف انڙ ثاني) ۱۳، ۲۷، ۲۸، ٦۲، ۷۸، ۷۹، ۹۹.
جام سنجر (صدرالدين، راءِ ڏنو، راڏڻ) ۳، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۸، ۴۲، ۵۸، ٦۱، ٦۴، ٦۵، ۷۱، ۷۵، ۷٦، ۷۸، ۷۹، ۸۹، ۹۳، ۱۲۱.
جام صلاح الدين ۱۳، ۲۹، ۳۷، ۳۸، ۴۲، ۴۵، ۵۱، ٦۸، ۷۱، ۷۴، ۱۱۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۴.
جام صلاح الدين (انڙ ثاني) ۱۳، ۲۰، ۲۲، ۷٦، ۷۸.
جام علي شير ۱۳، ۲۳، ۵۸، ۷۵.
جام غلام قادر (وزير اعليٰ بلوچستان) ۱۱۲، ۱۰۳، ۱۱۴.
جام فتح خان ۱۳، ۲۴، ۲۵، ٦۳، ۱۲۰.
جام فيروزالدين انڙ ۲، ۳، ٦، ۷، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۵۷، ۵۸، ٦۰، ٦۱، ٦۸، ۷۴، ۹۰، ۱۱۱
جام فيروز ثاني (ناصرالدين ابوالفتح) ۱۳، ۳٦، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۵، ۴٦، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۸، ٦۱، ٦۷، ٦۸، ۷۰، ۷۲، ۷۴، ۸۹، ۱۰۱، ۱۱۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴.
جام ڪرن ۱۳، ۲۳، ۵۸،
جام مبارڪ ۱۳، ۲٦، ۲۷، ۵۸.
جام نظام الدين (جام ننڊو) ۱۳، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۴، ۳۵، ۳٦، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۵۸، ۵۹، ٦۱، ٦۴، ٦۵، ٦٦، ٦۷،

٧١، ٧٥، ٧٦، ٧٨، ٧٩،
٨٠، ٨٥، ٨٧، ٨٨، ٨٩،
٩٣، ٩٤، ٩٥، ٩٧، ١٠١،
١٠٤، ١٠٨، ١٢١، ١٢٢، ١٢٣.
جام نظام الدين اول ١٣، ٢٢، ٥٨.
جام هالو ١٦، ٩٠.

جهه

جهونا ڳڙهه ٨، ١٠٨، ١٠٩.

چ

چاچڪان ٥٣.
چارڻ پيجل ١٠٩.
چاڪر ڊومڪي سردار ١١٣.
چاڪلا ٥٨، ٥٩، ٨٧.
چانڊڪا ٤٤، ٤٩، ٧١.
چانڊيه ٩٣.
چچ ٤.
چچ نامه ١١، ١٠٠.
چغدو ١.
چمپانير ٣٢.
چنو ١، ٤.
چوڙاسما ١٠٩.
چيتن ماڙيوالا (سي- ايل- ماڙيوالا)
٨٤، ٨٥، ١٠٥.

ح

حاجي حسن صفائي (شيخ) ٨٠، ٩٩
حاجي خان ٥٩.
حاجي ولي محمد ١٤، ١٠٤، ١٠٦.
حافظ شيرازي ٦٣، ٩٧، ٨٢، ٩١.
حاڪم سهڙ سخي ١١١.
حامد بن فضل جمالي ١٠٠.
حجاز مقدس ٥٤، ٩٦.
حضرت نوح نبي ٢.

خ

خانديش ٣٣، ٦٥، ٩٠، ٩١، ٩٣،
١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٢٢.
خانواهه ٨٦.
خداداد خان ١٤.
خراسان ٣٣، ٤٨.
خضر خان ٢٢.
خوشاب ٥٢.

د

دادو ٣.
داور ٤٣.
درپيلو ٧٧.
درياخان دولهه (مبارڪ خان) ٣٢،
٣٤، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٤٤، ٤٥،
٤٦، ٤٨، ٤٩، ٥٠، ٥١، ٥٩، ٦٠،
٦٢، ٦٧، ٧٠، ٧٤، ٧٨، ٨١، ٨٦،
٨٧، ٩١، ٩٣، ٩٧، ٩٨، ١٢٢،
١٢٣، ١٢٤.
درياهه سنڌ (سنڌو دريا) ١٠، ٢٤،
٥٠، ٨٢، ٨٥، ٨٨، ٩٥.

دکن ۷۴
دلشاد ۳۱، ۵۹، ۶۲، ۷۱، ۷۴.
دمشق ۳۲
دودو سومرو ۱۲۲
دولت شاهي ۳۵، ۳۸
دهلي ۵، ۶، ۸، ۱۰، ۱۹، ۲۰، ۲۴، ۳۲، ۶۷، ۷۸، ۱۱۵، ۱۱۶.
دهلي سلطنت (سلطنت هند) ۵، ۶، ۷، ۸، ۱۲، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۴، ۲۶، ۳۰، ۶۰، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۹، ۷۰، ۷۳، ۷۸، ۸۳، ۸۶، ۹۰.
دي اوريجن آف نثر، ۱۰۶.
ديپال پور ۶، ۲۴
ديبل ۳، ۴، ۱۰۷
ديوان گدومل ۱۲۲

ڌ

ڌاريجا ۵۲، ۷۴، ۹۰.

ڏ

ڏاهري ۹۰، ۹۱.
ڏهر ۷۴، ۹۰.
ڏيپلو ۸.
ڏيرو ۴۷.

ڊ

ڊاڪٽر آءِ. ايڇ. سدارنگاڻي ۱۰۶
ڊاڪٽر انصار زاهد ۸، ۹۴، ۱۰۵
ڊاڪٽر ايم. ايڇ. صديقي ۵۵، ۱۰۶.
ڊاڪٽر چيلاڻي ۸۴، ۸۵، ۸۷، ۹۷، ۱۰۵.
ڊاڪٽر داني ۱۰۶.
ڊاڪٽر رياض الاسلام ۵۵.
ڊاڪٽر صابر فاروقي ۱۰۳.
ڊاڪٽر گربخشاڻي ۱۰۹، ۱۱۴.
ڊاڪٽر ليمبرڪ ۲، ۱۱.
ڊاڪٽر مبارڪ علي ۱۰۵.
ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ۲، ۱۱، ۹۷، ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۲۵.
ڊگهڙي ۸.

ر

رانوڙ ۱۲۴.
راجا جوڙا ۳۰، ۳۵، ۶۴.
راجپوت ۲، ۱۰۹.
راجستان ۸، ۹، ۱۰۱.
راڄو قتال ۱۲۰.
راول (راءِ) ۲۷، ۷۱.
راهمون ۵۳.
راهو ۹۰.
راءِ خاندان ۴، ۵۶، ۶۰، ۸۸، ۱۰۷.
راءِ ڏياچ ۽ سورٺ ۱۰۹.
رتو ڪوٽ ۷۱.
رحيم يار خان (سنجرپور) ۸۷.
روح رهاڻ ۱۱۴.
رقيه ۱۲۱.

رنڊ ۳۵، ۳۸، ۶۶ .
رنمل سوڍو ۵۱، ۲۷، ۴۷ .
روزنامه هلال پاڪستان (ڪراچي) ۱۱۴ .
رومي جلال الدين ۸۲ .
رونجها ۱۱۱، ۱۱۲ .

س

ساڪرو پرڳڻو ۸۶.
ساگرو ڊنڊ ۹.
سام ۲.
سامبا (سامبس) ۳۲.
سامونئي ۱۴، ۳۲، ۴۹، ۶۱، ۸۰، ۹۶، ۱۲۳.
ساوه واه ۸۷.
سبي ۳۳، ۳۵، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۶۱، ۶۲، ۷۰، ۷۱، ۸۵، ۹۶، ۱۰۴.
سجاول ۸.
سعدي ۸۲.
سفرنامه ابن بطوطه ۱۱.
سڪندر اعظم ۳.
سلطان بهادر گجراتي ۱۲۲-
سلطان حسين لانگاه ۳۰، ۳۶، ۶۵.
سلطان حسين مرزا با يقرا ۳۰، ۳۳، ۳۶، ۴۳، ۴۶، ۶۶،
سلطان زين العابدين ۳۰، ۳۵، ۶۵.
سلطان سڪندر گجراتي ۱۲۱.
سلطان شهاب الدين ۶۳.
سلطان محمد گجراتي ۲۵، ۲۶، ۱۲۰، ۱۲۱.
سلطان محمود بيڪڙو (فتح خان) ۲۶، ۳۰، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۶۵، ۹۸، ۱۱۰، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲.
سلطان محمود غزنوي ۶۷.
سلطان محمود ڪوڪلتاش ۵۱، ۵۲-
سلطان مظفر گجراتي ۳۷، ۱۲۰، ۱۲۳.
سلطان مقيم بيگلار ۵۱.
سليمان جبل ۱۰۷.
سمان (سمون، سمان) انڪل روء ڪتاب جي هر صفحي تي ذڪر ملي ٿو.
سماٽ ۱، ۳، ۵۸، ۷۴، ۹۰، ۹۲، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۲۳ .
سمه دور کی علمي اور سرکاری زبان ۱۰۵، ۱۲۵ .
سما ننگر ۲ .
سمر قند ۲۵ .
سمن جي دور جا سڪا ۱۰۵ .

سمن جي سلطنت ۱۰، ۳۵، ۳۹،
۳۵، ۳۶، ۵۴، ۵۶، ۵۸، ۵۹،
۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۷، ۹۰، ۹۱،
۹۳، ۹۶، ۹۸، ۱۱۵ ۰
سن ۸۳۰
سنتل ۶۴ ۰
سنديچ ۴۴ ۰
سنڌ (ڪتاب جي هر صفحي تي ذڪر ملي ٿو).
سنڌ جي اقتصادي تاريخ ۱۰۵ ۰
سنڌ جي هندن جي تاريخ ۱۱۴۰
سنڌ سما ۲ ۰
سنڌ ڪي رليشنس ۱۰۴، ۱۱۴ ۰
سنڌ ميوزم حيدرآباد ۱۱۹ ۰
سنڌ هڪ عام جائزو ۱۱ ۰
سنڌي ادب رسالو ۱۰۵، ۱۰۶ ۰
سنڌي ادب ڪتاب ۱۰۶ ۰
سنڌي ٻولي ۽ ان جي مختصر تاريخ ۱۱۴ ۰
سنڌي ٻولي جي لساني جاگرافي ۱۱۴ ۰
سنڌ يونيورسٽي (لئبريري) ۹۹ ۰
سوڍا ۲۹، ۳۳، ۳۴، ۵۱، ۶۱،
۶۴، ۷۱، ۷۲، ۷۴ ۰
سورت بندر ۱۰۷ ۰
سونڊا ۸، ۱۶، ۹۸ ۰
سومرا (اڪثر روءِ ڪتاب جي هر صفحي تي حوالو ملي ٿو).
سهتا ۴، ۲۲، ۷۴، ۹۰، ۹۲،
سيد احمد ۷۸، ۷۹ ۰
سيد جعفر ۷۹ ۰
سيد جلال ۷۹ ۰
سيد حسام‌الدين راشدي ۱۵، ۲۵،
۶۴، ۶۹، ۹۰، ۱۰۳، ۱۲۱،
۱۲۴، ۱۲۵،
سيد حيدر ۲۶ ۰
سيد خاندان ۲۴ ۰
سيد زادو ۱۲۳ ۰
سيد طاهر محمد ٺٽوي (سيد) ۵۵،
۸۴، ۱۰۳، ۱۲۳ ۰
سيد علي ۹۴ ۰
سيد علي اول ۷۹ ۰
سيد علي (سيوهڻ) ۱۱۷ ۰
سيد محمد ۷۸، ۷۹ ۰
سيد مراد شيرازي (پير) ۷۹، ۹۹۰
سيرالعارفين ۸۱ ۰
سيوهڻ (سنديمان، سيوستان) ۳،
۵، ۶، ۷، ۹، ۱۰، ۱۲، ۱۵،
۱۶، ۲۵، ۲۷، ۳۸، ۵۰، ۵۱،
۵۲، ۵۷، ۶۰، ۶۲، ۶۸، ۷۱،
۷۶، ۷۷، ۷۸، ۸۰، ۸۳، ۸۴،
۸۷، ۹۶،۹۸، ۱۱۶، ۱۱۷ ۰

ش

شال ۳۳، ۳۸، ۳۹، ۵۱،۶۶۰

شاهہ اسماعيل صفوي ۳٦، ۳۸۔
شاهہ بيگ ارغون ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳٦، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ٦۸، ۷۰، ۹۳، ۹٦، ۱۰۳۔
شاهہ جو رسالو ۱۱۳۔
شاهہ جهان ۷۷۔
شاهہ حسن ارغون (مرزا) ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۷۱، ۷۲، ۹٦۔
شاهہ عالم ۲۵، ۲٦، ۱۲۰، ۱۲۱۔
شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ۲۲، ۳۱، ۹۱، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳۔
شاهہ لوڏي ۷۔
شمه في الميزان ۲۷،
شهاب الدين غوري ٦۷۔
شيخ ابراهيم ۵۳۔
شيخ ابراهيم (سنڌي شاعر) ۱۱۲۔
شيخ الاسلام (صدرالدين ملتاني) ۱۸۔
شيخ الياس ۹۵۔
شيخ ترابي، (حاجي تراجي) ۱۸۔
شيخ جهنبو پاتڻي ۹۵۔
شيخ حماد جمالي ۲۰، ۲۱، ۲۸، ۹۵، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۳۔
شيخ شهاب الدين سهروردي ۱۰۰۔
شيخ صدرالدين ۹۵۔
شيخ علي ٦۳۔
شيخ عيسیٰ برهانپوري ۸، ۱۰۱۔
شيخ يوسف ۲٦۔
شيرشاهہ ٦۷۔

ص

صديقي ۹۲،
صفوي ۳٦، ۳۷، ۳۸۔
طاهر محمد سيد (مير) ۵۵، ۸۳، ۱۰۳، ۱۲۳۔

ط

طغي ۸، ۱۰۔

ظ

ظفر خان ۲۱، ٦۳۔

ع

عادل خان ثالث (عالم خان) ۱۲۱۔
عائشه ۱۲۱:
عباسي ۹۲۔
عباسي خليفا ۱۱۸۔
عبدالعزيز ابهري ۳، ۸۱، ۹۲، ۳۹۔
عبدالله ورياه ۸۹، ۱۰۵۔
عربي سمنڊ ۱۰۷۔
علاءُالدين ۱۲۴۔
علاءُالدين خلجي ٦۷۔
علي ڪوفي (علي بن حامد ڪوفي) ۱۱، ۱۰۰۔
عليڪ ارغون (مير) ۵۱۔
عمادالملڪ سرتيز ٦، ۷۔
عمر خيام ۸۲۔
عمر ڪوٽ ۱۷، ۴۱، ٦۱، ٦۲، ۷۱، ۷۷، ۸۳، ۸۸، ۱۰۴۔

عمرکوٽ چند تاريخي مسئلا ۱۰۵.

عوارف المعارف ۱۰۰.

عين الملڪ ماهرو ۱۵، ۱۶، ۶۳.

غ

غلام علي الانا (ڊاڪٽر) ۱۰۹، ۱۱۴.

غلام محمد لاکو ۵۵، ۱۰۵، ۱۰۶.

غور ۴۳.

ف

فارس ۸۶.

فاروقي ۹۲.

فاروقي سلاطين ۶۵، ۱۲۱.

فاضل ڪوڪلتاش (مير) ۳۹.

فتح باغ ۸۸.

فتح پور ۷۱.

فتح خان (پٽ فيروز) ۵۱، ۱۲۱.

فراه ۴۳.

فردوسي ۸۲.

فريد بکري ۸۴.

فيروز تغلق ۹، ۱۰، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۶۳، ۶۹، ۷۱، ۷۳، ۸۳، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۹.

ق

قاضي احمد (شهر) ۳.

قاضي اختر جهونا ڳڙهي ۹۹.

قاضي عبدالله ۷۶، ۸۰.

قاضي قادن ۳۴، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۷۴، ۹۶.

قاضي محمد شيخ (اچي) ۷۶، ۹۵.

قاضي معروف ۷۵، ۷۶.

قاضي نعمت الله ۷۶، ۷۹، ۸۰.

قباچه ناصرالدين ۱۰۰.

قبوليو ۹۱، ۹۵، ۱۲۳.

قريش ۱.

قريشي ۲۹.

قطب الدين ۱۲۱.

قطب عالم ۲۶، ۴۵، ۱۲۰.

قلندر شهباز (لعل شهباز قلندر) ۹، ۱۰، ۱۶، ۹۴، ۱۰۰، ۱۱۶، ۱۱۷.

قنڌار ۱۵، ۲۶، ۳۰، ۳۵، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۵۲، ۵۳، ۶۰، ۶۶، ۷۰، ۱۰۷.

قنوج ۱۰۷.

قوام الملڪ ۷.

قيصرخان (فاروقي) ۳۳، ۱۲۱، ۱۲۲.

ڪ

ڪابل ۳۰، ۳۵، ۳۶، ۳۸.

ڪاٺياواڙ ۲، ۶۰، ۷۹، ۱۰۸.

ڪاڇو ۸۷، ۸۸.

ڪاڪو پيرو مل ۱۱۱، ۱۱۴.

ڪراچي ۹۸، ۱۱۲

ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ ۱۱، ۳۱، ۳۲، ۱۰۳.

ڪبير شاه ۱۱۳.

ڪڇ (رڻ ڪڇ) ٢، ٨، ١٧، ٢٨، ٢٩، ٣٣، ٣٥، ٣٧، ٣٨، ٤٦، ٥٣، ٦٠، ٦٣، ٦٥، ٦٧، ٦٨، ٦٩، ١٠١، ١٠٧، ١٠٨، ١٠٩، ١١٠، ١١١.

ڪڇ ڀڄ (ريڊيو اسٽيشن) ١١١.

ڪڇين جا قول ١١١.

ڪردان (ڪيڪانان) ١٠٧.

ڪشمير ٣٠، ٣٥، ٦٣، ٦٥، ١٠٧.

ڪرشن ٢.

ڪلان ڪوٽ ٢٥، ٧١.

ڪلهوڙا ٣٢، ٦٤، ١١٢، ١٢٢.

ڪنڌي ٢٨.

ڪنڊيارو ٨٣.

ڪوٽ ماڇي ٤٩، ٧١.

ڪونيا (تبت) ٦٣.

ڪوئيٽا (ريڊيو ۽ ٽي. وي) ١١٣.

ڪيڪ ارغون ٤٥، ٥١.

ڪيمبرج هسٽري آف انڊيا (جلد ٽيون) ٤١، ٤٢، ١٠٣، ١٢٥.

ڪينجهر ٢١، ٩٨.

ک

کنڀات ٨.

کنگهار (راءِ) ٦٧، ٧١.

کيبر ٢٠.

گ

گاجريلو ٢٨.

گجرات ٦، ٨، ١٠، ١٤، ١٥، ١٦، ١٧، ٢١، ٢٣، ٢٤، ٢٥، ٢٦، ٢٧، ٢٨، ٢٩، ٣٠، ٣٢، ٣٣، ٣٥، ٣٧، ٣٨، ٤٦، ٥١، ٥٢، ٥٣، ٥٤، ٦٣، ٦٤، ٦٥، ٦٧، ٦٨، ٦٩، ٧٣، ٧٥، ٧٩، ٨٥، ٩٠، ٩١، ٩٣، ٩٤، ٩٨، ٩٩، ١٠١، ١٠٨، ١٠٩، ١١٠، ١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٢٢.

گجو ٢٠، ١١٨.

گچيرو ٩٥.

گرنار ٨.

گنڪوفسڪي ١٠٦.

گوتم ٻڌ ٤.

ڳ

ڳاها ٣٧، ٣٨، ٤٩، ٧٧، ٨١، ٨٨، ١٢٣.

ل

لاکا ٤، ٩٤.

لاکا آباد (سڪرنڊ) ٩٥.

لاکاٽ ٣.

لاڙ ٧، ١٠، ١٤، ١٥، ١٦، ٦٠، ٦١، ٨٨.

لاڙ جو سير ١٠٦.

لاشاري ٣٥، ٤٨، ٦٢، ٦٦، ٩٣.

لانگاه ٢٦، ٢٩.

لاهري بندر (بندر لاهري) ٥، ٣٥،

٣٩، ٦٠، ٨٦، ٩٨ .
لباب الالباب ١٠٠ .
لس ٻيلو ٦٠، ٦١، ١٠٨، ١١١،
١١٢، ١١٣.
لطيف خان ١٢٢.
لکپت ٨ .
لکدير (ديوان) ٥٨، ٥٩، ١٢٣.
لوڌي ٢٦ .
لوهاڻو ٤، ٩٤ .

م

ماڻيلو ٢٨، ٥٤.
ماڇي ٥٢، ٧٤.
ماموئي فقير ١٠١، ١٥٢.
ماڻڪ وزير ٥٣، ٥٩، ٧٢، ٧٤.
متعلوي ٢٢.
مٺي ٨.
محمد ارغون (سلطان محمد، ابومحمد
مرزا) ٣٣، ٣٤، ٤٤، ٤٥ .
محمد تغلق (محمد شاه تغلق)
٥، ٦، ٧، ٨، ١٧، ٦٧، ٦٩، ١١٦.
محمد خان شيباني ٣٦، ٤٧.
محمد سومار شيخ ١١١،
محمد طور ١٠.
محمد عوفي ١٠٠.
محمود (ميان محمود) ٥١، ٧٤،
١٢٤.
محمود شاه بخاري ٢٦، ١٠٤.
مخدوم احمد ڀٽي ١٠١، ١٠٢.
مخدوم بلاول ٥١، ٥٢، ٧٤، ٨١،
٩٥، ٩٦، ١٠٠، ١٠١.
مخدوم بهاءالدين ذڪريا ٩٤.
مخدوم جعفر ٨٨.
مخدوم جهانيه جهان گشت ١٨،
١٩، ٢٥، ٦٩، ٧٠، ٩٢، ١٢٠.
مخدوم حسن (پير بلاولي) ٩٥.
مخدوم ساهڙ لنجار ٩٥.
مخدوم سعد ٩٥، ٩٦.
مخدوم عبدالله (نري وارو) ١١١
مخدوم مٺو ٩٥.
مخدوم هنگور ٩٥.
مدينه ٣٨، ٥٩.
مرزا پير محمد ٢٢.
مرزا عيسىٰ تر خان ٨٨ .
مرو ٤٧ .
مستونگ ٣٣، ٣٨، ٣٩ .
مشهور سنڌي قصا (جلد پهو) ١٢٥.
مصري ٣٥ .
مغل ٨، ٥٠، ٤٣، ٧٥، ٧٦ .
مغل شهنشاهت ٢٦ .
مغلواڙو ٣٦ .
مقالاة الشعرا ٣٢ .
مڪران ٦٠، ٦٦، ١٠٧ .
مڪلي ١٤، ٢١، ٣٢، ٣٤،
٣٦، ٩٧، ٩٨، ١٢٣، ١٢٤.

مڪلي نامه ۴۱، ۱۰۳، ۱۰۵،
مڪو ۹۵ .
ملان ڪاٺيار ۸ .
ملتان ۱، ۷، ۱۵، ۱۶، ۲۲، ۲۶،
۳۰، ۳۲، ۵۴، ۲۰، ۶۵، ۸۱،
۹۷، ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۷.
ملڪ اختيارالدين ۱۶ .
ملڪ بهرام ۹ .
ملڪ تاج‌الدين ۹ .
ملڪ رتن ۶ .
ملڪ رڪن‌الدين ۹، ۱۰ .
ملڪ عبدالعزيز ۹ .
ملڪ علي شير ۹ .
ملڪ ڳوٺ (ڪوٽ) ۲۶ .
منڇر ۸۶ .
منصوره ۸۸ .
منگول ۸، ۹، ۱۵، ۲۴، ۲۶،
۳۳، ۳۴، ۳۵، ۶۳، ۶۴، ۶۹.
مونڊ خان ۵۱، ۷۴، ۱۲۴ .
مولائي شيدائي (رحيمداد خان)
۱۱، ۲۹، ۷۷، ۸۵، ۱۰۳ .
مولانا محمد ابهري.
مولانا محمد صديق ملتاني ۵۲.
مولانا علاؤالدين منگلوري ۲۷،
۷۹، ۸۲، ۹۹.
مهدي جونپوري ۾ سنڌ ۵۵، ۱۰۶
مهراڻ رسالو ۴۱، ۱۰۵، ۱۰۶
مِيان ابوبڪر بکري
ميڊيول انڊيا
ميڪرو ڊوز اڪائونٽ آف سنڌ
ميڪرو ڊو ڪيپٽن
مير ابو الغيث
ميران مهدي جونپوري (سيد) ۳۴،
۳۸، ۹۵، ۹۶.
مير بهرام.
مير چاڪر ۶۷، ۱۰۳.
مير شمس ۸۰ .
مير علي شير (علي شير قانع) ۱،
۲، ۹، ۱۱، ۱۳، ۲۸، ۳۱، ۳۵،
۵۵، ۷۳، ۷۵، ۸۳، ۹۲، ۱۰۳،
۱۱۳، ۱۱۸، ۱۲۵.
مير ڳوهرام ۶۷.
مير متارو ۱۲۲.
مير معصوم (سيد محمد معصوم
بکري) ۱۳، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۸،
۳۰، ۳۱، ۳۷، ۳۸، ۴۳، ۵۲، ۷۲،
۷۹، ۸۳، ۸۸، ۹۹، ۱۰۳، ۱۲۵.
مير معين ۸۰.
مينا ننگر ۵۲.

ن

نارو خطو ۸۸ .
ناگپور ۳۵، ۳۸، ۵۹.
نصرپور ۹، ۱۵، ۱۶، ۲۷، ۵۳،
۶۰، ۶۲ .

ننگر پارڪر (پارڪر) ٨، ١٠، ٣٢،
٣٣، ٣٣، ٦٦ .
نواب ولي محمد لغاري ١٢٢ .
نوح ٻکري ٩٣ .
نوح هوٽياڻي مخدوم (ڪيرائي)
٢٠، ٩٥، ١٠٢ .
نورائي ٨٨ .
نورگاهي ٣٥، ٣٨، ٥٩ .
نوري ميهاڻي ٢١ .
نيرون ڪوٽ ٣، ٧١ .

و

وجه نگر ٣٧ .
وچ ايشيا (مرڪزي ايشيا) ٨، ١٥،
٢٦، ٣٢، ٣٥، ٣٦، ٣٣، ٣٦،
٣٧، ٦٢، ٦٣، ٦٧، ٨١، ٨٢، ٩٢ .
وچ سنڌ ١٠، ٦٠ .
ولبر فورس ١٠٩ .
وهرو (عمرڪوٽ) ١٠٣ .

ھ

هالا (هالا ڪنڊي) ٢٢، ٧٧ .
هباري خاندان ٨٨، ٩٢ .
هرات ٢٢، ٣٠، ٣٢، ٣٣، ٣٥، ٣٩،
٤٣، ٣٦، ٦٦، ٧٠، ١٠٠ .
هڱورو ١٧ .
هسٽري آف دي ارغونس اينڊ
ترخانس آف سنڌ ٥٥ .
هسٽري آف دي ڪامرس آف
سنڌ ١٠٥ .
هسٽري اينڊ ڪلچر آف انڊين
پيپل (جلد ڇهون) ٣٦، ١٠٥ .
هسٽري اينڊ ڪلچر آف سنڌ ١٠٥،
١٠٦ .
همايون ٥٣ .
همون ٻائي ٥٨ .
همون رائوڙ ٥٩، ١٢٣ .
هميرجي (ڪڇي) ٦٧ .
همير سومرو (ارميل) ٧، ١٣، ١٥،
١٦، ١٧ .
هند (هندستان) ٥، ١٣، ٢٢،
٣٢، ٥٢، ٦٣، ٦٧، ٧٢، ٨٠،
١٢٠ .
هند - پاڪ (ننڍو کنڊ) ٦، ٢٢،
٣٠، ٦٨ .
هندي سمنڊ ٣٥ .
هوٽي ١٧ .
هيبت خان (پٽ صلاح الدين) ٥١،
٧١، ٧٣، ١٢٢ .

ي

يمن ٨٦ .
يوسف ميرڪ (ميرڪ يوسف) ٧٦،
٨٣، ٨٧، ٨٨ .
يورپي ملاح ٣٥ .

(الف) سمات قبيلن جو شجرو

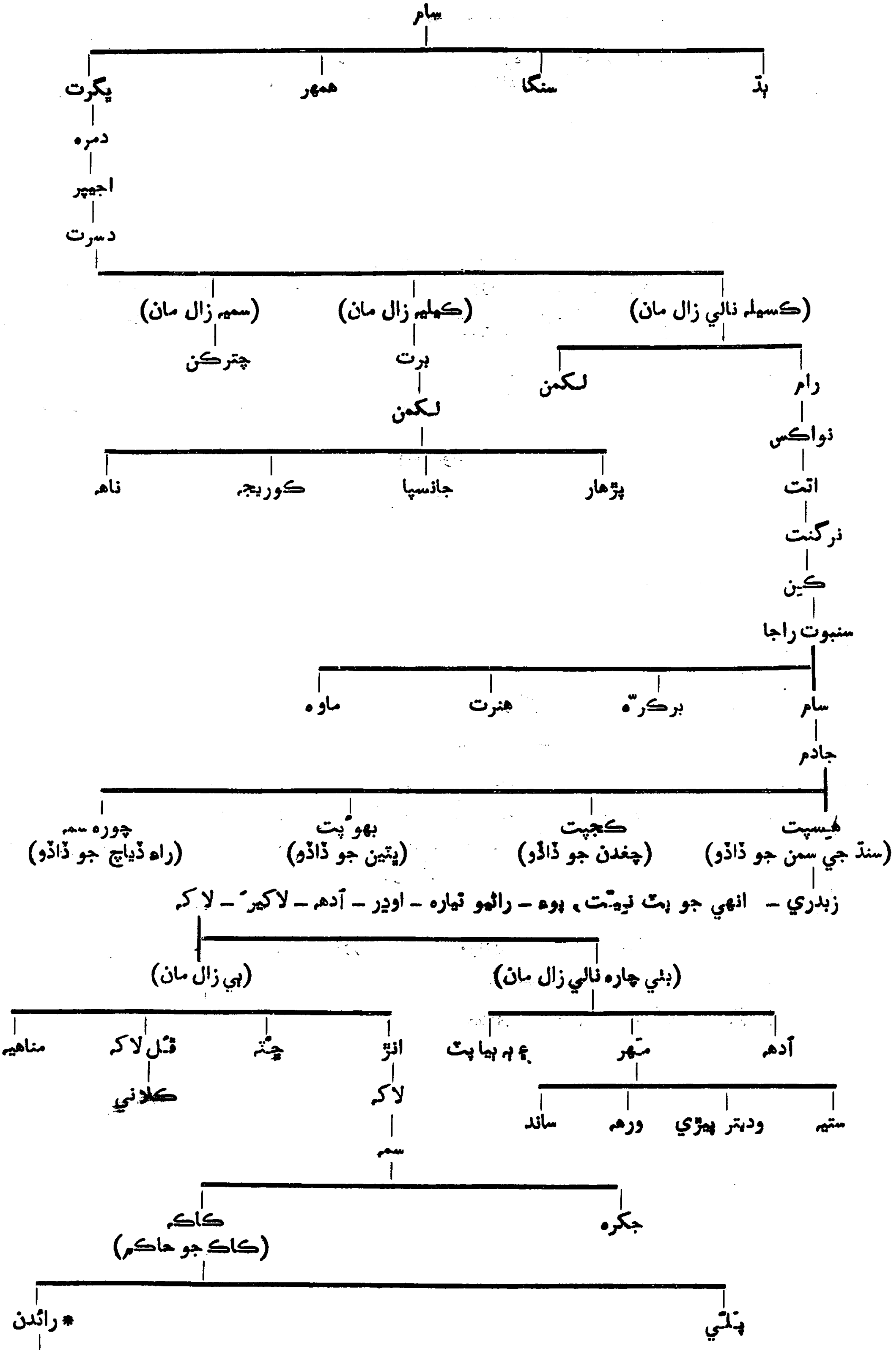

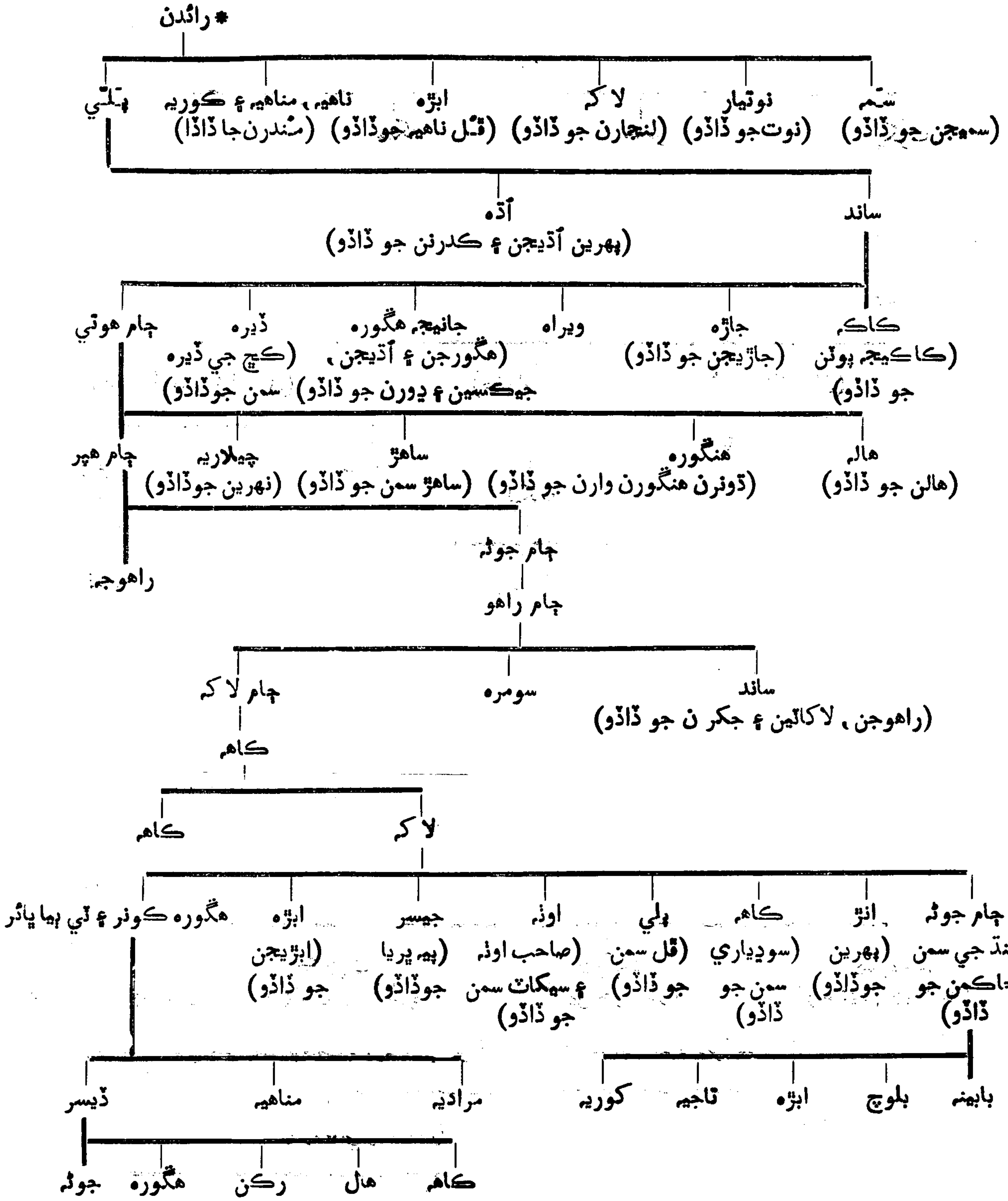

* رائدن
سمه (سمهجن جو ڏاڏو)
نوتيار (نوت جو ڏاڏو)
لاکو (لنجارن جو ڏاڏو)
ابڙو (ڦل ناهين جو ڏاڏو)
ناهيو، مناهيو ۽ ڪوريو (مٿندرن جا ڏاڏا)
ٻلي
ساند
آڏو (ڀهرين آڏيجن ۽ ڪدرنن جو ڏاڏو)
ڪاڪو (ڪاڪيجا پوٽن جو ڏاڏو)
جاڙو (جاڙيجن جو ڏاڏو)
ويراهه
جانيجو، هڱوره (هڱورجن ۽ آڏيجن، جهڪسين ۽ ڏورن جو ڏاڏو)
ڏيره (ڪيچ جي ڏيره سمن جو ڏاڏو)
ڄام هوتي
هالو (هالن جو ڏاڏو)
هنگوره (ڏونرن هنگورن وارن جو ڏاڏو)
ساهڙ (ساهڙ سمن جو ڏاڏو)
ڇلاريو (نهرين جو ڏاڏو)
ڄام هپر
ڄام جوڻو
راهوجو
ڄام راهو
ساند (راهوجن، لاکاڻين ۽ جکرن جو ڏاڏو)
سومره
ڄام لاکو
ڪاهو
لاکو
ڪاهو
ڄام جوڻو (سنڌ جي سمن حاڪمن جو ڏاڏو)
انڙ (ڀهرين جو ڏاڏو)
ڪاهو (سوڍياري سمن جو ڏاڏو)
ٻلي (ڦل سمن جو ڏاڏو)
اوڻو (صاحب اوڻ ۽ سمڪات سمن جو ڏاڏو)
جيسر (پيه پريا جو ڏاڏو)
ابڙو (ابڙيجن جو ڏاڏو)
هڱوره ڪونر ۽ ٻي ڀا پائر
بابينو
بلوچ
ابڙو
تاجيو
ڪوريو
مراديو
مناهيو
ڏيسر
ڪاهو
هل
رکن
هڱوره
جوڻو

(ب) سمن سلطانن جو شجرو

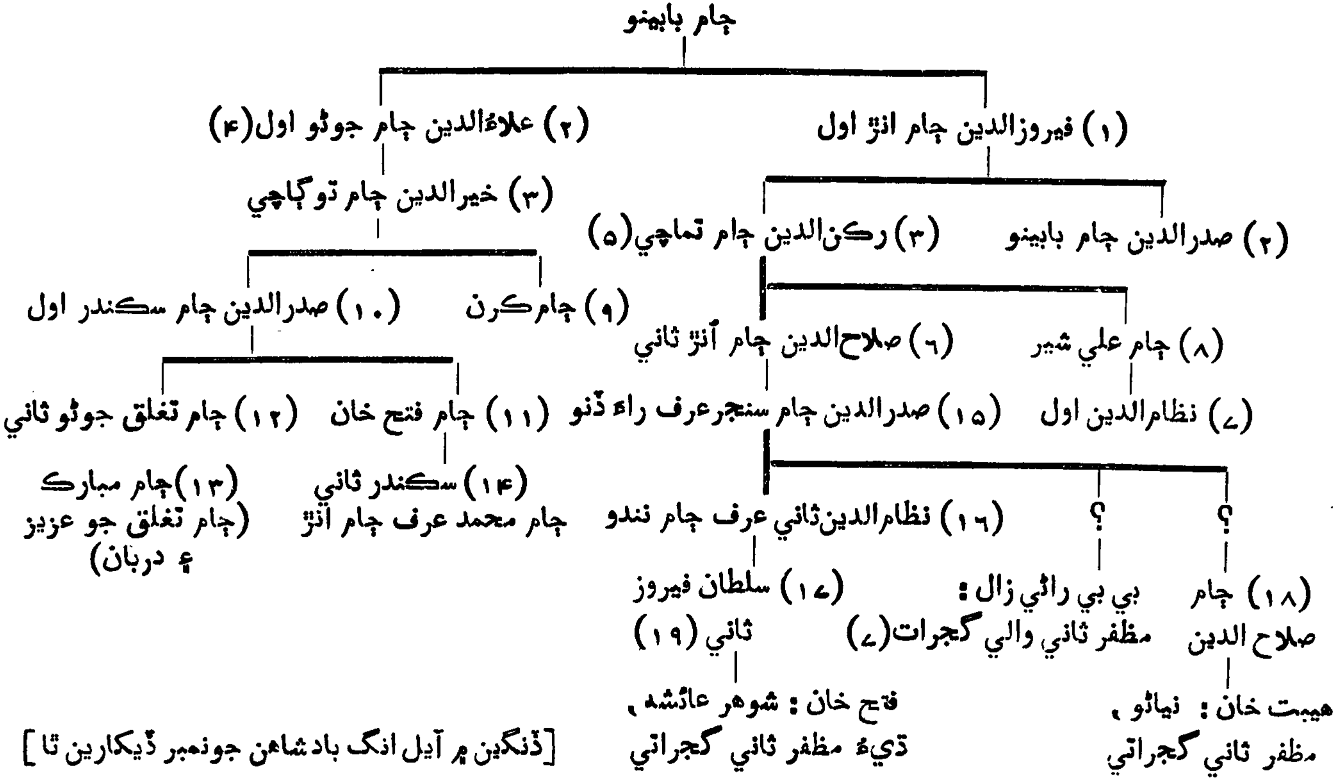

[ڏنگين ۾ آيل انگ بادشاهن جو نمبر ڏيکارين ٿا]

OUR PUBLICATIONS

1. Biannual Research Journal 'Grassroots' 1977–1986 (I–X volumes).
2. Dr. Gur Bakhshani, Rooh Rehan (Sindhi).
3. Dr. Ghulam Hussain Pathan, Tahqeeq–jo–Fun, (Sindhi). Rs.20,000/– awarded to the author by the Academy of Letters, Islamabad.
4. Studies on Sind, Edited and compiled by Prof. Dr. M. Yakub Mughul.

BOOKS UNDER PRINT.

1. Mrs. Mehtab Akber Rashidi, Indo–Pak Relations (English).
2. Lal Bakhsh Jiskani, Pakistan ji Samajiyat, (Sindhi).
3. Prof. Dr. A Jabbar Junejo, Salees Sindhi (Sindhi and Urdu).
4. Sir Syed Ahmed Khan, Asbab Baghawat–e–Hind with introduction, (Sindhi Translation)
5. Prof. Arshad Karim, Pakistan joon Muqami Hukoomatoon, (Sindhi Translation).
6. Prof. Ejaz Ahmed Qureshi and Ubaidullah Bhatti Pakistan–ji– Iqtisadiyat (Sindhi).

پاکستان اسٹڈی سینٹر
یونیورسٹی آف سندھ

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙُ، ياڙي، ڪاڻُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنی e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وٽن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَنَ به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ ٽالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَنَ جا سڀ ڪم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي به ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ ڪان پوءِ ٻيو اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ ڪان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن به رُڪاوٽَ کي نه مڃن.

شيخ اَياز علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سِيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

ڄئن ڄئن ڄاڙ وڌي ٿي ڄَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄڪلهہ جي پاڙهيل ڪي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄڪلهہ ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسُل جا پَنَ سيني کي چوڻ چالاءِ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)